

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ Черкаський
національний університет імені Богдана Хмельницького

ВІСНИК ЧЕРКАСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія
ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Науковий журнал Виходить 40 разів на рік Заснований у березні 1997 року

№ 22 (355). 2015

Черкаси – 2015

Засновник, редакція, видавець і виготовлювач - Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 2130-11190Р від 25.06.2015

Науковий журнал містить статті, в яких розглядаються актуальні проблеми історіографії історичних досліджень, історії України, всесвітньої історії. Складовою журналу також є огляди і рецензії українських та зарубіжних наукових і навчально-методичних видань.

Для широкого кола науковців, викладачів, аспірантів, студентів й усіх, хто цікавиться історичною наукою.

Рішенням Атестаційної колегії Міністерства освіти і науки України журнал включено до переліку наукових фахових видань України з історичних наук Наказ Міністерства освіти і науки України від 13.07.2015 р. № 747

Випуск № 22 (355) наукового журналу Вісник Черкаського університету, серія історичні науки рекомендовано до друку та до поширення через мережу Інтернет Вченою радою Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (протокол № 11 від 22.06.2015 року.)

Журнал реферується Українським реферативним журналом «Джерело» (засновники: Інститут проблем реєстрації інформації НАН України та Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського) та Реферативним журналом Всеросійського інституту наукової і технічної інформації РАН (ВІНІТІ РАН).

Головна редакційна колегія:

Черевко О.В. д.е.н. проф. (головний редактор); *Босчко Ф.Ф.* членкор. НАПН України, д.б.н. проф. (заступник головного редактора); *Тарасенкова Н.А.* д.пед.н., проф. (заступник головного редактора); *Луценко Гр.В.* к.ф.-м.н., доц. (відповідальний секретар); *Архипова С.П.* к.пед.н., проф.; *Біда О.А.* д.пед.н., проф.; *Головня Б.П.* д.т.н., доц.; *Гусак А.М.* д.ф.-м.н., проф.; *Драч О.О.* д.і.н., проф.; *Жаботинська С.А.* д.філол.н., проф.; *Кукурудза І.І.* д.е.н. проф.; *Лизогуб В.С.* д.б.н., проф.; *Марченко О.В.* д.філос.н., проф.; *Мігус І.П.* д.е.н., доц.; *Мінаєв Б.П.* д.х.н., проф.; *Перехрест О.Г.* д.і.н., проф.; *Поліщук В.Т.* д.філол.н., проф.; *Савченко О.П.* д.пед.н., проф.; *Селіванова О.О.* д.філол.н., проф.; *Чабан А.Ю.* д.і.н., проф.; *Шпак В.П.* д.пед.н., проф.

Редакційна колегія серії:

Драч О.О., д.і.н., проф. (відповідальний редактор напрямку «Історія та етнологія України»); *Івангородський К.В.*, к.і.н., доц. (відповідальний секретар напрямку «Історія та етнологія України»); *Перехрест О.Г.*, д.і.н., проф. (відповідальний редактор напрямку «Всесвітня історія»); *Кіреєва В.О.*, к.і.н., доц. (відповідальний секретар напрямку «Всесвітня історія»); *Чабан А.Ю.*, д.і.н., проф. (відповідальний редактор напрямку «Історіографія, джерелознавство»); *Лисиця Л.Г.*, к.і.н., доц. (відповідальний секретар напрямку «Історіографія, джерелознавство»); *Морозов А.Г.*, д.і.н., проф.; *Гоцуляк В.В.*, д.і.н., проф.; *Ільїних В.А.*, д.і.н., проф.); *Корновенко С.В.*, д.і.н., проф.; *Лисенко О.Є.*, д.і.н., проф.; *Масненко В.В.*, д.і.н., проф.; *Мордвінцев В.М.*, д.і.н., проф.; *Олейник М.М.*, д.і.н., проф.; *Присяжнюк Ю.П.*, д.і.н., проф.; *Ресніт О.П.*, член-кор. НАН України, д.і.н., проф.; *Суханова Н.І.*, д.і.н., проф. (Росія); *Фареній І.А.*, д.і.н., проф.; *Мельниченко В.М.*, к.і.н., проф.; *Земзюліна Н.І.*, д.і.н., доц.; *Босчко В.Ф.*, к.і.н., доц.; *Голиш Г.М.*, к.і.н., доц.; *Іржавська А.П.*, к.і.н., доц.; *Синявська Л.І.* к.і.н., доц.

За зміст публікації відповідальність несуть автори.

Адреса редакційної колегії:

18031, Черкаси, бульвар Шевченка, 81, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, Кафедра архівознавства, новітньої історії та спеціальних історичних дисциплін (0472) 35-28-50

ЗМІСТ**420-та РІЧНИЦЯ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО**

ІНФОРМАЦІЙНЕ ПОВІДОМЛЕННЯ про Х ювілейні Всеукраїнські історичні читання «Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку» присвячених 420-ій річниці від дня народження Богдана Хмельницького.....	7
ЧЕРЕВКО О. В. Промова на відкритті Х ювілейних Всеукраїнських історичних читань «Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку» присвячених 420-ій річниці від дня народження Богдана Хмельницького.....	9
ЧАБАН А. Ю. Середня Наддніпрянина – біля витоків Української національної революції середини XVII ст.....	11
МАСНЕНКО В. В. Образи Богдана Хмельницького у сучасній колективній історичній пам'яті українців та їх сусідів.....	20
МЕЛЬНИЧЕНКО В. М. Форми вшанування та увінчення Богдана Хмельницького.....	27
ГОЛИШ Г. М. Образ Богдана Хмельницького в українському фольклорі.....	30
МИХАЙЛЮК Ю. М. Засадничі концепти становлення соціальної історії як наукового напрямку в російській імперській історіографії XIX – початку XX ст.....	36
КОРНОВЕНКО С. В. Податкова система Української козацької держави за гетьманування Богдана Хмельницького.....	42
БУНДАК О. А. Проблеми зародження і розвитку Української козацької держави на сторінках видання «Українського селянин».....	50
ДЗЮБЕНКО Ю. В. Кінофільм «Пропала грамота»: зображення незламності козацького духу.....	57

ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРІОГРАФІЯ ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

МАГАСЬ В. О. Історіографія взаємовідносин суспільно-політичних організацій та влади у Наддніпрянській Україні (1905 – лютий 1917 рр.).....	62
ГОЦУЛЯК В. В. Діяльність наукового товариства імені Шевченка у міжвоєнний період (1913–1939 рр.).....	70
ОРЛЕНКО О. М. Радянська податкова політика 1920-х рр. у Ленінграді: висвітлення питання в історіографії 1930-кінця 1980-х рр.....	76
СПЕКА І. С. Девіантна поведінка неповнолітніх громадян УРСР у 1945–1954 рр. (джерелознавчий аспект).....	82
КАЮК А. О. Масове видання «Огонек»: історія виникнення та характеристика змін у редакторській політиці.....	88
ХРАМЦОВА І. А. Переосмислення концепції української історії на сторінках художньо-літературних і громадсько-політичних журналів у часи перебудови на Україні.....	93

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

МОРОЗОВ А. Г. Концептуальні проблеми переходу до стійкого розвитку в галузі сільського господарства.....	101
ЄРМІЛОВ В. С. Земська медична опіка дітей в Херсонській губернії.....	107
КОМПАНІЄЦЬ О. В. Опозиційний фольклор як одна з форм народного спротиву політиці «суцільної колективізації» та Голодомору 1932–1933 рр. в Україні.....	113
КАЛИТВЯНСЬКА В. Л. Віктор Петрович Данилов – визначний дослідник аграрної історії СРСР XX ст.....	117

ДОКУМЕНТИ ТА РЕЦЕНЗІЇ

ГОЛИШ Г. М., ЛИСИЦЯ Л. Г. Становище неповнолітніх українців у перший період німецько-радянської війни та в умовах нацистської окупації (1941–1944 рр.)

Добірка документів та матеріалів.....124

ЩЕРБАТЮК В. М. Рецензія на книгу: Гаврилюк О. За волю України! Лисянщина під час національно-визвольних змагань в 1917–1920-х роках у контексті загальноукраїнських подій.

– Вишгород : ПП Сергійчук М. І., 2015. – 440 с.....139

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ.....

CONTENT**420-ANNIVERSARY OF BOGDAN KHMELNITSKY**

INTRODUCTION on X anniversary Nationwide historical reading «Ukrainian cossack state: origins and historical development» dedicated to 420-th anniversary of the birth of Bohdan Khmelnytsky	7
CHEREVKO O. V. Speech at the opening X anniversary Nationwide historical reading «Ukrainian cossack state: origins and historical development» dedicated to 420-th anniversary of the birth of Bohdan Khmelnytsky	9
CHABAN A. U. Middle Dnipro Territory – sources of Ukrainian national revolution of mid XVII century	11
MASNENKO V. V. Bogdan Khmelnytsky's Images in Modern Collective Historical Memory of the Ukrainians and their Neighbors.....	20
MELNICHENKO V. N. Forms of perpetuating the memory of Bohdan Khmelnytsky.....	27
HOLYSH G. M. Bohdan Khmelnytsky's Image in Ukrainian Folklore	30
MYKHAILIUK Iu. M. Fundamental concepts of social formation history as a scientific direction in the Russian imperial historiography XIX – early XX century.....	36
KORNOVENKO C. V. The tax system of Ukrainian Cossack state by Hetman Bohdan Khmelnytsky.....	42
BUNDAK O. A. The Problems of the Origin and Development of the Ukrainian Cossack State on the Pages of «The Ukrainian Peasant».....	50
DZIUBENKO Y. V. Film «The Lost Letter»: image indestructibility Cossack spirit.....	57

SOURCES AND HISTORIOGRAPHY HISTORICAL RESEARCH

MAGAS V. O. Historiography relations socio-political organizations and authorities in Dnieper Ukraine (1905 – February 1917).....	62
GOCULIAK V. V. The activity of the Shevchenko scientific society in the interwar period (1913–1939)..	70
ORLENKO O. M. The Soviet tax policy in the 1920s in Leningrad: coverage of the question in historiography of 1930-late 1980's.....	76
SPEKA I. S. The deviant behavior of USSR juvenile citizens in 1945–1954 (the source aspect)....	
KAYUK A. O. Popular edition «Ogonek»: a history of its origin and characteristics of changes in editorial policy	88
KHRAMTSOVA I. A. Re-comprehending of Ukraine history concept on the magazine art and literature, social and political pages during perestroika in Ukraine.....	93

FEATURES OF SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT OF UKRAINE

MOROZOV A. G. Conceptual problems of transition to sustainable development in the agriculture.....	101
YERMILOV V. S. Zemstvo medical care of children in Kherson province.....	107
KOMPANIYETS O. V. Opposition Folklore as a Form of Popular Resistance to the Policy of «Complete Collectivization» and Great Famine (Holodomor) 1932–1933 in Ukraine.....	113
KALYTVYANSKA V. L. Victor Petrovych Danylov – things researcher agricultural history USSR twentieth century.....	117

DOCUMENTS AND REVIEWS

GOLYSH G. M., LYSYTSYA L. G The situation of minors in the Ukrainian first period of the German-Soviet War and under the Nazi occupation (1941–1944 years) A selection of documents and materials.....	124
SHCHERBATYUK V. M. Book Review: O. Gavrilyuk for freedom of Ukraine! Lysyanshyna during the national liberation struggle in 1917–1920-ies in the context of general developments. – Vyshgorod: PE Serhiychuk MI, 2015. – 440 p.....	139

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS.....	

ІНФОРМАЦІЙНЕ ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО X ЮВІЛЕЙНІ ВСЕУКРАЇНСЬКІ ІСТОРИЧНІ ЧИТАННЯ «УКРАЇНСЬКА КОЗАЦЬКА ДЕРЖАВА: ВИТОКИ ТА ШЛЯХИ ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ» ПРИСВЯЧЕНИХ 420-Й РІЧНИЦІ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

12–13 жовтня 2013 року в Черкаському національному університеті ім. Б. Хмельницького за ініціативи ННІ історії та філософії (**Земзюліна Н. І.**), кафедри археології та спеціальних галузей історичних знань (**Морозов А. Г., Чабан А. Ю.**) відбулися, X ювілейні Всеукраїнські історичні читання «Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку». Цього року вони присвячені 420-й річниці від дня народження Богдана Хмельницького.

Організаторами читань виступили: Черкаська обласна державна адміністрація, Інститут Президента України Віктора Ющенка, національна академія наук України, інститут історії України НАН України, національна спілка краєзнавців України, Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, національний історико-культурний заповідник «Чигирин», національний університет «Києво-Могилянська академія».

Учасниками історичних читань були науковці Інституту Історії України НАН України НАН, провідних вищих навчальних країн – Києва, Вінниці, Кам'янець-Подільського, Чернігова, Кременчука, Дрогобича, представники навчальних закладів із Польщі, співробітники історико-культурних заповідників, музеїв, викладачі вищих навчальних закладів, учителі історії області, краєзнавці, аспіранти, магістранти, студенти. У роботі пленарного засідання читань взяли участь викладачі, студенти всіх ННІ Черкаського національного університету.

Роботу історичних читань вступним словом відкрив ректор Черкаського національного університету, голова оргкомітету, доктор економічних наук, професор **О. В. Черевко**. Для учасників пленарного засідання прозвучала вітальна тематична композиція. З привітальними промовами до учасників читань звернулися – заступник голови Черкаської ОДА – керівник апарату, кандидат технічних наук **Коваль В. В.**, почесний директор громадської організації «Польський дім Чигиринщини» **Мечислав Дуркалець**.

Із глибокозмістовною доповіддю «Богдан Хмельницький в історичній пам'яті українського народу» на пленарному засіданні виступив **Смолій Валерій Андрійович** – директор Інституту історії України НАН України, дійсний член Національної академії наук України, доктор історичних наук, академік, почесний співголови оргкомітету історичних читань.

Особливу значимість читанням надала присутність та виступ із промовою Президента України (2005–2010 рр.), керівника Інституту Президента України Віктора Ющенка, почесного співголови оргкомітету історичних читань **ЮЩЕНКА Віктора Андрійовича**.

На секційних заняттях «Богдан Хмельницький – творець Української козацької держави середини XVII ст.», модератор – **Морозов А. Г.** доктор історичних наук, професор та «Чигирин – батьківщина Богдана Хмельницького», модератор – **Корновенко С. В.** доктор історичних наук, професор виступили провідні історики-медієвісти Києва, Черкас: **Чухліб Т. В.** – директор Інституту українського козацтва, дійсний член Української академії історичних наук, доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу України середніх віків і раннього нового часу Інституту Історії України НАН України; **Чабан А. Ю.** – професор кафедри археології, та спеціальних галузей історичної науки Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького, дійсний член Української академії історичних наук, доктор історичних наук, професор; **Масненко В. В.** – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького; **Мельниченко В. М.** – голова Черкаської обласної організації національної спілки краєзнавців України, кандидат історичних наук, професор кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Черкаського національного

університету ім. Б. Хмельницького; **Голиш Г. М.** – директор наукової бібліотеки ім. М. Максимовича Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького, кандидат історичних наук, доцент; **Лазуренко В. М.** – проректор із гуманітарно-виховних питань Черкаського державного технологічного університету, доктор історичних наук, професор; **Присяжнюк Ю. П.** – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького; **Михайлюк Ю. М.** – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького; **Діденко Я. Л.** – учений секретар національно-культурного заповідника «Чигирин»; **Гоцуляк В. В.** – доктор історичних наук, професор кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького; **Компанієць О. В.** – студент 4 курсу ННІ історії та філософії Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького; **Степенькіна П. Я.** – директор Корсунь-Шевченківського державного історико-культурного заповідника.

Учасникам читань була надана можливість ознайомитися із експозиціями спеціально підготовлених виставок образотворчого мистецтва викладачів та студентів ЧНУ ім. Б. Хмельницького, обласних краєзнавчого та художнього музеїв, побувати у національному історико-культурному заповіднику «Чигирин», взяти участь у посвяті студентів першокурсників у Холодному Яру.

Редколегія «Вісника Черкаського університету. Серія історичні науки» має мету опублікувати найбільш знакові доповіді, повідомлення, які прозвучали на Х ювілейних історичних читаннях. У нинішньому випуску Вісника ми пропонуємо читачам частину із них.

Оргкомітет Х ювілейних Всеукраїнських читань

**ПРОМОВА ЧЕРЕВКА О. В. – РЕКТОРА ЧЕРКАСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
ІМ. Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО НА ВІДКРИТТІ Х ЮВІЛЕЙНИХ ВСЕУКРАЇНСЬКИХ
ЧИТАНЬ «УКРАЇНСЬКА КОЗАЦЬКА ДЕРЖАВА: ВИТОКИ ТА ШЛЯХИ
ІСТОРИЧНІ РОЗВИТКУ»**

Дозвольте мені щиро привітати учасників Х ювілейних Всеукраїнських історичних читань «Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку».

Нинішні читання особливі, адже вони присвячені 420-ій річниці із дні народження великого сина України, нашого земляка Богдана Зиновія Хмельницького.

Ми вдячні організаторам читань: інституту історії України національної академії України, інституту Президента України Віктора Ющенка, національній спілці краєзнавців України, Черкаській обласній державній адміністрації, національному історико-культурному заповіднику «Чигирин», інституту історії та філософії нашого університету за відродження їх проведення, за те що на розгляд читань винесені особливо актуальні питання державотворення в Україні, які мають особливу вагу і в наш буремний час.

Щиро вітаю наших гостей: провідних науковців інституту історії України національної академії наук України, зарубіжних та іногородніх учасників. Переконалий, що ваша участь надасть роботі читань міжнародне та Всеукраїнське звучання, збагатить їх науковий потенціал.

Особливе слово до студентів, які беруть участь у нашому науковому зібранні. А це представники всіх науково-навчальних інститутів та факультетів університету. Можливо для багатьох із вас це перше побачення із високою наукою.

Тож набувайте високих наукових знань, формуйтеся у душі високого патріотизму і гордості за нашу величну історію і видатних постатей які її творили.

Шановні учасники читань!

Сьогодні нас зібрала священна пам'ять про славних пращурів наших, які зробили першу спробу збудувати власну українську державу.

Цей великий сплеск національної самосвідомості невідривний від славетного імені нашого земляка гетьмана Богдана Хмельницького. Він – геніальний військовий діяч і перший державотворець, блискучий дипломат і сміливий реформатор, зразок відданого служіння Вітчизні.

І не випадково наше наукове зібрання відбувається тут у стінах Черкаського національного університету, який гордо несе ім'я Богдана Хмельницького.

Зібралися ми напередодні величного свята православного люду Покрови Пресвятої Богородиці і відзначення Дня захисників Вітчизни. Обидва вони є невід'ємною складовою духовного розвитку та становлення нашої держави.

У світлий день Покрови, яка українцями завжди була покровителькою й заступницею українського народу, відзначається ще одне не менш важливе для нашого народу свято – День українського козацтва. Для Черкащини ж вони мають особливий смисл: адже саме наша земля стала осердям виникнення українського козацтва, становлення його від стихійної сили до суспільно-політичного явища, ядром утворення Української козацької держави.

Не відцурались ми і нині великих козацьких традицій та зберегли в душі світлий християнський образ Божої Матері. Сильні, волелюбні сини і дочки нашого народу й понині просять у Пресвятої Богородиці захистити їхню рідну землю та зробити її процвітаючою і заможною. І, насамперед, Перемоги, Миру для нашої землі.

Слава і здобутки українського козацтва – невичерпне джерело сили всіх нас.

Невипадково, національно-культурне відродження наших днів значним чином живиться традиціями славної козацької доби.

А в нинішніх реаліях це:

Єдність і цілісність нашої держави;

Курс на європейську інтеграцію;
Стабільність розвитку;
Порозуміння і консолідація нашого суспільства;
Злагожденість і скоординованість рішень та дій.

Адже Ми всі маємо розуміти – у нас одна Вітчизна, ім'я якій Україна.

Не забуваймо, ми господарі на своїй землі.

І живемо на ній не за принципом до виборів і після виборів. А так як велить наш громадянський обов'язок: відповідально і цілеспрямовано.

Український народ нещодавно відсвяткував 24-у річницю нашої Незалежності. З кожним роком ми стаємо дорослішими, і частіше звертаємося до історичного досвіду Української козацької держави, великого Богдана.

Переконаний, що саме тоді збудуться пророчі слова великого Кобзаря:

І забудеться срамотна

Давня година,

І оживе добра слава

Слава України...

Шановні учасники читань! Віримо, що незламний козацький дух і надалі житиме у ваших серцях, а чистий образ Богородиці захистить і вбереже наш рідний край і всю Україну! Миру, щастя і плідних наукових результатів, добра вам!

Слава Україні!

СЕРЕДНЯ НАДДНІПРЯНЩИНА – БІЛЯ ВИТОКІВ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ СЕРЕДИНИ XVII ст.

У запропонованому дослідженні на основі опрацювання актових матеріалів, найновіших історичних досліджень проаналізовано роль і значення населення Середньої Наддніпрянщини у назріванні революційних подій середини XVII ст. Робиться висновок, що саме ця земля була біля витоків Української національної революції середини XVII ст.

Ключові слова. *Середня Наддніпрянщина, Української національної революції середини XVII ст., Визвольна війна, регіональний аспект революції, «золоте десятиріччя».*

Постановка проблеми

Останнім часом в історичних дослідженнях вітчизняних істориків-медесвітів спостерігається значна активізація наукових пошуків з питань причин, перебігу подій, ролі і місця окремих постатей Української національної революції середини XVII ст. Це особливо помітно у 2015 році у році відзначення 420-ї річниці від дня народження Богдана Хмельницького. Однак продовжують залишатися дискусійними питання причин революції, її мети. Практично до кінця не з'ясованим є питання про роль і місце окремих територій у розгортанні революційних подій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Детальний аналіз історичних праць, які узагальнюють подію того часу показує, що у значній частині пануючою залишається усталена ще за радянських часів схема, яка ґрунтується на засадах сумнозвісних тез про відзначення 300-річчя возз'єднання України та Росії. Лише останнім часом в працях В. А. Смолія, В. С. Степанкова, О. І. Гуржія, В. А. Мицика, Т. В. Чухліба, А. Ю. Чабана вироблена абсолютна нова концепція висвітлення мети, причин, перебігу подій Української національної революції середини XVII ст.

Вирішення невирішених раніше частин загальної проблеми

При всьому різноманітті наукових пошуків, до цього часу залишається нез'ясованим регіональний аспект проблеми. Саме тому метою нашої статті є завдання показати роль і значення населення Середньої Наддніпрянщини у назріванні революційних подій середини XVII ст.

Саме тут у часи так званого «золотого десятиріччя» через дії королівських владних структур, магнатів, їх прислужників, які були направлені на зміну традиційного способу життя, що базувався на свободі життя, специфічних економічних відносинах, козацькій вольності, православної релігії, населення середньої Наддніпрянщини перейшло у стан поневолений. Це призводило до загострення суспільно-економічного та політичного становища, назрівання революційної ситуації.

Виклад основного матеріалу дослідження

Аналіз ситуації, яка склалася після придушення козацько-селянських повстань 30-х років XVII ст. дозволяє зробити висновок, що найжорстокіший тиск на українське населення у 30-х – 40-х роках стосувався, насамперед, населення Середнього Подніпров'я.

Цей висновок ґрунтується на наступних положеннях:

– по-перше, територія Середнього Подніпров'я була центром козацько-селянських повстань кінця XVI – першої половини XVII ст. Тут, після поразок повстання, починаються жорстокі репресії щодо учасників повстань;

- по-друге, польські владні структури намагалися компенсувати проганий час в економічному пограбуванні краю;
- по-третє, на Середній Наддніпрянщині зосередилися основні сили реєстровців, тому саме тут відбуваються головні колізії щодо заміни козацьких ватажків на польських комісарів;
- по-четверте, козацьке населення Середнього Подніпров'я широко використовувало ухадницькі походи на Низ як засіб існування. Вже з 1638 року польські чиновники починають обмежувати ці походи, не дозволяють брати дарунки, відбирати значну частину здобичі;
- по-п'яте, козацька старшина Середнього Подніпров'я, яка користувалася значними привілеями, означений період підлягала ревізії, обмеженню, забороні;
- по-шосте, на Середньому Подніпров'ї досить сильні позиції мала православна церква, захисником якої виступало козацтво. Однак, після поразки повстань такий захист послабився. І як результат – відбувалося посилення тиску на православну церкву, наміри окатоличити населення, нав'язати унію, передачу та руйнування церков;
- по-сьоме, на Центральній Україні звичними стали постої польських солдат в містах та селех, які важким тягарем лягали на населення Середнього Подніпров'я.

Актові матеріали періоду «золотого десятиріччя», літописні згадки, записки хроністів, історичні праці, які узагальнюють події цього часу, дають нам змогу висловити узагальнюючі думки щодо основних причин, які, на наш погляд, робили територію Середнього Подніпров'я головною землею, де зароджувались причини національно-визвольної революції середини XVII ст. і яка стала «центром Визвольної війни», як справедливо зазначав І. П. Крип'якевич [1, 16].

Ми навмисно відійшли від усталеної схеми висвітлення цих причин, коли, насамперед, ставилися соціально-економічні або політичні, потім ідеологічні причини будь-яких революційних потрясінь, оскільки вважаємо, що всі ці причини діяли комплексно і не слід ставити ту чи іншу з них на перший чи виводити на останній план. Скористаємося для висвітлення цього питання схемою, запропонованою В. Смолієм та В. Степанковим у роботі «Українська національна революція середини XVII ст.» [6, 107].

Базовими причинами наростання революційної ситуації на Середньому Подніпров'ї були, насамперед, здійснення започаткованої ще наприкінці XIV ст. імперської доктрини Польщі, а згодом Речі Посполитої щодо українських земель і насильницького їх включення підбезпосередній вплив Корони Польської. Добившись поглинання українських земель, Річ Посполита розпочала масивний тиск на економічні, політичні та духовні права українського населення. Водночас, окремі території і, зокрема, порубіжні землі користувалися певними свободами – тут же вводилася козаччина, більш толерантне відношення спостерігалось до православ'я. Однак вже в кінці XVI ст. розпочався наступ Польщі і на ці права. Це спричинило серію козацько-селянських повстань кінця XVI – першої половини XVII ст. Після їх поразки почалася реалізація цих імперських планів на Середньому Подніпров'ї.

Цей процес супроводжувався відверто цинічною діяльністю щодо усунення українців, котрі залишалися вірними православ'ю, від участі в самоуправлінні містами. В економічній сфері поляки та інші не українські народності, що жили в цей час тут, почали домінувати на Середній Наддніпрянщині. Про це, зокрема, переконливо показують у своїх дослідженнях О. Компан [7] та В. Марочко [8].

Справедливим є висновок, сформульований В. Смолієм та В. Степанковим, «що за обставин, коли нація вступила в епоху зародження буржуазних відносин (початкові форми мануфактурного виробництва з'явилися в багатьох промислах), в яких центральну роль відігравало місто, ця політика містила загрозу усунення українців на обабіч від магістрального поступу нової цивілізації, їх замкнення в сфері середньовічного села й перетворення у «селянську націю» [8, 8].

Важливим напрямком дискримінаційної політики польського уряду щодо населення Середньої Наддніпрянщини стало релігійне питання, оскільки релігія і національна сутність народу в той час були надзвичайно тісно пов'язані. Наступ на православ'я давав можливість

польському уряду подолати вічний сепаратизм українців, обмежити їх волелюбність, здолати спадкові традиції, ідентичність. Можна погодитися з думками В. Матях, яка зазначила, «що у свідомості українського суспільства (в той час. – Авт.) відбулося злиття ідеї християнства з ідеєю національною [9, 77].

Про важливість релігійного питання всередині XVII ст. свідчить висловлювання Б. Хмельницького у листі, написаному 1 листопада 1650 р. з Чигирини: «мила нам наша батьківська земля, але природжена віра мусить бути миліша, за неї ми завжди умирали охоче» [10, 135].

Напрямами наступу на православ'я польські владні структури, католицький костюл та орден єзуїтів обрали:

- відсторонення православних шляхтичів від посад самоуправління, обмеження в економічній сфері;
- заборона православним єпископам захищати права мирян в польському сенаті, їх позбавляли права бути обраними до законодавчого органу Речі Посполитої;
- масове закриття православних храмів, монастирів, позбавлення їх земель, якими вони віковично володіли. Водночас створювались найсприятливіші умови для діяльності католицької церкви;
- приниження та глуmlinня над релігійними почуттями православних, коли заборонялося виконувати таїнства й обряди, публічні поховання за православним церковним звичаєм;
- підтримка уніатської церкви, яку рішуче від торгав український народ, інтуїтивно відчуваючи штучність Берестейської унії, яка не урівнювала руську церкву в правах з латинською церквою і намагалася насильницьки включити її в структуру римського католицизму [11, 26].

Особливо гостро постало питання взаємовідносин переможців переможених, що знаходиться в сфері більш емоційній, а ніж економічній та політичній, але вирішальним чином впливало на ці матеріальні сфери.

Як справедливо вказують дослідники, «польське панство з презирством ставилося до підкореного народу» [1, 35]. Підтвердженням цієї думки є ті дискримінаційні заходи щодо вживання української мови і розвитку культури, які здійснювали поляки. І це в той час, коли відбувалося формування загальнонародної мови, спільної для всієї території України, в результаті значних переселень мас населення на широкому просторі від Галичини до Київщини та Лівобережжя.

Чинився значний тиск на розвиток освіти, коли заборонялося відкриття нових шкіл, друкарень, розширення навчальних закладів.

Тобто в духовній сфері політика польського уряду щодо населення Середнього Подніпров'я почала носити все більш шовіністичний характер і результат її був направлений на позбавлення українців національної самобутності, їхню асиміляцію з польським етносом.

Важко не погодитися з думкою відомого дослідника з США Ф. Сисина, що якби не «повстання Хмельницького, то окрема руська ідентичність та культура були б приречені на повільну, але неминучу ерозію і дезінтеграцію в польському королівстві» [12, 69].

Духовний тиск на населення Середньої Наддніпрянщини призводив до того, що, як вказує польський політичний діяч та публіцист початку XVII ст. Я. Щенський-Гербург, «вони швидше загинуть на війні, сплять своїх жінок і дітей..., ніж підуть з нами на згоду» [15, 14–15].

Безумовно, населення Наддніпрянщини було добре обізнане з порядками, які панували на підвладних Польщі західноукраїнських землях, коли в 1630 р. польські підрозділи вирізали цілі містечка за те, що жителі їх були «русини». У Львівському літописі зафіксовані розпорядження для польських жовнірів знищувати «жінок і дітей, аби єдно бул русин» [13, 106–117].

Слід зазначити, що в роки козацько-селянських повстань населення Середнього Подніпров'я розпочався стрімкий розвиток національної самосвідомості. Можна погодитися з висновками В. Смолія та В. Степанкова, які вважають, що рівень національної свідомості в

цей час проявлявся у викристалізації національних інтересів, початкове осмислення їх значимості у житті як окремої людини, так і соціальних груп, станів, суспільства. «Природжена любов до Вітчизни» починає відігравати все помітнішу роль у виробленні програм діяльності козацтва, висувуються вимоги, щоб «наш Руський народ ні в чому не зазнавав кривди», про необхідність «ствердити присягою права і вольності...», «заспокоївши в державах старожитну грецьку релігію» [6, 14].

Варто зауважити, що національна самосвідомість проявлялася на емоційному рівні через почуття ненависті до всього польського, які вбачали у всьому, що робили поляки, наміри знищити «наш руський бідний народ», й тому усвідомості склався стереотип будь-що ліквідувати «панування ляхів». Всі складності середньовічного життя – епідемії, недороди, жорстока експлуатація – ототожнювалися з результатами панування польської шляхти.

Українська шляхта в цей період переживає не кращий час свого розвитку і тому вона не була спроможна виробити цілісну програму реалізації національної ідеї, а від так її прояви відбуваються на рівні стихійних виступів, втеч селян, бунтів, підпалів маєтків тощо. І, коли українська шляхта Середнього Подніпров'я, усвідомивши необхідність очолити стихію, зайняла відповідну позицію, опозиційний рух народних мас набув організаційного оформлення і відразу здобув вагомий результати.

До найголовніших політичних чинників визначення території Середнього Подніпров'я як провідної у визріванні передумов Визвольної війни слід віднести наступні:

- на цій землі зароджуються ідеї формування української національної державності, яка могла б захистити власний народ, створити відповідні економічні умови життя, забезпечити духовний розвиток. Це реалізувалося в реальних спробах по забезпеченню певного політичного статусу цьому козацькому регіону, відмови від виконання ганебних вимог сеймової ординації 1638 року;
- набуті в ході повстань, особливо в 30-х роках XVII ст., якості козацтва як грізної сили, яка хоче і зрівнюється в своїх правах з польською шляхтою (події 1620, 1625, 1630, 1635 рр.), процеси, коли козацтво переходить із стану «в собі» і «для себе» у «політичний» стан, який дбає за інтереси всього народу, робили козацтво головною політичною силою. Спроби змінити цей статусу роки «золотого десятиріччя» лише загострили ситуацію. Козаки Середньої Наддніпрянщини під цим тиском консолідується, долаючи певні протиріччя між «низовими» і реєстровими, «непослушними» козаками та «вишиками»;
- слід зазначити, що протягом майже 50 років в час повстань територія Середнього Подніпров'я була самоуправною, тут практично бездіяли польські владні структури. Коли жу 1638–1648 рр. розпочався процес відтворення влади, причому, у цинічних формах, коли на чиновницькі посади призначалися лише польські представники, що призвело до наростання революційного протистояння.

Соціально-економічні чинники, які привели до Визвольної війни у вітчизняній історії добре досліджені. Слід зазначити, що певне місце у цих дослідженнях відведено і Середньому Подніпров'ю. Однак, останнім часом з'явилася чимало напрацювань, які виводять нас на новий рівень наукового пізнання. Їх аналіз і узагальнення висновків дається у згаданій праці В. Смоля та В. Степанкова [6, 16–18].

До найголовніших причин в соціально-економічній сфері відносяться:

- виникнення непримиримого протиріччя між козацьким господарством, яке поширилось на Середньому Подніпров'ї і наступаючою сюди із західних регіонів фільварково-панщинною системою, це протиріччя між новонародженими господарствами фермерського типу та князівсько-магнатської моделі, яка ґрунтувалася на праці покозаченого населення;
- антагоністична суперечність соціальної організації «козацького устрою», який склався на Середній Наддніпрянщині у першій половині XVII ст. й привнесення панською шляхтою середньовічних суспільних відносин. Перші ґрунтувалися на звичаєвому праві, яке стає соціальним ідеалом для селян, що прагне перейти в розряд козацтва;

- другі – на відносинах феодала та покозаченого населення, що фіксували державні закони Речі Посполитої;
- різке погіршення становища населення Середнього Подніпров'я в соціально-економічній сфері в результаті бурхливого розвитку фільварково-панщинної системи;
- образливо-цинічні форми визиску орендарів, які почали широко застосовуватися на цій землі у 1638–1648 рр. дрібної та середньої польської, литовської шляхти, євреїв, власних «перекинщиків», українців-ренегатів. «А найгоршое насмівіско и утиски терпіл народ рускійот тих, которіи з руской віри принесли римскую віру», – писав Самовидець [14, 51].

Існувало й чимало інших соціально-економічних чинників, які визначили Середнє Подніпров'я як центр нагромадження суперечностей в час «золотого десятиріччя». Це і протиріччя порушень успадкованої власності, необхідності самозбереження населення, засилля лихварів, корчмарів, виступи проти них і наміри влади захистити цих паразитів в соціальній структурі польського суспільства.

Останнім часом в наукових працях до причин соціальних вибухів відносять і стан репресій владних структур до поневолених народів та копіювання їх в час повстань та революцій з боку православних. Чим лютіше власті карали учасників рухів, чим настирніші були знущання з боку магнатів, урядовців, орендарів, католицького духовенства, тим жорсткішою була відповідна реакція.

Ми бачимо, що на Середній Наддніпрянщині в 1638–1648 роках накопичувалася негативна енергія мас, яка могла вибухнути в будь-який час і призвести до непередбачуваних результатів.

Слід зазначити, що окремі польські діячі бачили такий стан справ і попереджували владу. Вже згадуваний Я. Щенський-Гербург, одним із перших показував неспроможність польського насильства та його негативні наслідки на Україні [15, 36].

Зі слів одного з безіменних поляків, вислів якого зафіксували писемні джерела (близько 1621 року), «Русь є для нас таким ворогом, що хоча б ми їх і допустили до польських вольностей, то вони бажали б тисячу років жити з євреями, турками і татарами, ніж один рік з нами» [13, 19].

Ще один фактор, який впливав на визначення Середнього Подніпров'я як центру, де розпочалися революційні події середини XVII ст. – це міжнародні чинники, які стали важливим фактором прискорення подій. Їхня особливість викликана унікальністю геополітичного становища цієї землі. Характер їх визначали зовнішньо-політичні впливи на Середню Наддніпрянщину Польщі Литви, Росії, Кримського ханства, турецької Османської держави, інших сусідніх державних формувань.

У час «золотого десятиріччя» відбуваються певні зміни зовнішніх впливів на цю землю. Так, після поразок повстань посилюється переселення учасників рухів на територію Росії, зміцнювалися зв'язки з Донським військом.

У 30–40-х рр. XVII ст. відбуваються рішучі зміни у взаємостосунках із Кримським ханством. У самому ханстві відбуваються значні соціально-економічні зрушення, суспільство переходить від кочового до осілого способу життя. Змінюється орієнтація кримських феодалів – від грабіжницьких походів на Україну до пошуків зв'язків з порубіжними територіями. Змінюється і орієнтація української шляхти, яка обережно йде на загострення взаємостосунків з Кримом. Про це свідчать події 1646 року, коли польський король Владислав IV пропонує українським козакам організувати похід на Крим і Туреччину, але верхівка козацької старшини навіть не обнародувала цю волю короля.

Період середини XVII ст. – час революційних виступів в Європі. Безумовно, існують істотні відмінності причин загострення соціально-економічного, політичного становища в країнах Західної Європи і в Україні. Однак, ми бачимо і чимало спільних факторів, і, насамперед, це непримиримі протиріччя у соціально-економічній сфері, антагоністичні суперечності соціальної організації, протидія різноманітних політичних сил, різке погіршення становища основних категорій населення.

Тобто, ми стверджуємо, що Визвольна війна українського народу середини XVII ст. знаходилася в одному ряду з європейськими революційними подіями першої половини XVII ст.

І, нарешті, останнє зауваження щодо головних причин, що визначали в час «золотого десятиріччя» Середню Наддніпрянщину, як землю, що стала в епіцентрі підготовки та початку Визвольної війни.

Всі зазначені фактори діяли в тісному переплетенні. У час із 1638 по 1648 рр. відбувається їх визрівання, загострення. Цей процес характеризується спресованістю в часі, поляризацією соціальних групі консолідацією українських сил різних соціальних станів: селянства, козацтва, української старшини, міщан, духовенства – з іншого.

Отже, аналіз джерельної бази, історичних досліджень, найновіших теоретичних напрацювань дає нам змогу зробити наступні висновки:

- причинами Визвольної війни середини XVII ст. став комплекс соціально-економічних, політичних та ідеологічних чинників, які були характерними для всіх українських земель;
- на території Середнього Подніпров'я після сеймової ординації 1638 року в часи так званого «золотого десятиріччя» склалися особливі умови, які загострювали ситуацію життя населення, створили революційну ситуацію і, зокрема, це були:
 - силовий тиск на місцевий вільнолюбивий козацький стан, що переважав за своїми пропорціями з-поміж інших земель України;
 - наміри прирівняти цю територію за станом феодального покріпачення до інших територій, що призвело до загострення протиріччя між існуючим вільним виробником та наступом магнатського землеволодіння, в основі якого була виснажлива праця на панщині;
 - у соціальному відношенні наміри польських владних структур урівняти населення Середньої Наддніпрянщини з найнижчим станом покріпачених посполитих, наступ в цьому плані на всі категорії населення;
 - значне погіршення рівня життя населення в результаті посилення визиску магнатів, польської шляхти, орендарів;
 - у політичному відношенні рішучий наступ на козацьке самоуправління, витіснення української козацької старшини з органів управління територією, реєстрових козаків, запровадження чинності польських законів;
 - у духовному житті – витіснення української мови, освіти, посилення утисків православної церкви, аж до передачі храмів католикам чи в оренду заможним орендарям. У той час, коли на землях Середньої Наддніпрянщини з початку XVII ст. інтенсифікувався процес національної самосвідомості, духовні утиски ставали особливо нестерпними. Формувалася особлива ментальність мешканців, наповнена ненавистю до загарбників, прагненням будь-що ліквідувати «панування ляхів».

Висновки

Отже, ми приходимо до висновку, що однією з найважливіших причин Української національної революції середини XVII ст., Визвольної війни стало наростання революційної ситуації саме на Середній Наддніпрянщині, коли утиски польської шляхти досягають максимальної інтенсивності. Це відбувається саме в 1638–1648 роках – період так званого «золотого десятиріччя».

Література

1. Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. Вид. 2-ге, випр. і допов. – Львів : Світ, 1940. – 408 с.
2. Słownik geograficzny królestwa polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1882. – Т. 3, 1885. – Т. 6., 1892. – Т. 5, 1895. – Т. 14.
3. Реєстр подимний 1631 р.
4. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – Спб, 1878. – Т. 10.
5. Rawita-Gawzonski F. Sprawy i zoczy ukraińskie. – Lwow, 1914.
6. Смолій В. Українська національна революція середини XVII ст: проблеми, пошуки, рішення / В. Смолій, В. Степанков. – К., 1999. – 108 с.

7. Компан О. Міста України в другій половині XVII ст. / О. Компан. – К., 1963.
8. Марочкін В. П. Антифеодальний і визвольний рух наУкраїнівпершій чверті XVII ст. – К., 1989.
9. Матях В. Системацінніснихорієнтаційвсуспільнійментальності України-Гетьманщини: орієнтовані напрями дослідження / В. Матях // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – К.-Черкаси, 1998. – Кн. 1.
10. Документи Богдана Хмельницького (упор. І. Крип'якевич, І. Бутич). – К. : АН УРСР, 1961. – 736 с.
11. Тимошенко Л. В. Артикули Берестейської унії 1596 р. / Л. В. Тимошенко // УІЖ. – 1996. – № 2.
12. Сисин Ф. Хмельниччина та її роль в утворенні модерної нації / Ф. Сисин // УІЖ. – 1995. – № 4.
13. Бевзо О. А. Львівський та Острозький літописець / О. А. Бевзо. – К., 1971.
14. Літопис Самовидця. – К. : Наукова думка, 1971. – 206 с.
15. Мицик Ю. А. Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. в opinii повстанців / Ю. А. Мицик // Козацькі війни XVII ст. в історичній свідомості польського та українського народів // Матеріали II польсько-української наукової зустрічі. – Львів-Люблин, 1996.
16. Самійло Величко. Літопис. – К. : Дніпро, 1991. – Т. 1. – 371 с.
17. *Latopisiekal bokroniczkazko znychsprawi dziejowdauny chitezaznijszy chczasow Joachima Jerlicza.* – Warszawa, 1853. – E. 1. – S. 49.
18. Україна перед Визвольною війною 1648–1654 рр: зб. документів (1639–1648 рр). – К., 1946.
19. Чабан А. Ю. Історія Середньої Наддніпрянщини / А. Ю. Чабан. – Черкаси, 2011. – С. 381–400.

References

1. Krypiakovich, I. P. (1940). *Bogdan Khmelnytsky. Second Edition, corrected and expanded.* – Lviv: Svit, (in Ukr.)
2. *Słownik geograficzny królestwa polskiego i innych krajów słowiańskich.* Warszawa, 1882. V. 3, 1885. V. 6., 1892. V. 5, 1895. V. 14 (in Pl.)
3. *Reestr podynyj of 1631.* (in Ukr.)
4. *Acts of Sothern and Western Russia history.* (1878). Spb. – V. 10 (in Russ.)
5. *Rawita-Gawzonski, F. Sprawi i zoczy ukrainskie.* (1914). Lwow (in Pl.)
6. Smolij V. & Stepankov V. (1999). *Ukrainian national revolution of middle XVII century: problems, searches and solutions.* Kyiv (in Ukr.)
7. Kompan, O. (1963). *Towns of Ukrain in the second half of XVII century.* Kyiv (in Ukr.)
8. Marochkin, V. P. (1989). *Antifeudal and Liberating movement in Ukraine in the first quarter of XVII centure.* Kyiv (in Ukr.)
9. Mtiakh, V. (1998). System of values in the societal mentality of Ukraine-Getmanshchyny: research directions. *Ukrainian Kozak State: sources and directions of historical development.* Kyiv-Cherkasy, 1 (in Ukr.)
10. Bogdan Khmelnytsky's Documents (edited by I. Krypiakovich, I. Butych) (1961). Kyiv: AN URSR (in Ukr.)
11. Tymoshenko, L. V. (1961). Articles of Brestska Unia of 1596. *UIZH*, 4 (in Ukr.)
12. Sysyn, F. (1995). Khmelnychchyna and its role in the creation of modern nation. *UIZH*, 4 (in Ukr.)
13. Bevzo, O. A. (1971). *Lviv and Ostrov chronicles.* Kyiv (in Ukr.)
14. *Samovydet's Chronicles.* (1971). Kyiv: Naukova Dumka (in Ukr.)
15. Mytsyk, Y. A. (1996). National liberating war of Ukrainian people in the middle of XVII century in the opinion of rebels. *Kozak wars of XVII century in the historical consciousness of Polish and Ukrainian peoples / Documants of Polish-Ukrainian scientific meeting.* Lviv-Lyublyn (in Ukr.)
16. *Samylo Velychko. Chronicles.* (1991). Kyiv: Dnipro, 1 (in Ukr.)
17. *Latopisiek albo kroniczka zoznych spraw i dziejow daunych i tezaznijszych czasow Joachima Jerlicza* (1853). Warszawa, 1, 49 (in Pl.)
18. *Ukraine before Liberating war of 1648–1654: Collection of documents (1639–1648)* (1946). Kyiv (in Ukr.)
19. Chaban, A. U. (2011). *History of Middle Naddnyprianshchyny.* Cherkasy (in Ukr.)

CHABAN Anatoly Yuzefovych,

Doctor of Science (history), professor of archeology and historical knowledge of special areas of Cherkasy National University. B. Khmelnytsky

Middle Dnipro Territory – sources of Ukrainian national revolution of mid XVII century.

Abstract. Introduction. *This research paper is based on the thorough study of actual historical documents and recent research studies. Its objective is to analyze the role and significance of the Middle Dnipro Territory population in the conception of revolutionary events of mid XVII century. The paper studies why Middle Dnipro Territory happened to be in the center of severe oppression by Polish nobility during so called «golden decade». It is stated in the paper that it became possible as a result of execution of imperial doctrine of *Rech Pospolita* in regards to Ukrainian territories.*

More severe oppression of Middle Dnipro Territory population was executed by the Polish power in all domains – economic, political, religious, and cultural. Considering the Middle Dnipro Territory is a cradle of the Ukrainian Kozak movement, as the first kozak-peasant rebellions took place here at the end of XVI – first quarter of XVII century, more severe oppression was executed towards all kozak representative, such as reestr kozaks, low kozaks, town kozaks.

This research concludes that the Middle Dnipro Territory served as a cradle of Ukrainian national revolutionary movement of mid XVII century.

Key Words: *Middle Dnipro Territory, Ukrainian national revolutionary movement of mid XVII century, Liberating war, regional aspect of revolution, «golden decade».*

Надійшла до редакції – 01.12.2015

Затвержена до друку – 02.12.2015

УДК 929:94(477)

МАСНЕНКО Віталій Васильович,
професор кафедри історії та етнології
України Черкаського національного
університету ім. Б. Хмельницького

ОБРАЗИ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО У СУЧАСНІЙ КОЛЕКТИВНІЙ ІСТОРИЧНІЙ ПАМ'ЯТІ УКРАЇНЦІВ ТА ЇХ СУСІДІВ*

Постать Богдана Хмельницького слугує важливим ідентифікатором для самоусвідомлення української спільноти в національних координатах. Водночас з цим, співіснують образи Хмельницького, які підживлюють її імперську свідомість. У обох випадках йдеться про дію достатньо стійких міфологем. Отже, у статті розглянута проблема функціонування механізмів конструювання/деконструкції образів українського гетьмана в сучасній колективній пам'яті українців та їх сусідів.

Проведене дослідження дозволяє вести мову про наукову новизну отриманих результатів. З проголошенням незалежності України спостерігається новий етап розвитку ідентифікаційного потенціалу образу Б. Хмельницького. Зокрема, він активно використовується в офіційній політичній пам'яті. Але при цьому продовжувала зберігатися неоднозначність і навіть амбівалентність у тлумаченні його смислового навантаження: від «творця української державності» до анахронічного «воз'єднувача із Московською державою». Проте, у переважній більшості, новітні образи Хмельницького в українській колективній пам'яті позиціонуються вже як антитеза до імперських великоросійських міфологем. Соціологічні опитування також засвідчують цю тенденцію і домінування образу Хмельницького у сучасному національному пантеоні. Також склався комеморативний канон його шанування. Характерно, що у незалежній Україні переважає нова мотивація меморіалізації. Пам'ятники Хмельницькому встановлювалися, перш за все, як українському полководцю та державному діячеві.

Основний внесок у міфологізацію образу Хмельницького належить не історикам, а політикам та представникам мас-медіа. Спостерігалися й політичні спекуляції навколо образу гетьмана, особливо сепаратистськими політичними силами в Криму та Придністров'ї.

Слушною є думка про всенародну повагу, а не про всенародну любов до Великого гетьмана. Тобто його образ виявився надто забронзований, тому й мало динамічний. Історична пам'ять сусідніх з українцями народів, передовсім поляків, росіян, білорусів і євреїв, значною мірою, зберігає традиційні уявлення про образ українського гетьмана. Тут досить живучими залишилися імперські міфологеми та їхні радянські різновиди.

Ключові слова: *Богдан Хмельницький, образ, історична пам'ять, міф, офіційна політика пам'яті, меморіалізація.*

*Публікація містить результати досліджень, проведених при грантовій підтримці Держаного фонду фундаментальних досліджень за конкурсним проектом (№Ф67/8-2015 «Спільна історія України та Білорусі в сучасній колективній пам'яті обох народів: компаративний аналіз»)

Постановка проблеми

Постать Б. Хмельницького у модерний час має не тільки історіографічного значення. Адже його образ як складова частина історичної пам'яті був і продовжує бути важливим ідентифікатором для самоусвідомлення української спільноти в національних координатах. Водночас, з цим співіснують образи Хмельницького, які підживлюють імперську свідомість. При цьому й в першому, і в другому випадку, вони зазвичай набувають характеру достатньо стійких міфологем.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Означена проблема не так часто ставала предметом розгляду в сучасній українській історіографії. Проте можна все ж назвати праці істориків Н. Яковенко [1; 2], С. Горошка [3; 4], Ф. Сисина [5], В. Гриневича [6] культуролога О. Гриценка [7], які висвітлюють різні аспекти міфологізації/деміфологізації постаті Б. Хмельницького у межах історичної пам'яті.

Виклад основного матеріалу

Визначаючи предметний простір проблеми, варто коротко зупинитися на з'ясуванні поняття «образ». Можна виокремити кілька відмінних підходів до визначення цієї наукової дефініції [8; 9; 10]. Впадає в око, що вони напряму залежать від різних світоглядів, епох та контекстів. Зрештою, можна застосувати таку робочу модель: образ як форма суб'єктивного відтворення об'єкта у свідомості особи або спільноти. У нашому випадку йдеться про відображення знакової історичної постаті у межах переважно національно-ідентифікаційного або державницького дискурсу. При цьому необхідно враховувати, що образ після свого виникнення набуває відносної самостійності і значною мірою не співпадає із самою постаттю як історичним фактом. У семіотичному сенсі образ може бути уявлений як певний знак, засіб смислової комунікації в межах окремої культури. Це своєрідний факт уявного буття. Тому він не може бути до кінця конкретним, у багатьох аспектах – лишається невизначеним, схематичним, багатозначним, «розмитим», таким, що кожного разу прочитується заново, по-новому переосмислюється. Очевидно, що нове прочитання можливе не тільки у перехідні епохи, коли відбувається глобальна трансформація масової свідомості, а й у межах кожного нового покоління. Важливо, що образи історичних діячів мають певні етапи розвитку, власну структуру й механізм формування.

При розгляді цієї проблеми варто також враховувати, що образ гетьмана Хмельницького належить до багатозначних тих, що поєднують у собі часом протилежні аксіологічні характеристики і смислове навантаження. Власне як і сама історична постать, що відрізнялася помітною суперечністю. Так О. Гриченко нарахував аж вісім основних образів нашого героя, «основних міфологем та на рацій»: Хмельницький – Богом даний визволитель з польського ярма, Хмельницький – вірний слуга Православного царя, що привів малоросіян під його високу руку, Хмельницький – «нерозумний» син України, який віддав свій народ у ще гіршу неволю тощо [7, 78–81]. Отже доцільно вести мову саме не про образ, а про образи Б. Хмельницького (у множині). На характеристиці частини з них і зупинимося у запропонованій статті.

Ведучи мову про міфологізацію образів Хмельницького не варто вважати, що це був односпрямований процес. Насправді поряд міфологізацією, можливо дещо меншою мірою, постійно відбувався й процес його деміфологізації, або використовуючи постмодерну лексику – деконструкції його образу. Саме таку суперечливу і строкату картину становить сприйняття постаті Хмельницького як у інтелектуальній традиції (включно з представниками фахового історичного цеху) та й у масовій історичній пам'яті українського загалу доби модерну.

З проголошенням незалежності України спостерігається новий етап розвитку ідентифікаційного потенціалу образу Б. Хмельницького. Тепер він повною мірою використовується як потужний державотворчий чинник вже в реаліях новітньої української державності. Проте й до цього часу залишаються достатньо помітними різночитання у тлумаченні його суті. Причому це явище притаманне як для представників політико-владних

структур, так і для пересічних громадян. Образи Хмельницького продовжують зберігати свою неоднозначність, навіть амбівалентність. Ця ситуація добре відчутна в Україні, проте лишається прихованою для зовнішніх спостерігачів (навіть для серйозних дослідників). Так, відомий російський дослідник В. Шнирельман ідентифікаційний пошук в сучасній Україні розглядає як доволі спрощену схему «кого називати патріотом – Мазепу чи Богдана Хмельницького». Цей процес на думку вченого завершився «вибором на користь» останнього, про що свідчили урочистості на державному рівні з нагоди 400-літнього ювілею гетьмана, що відбулися у грудні 1995 р. і промова тодішнього президента Л. Кучми, у якій Хмельницький прославлявся як герой [11].

Насправді боротьба за ідентифікаційні орієнтири велася не лише між різними (стереотипізованими) образами історичних постатей, а і в середині кожного з них, за визначення домінуючих прочитань.

Тут можна цілком погодитися з думкою Я. Грицика, що покликання на традицію українських національних змагань у тодішньої української влади було дуже обережне й украй вибіркоче. Вкорінення рудиментів совєтської версії історії в колективній свідомості виявляються у тому, що «Кучма воліє ідентифікувати себе з Михайлом Грушевським (бо той був і українським патріотом, і совєтським академіком), Богданом Хмельницьким (бо той і творив українську державу, і намагався маневрувати в стосунках із Москвою) чи Петром Шелестом, пізнішою, національно-комуністичною копією Хмельницького, але не з такими антикомуністичними іконами, як Симон Петлюра, речником української самостійності в 1917–1920 роках, чи – страшно навіть сказати! – з лідерами ОУН-УПА Степаном Бандерою та Романом Шухевичем» [12, 127–128].

Про помітне зацікавлення постаттю Хмельницького владними чинниками свідчило бодай те, що йому присвячено чимало сторінок такого видання як «Україна – не Росія» Л. Кучми [13, 222–247 та ін.]. Тут він як раз і розглядається у контексті пантеону національних героїв.

Певним чином змінити окреслену владну комбінаторику намагався наступний президент України Віктор Ющенко. За його президентства офіційно визнаний пантеон національних героїв буз значно розширений, включно зі заданими вище постатями Петлюри, Бандери та Шухевича. Характерно, що при цьому значення Хмельницького не стало меншим.

Окремої розмови заслуговує те як міфологізація образу Хмельницького виявляється у колективній історичній пам'яті українського суспільства. Про це свідчать, зокрема, дані соціологічних досліджень. Так, за результатами соціологічного опитування, проведеного «Українським демократичним колом» у листопаді-грудні 2002 р. у всіх регіонах України, з'ясувалося, що найвидатнішими історичними, політичними діячами за всю історію України респонденти вважають двох осіб: Б. Хмельницького (26,7 %) та М. Грушевського (19,8 %). При визначенні ставлення респондентів до конкретних історичних і політичних діячів, симпатії щодо Хмельницького розподілилися таким чином: «дуже позитивно» – 43,0 %, «скоріше позитивно» – 39,7 %, «скоріше негативно» – 4,7 %, «дуже негативно» – 3,0 %, «не знаю такого» – 2 %, «важко відповісти» – 7,8 % [14]. Тобто сумарна позитивна конотація у ставленні до його образу перевищувала 80 % опитаних.

Інститут політики у рамках проекту «Регіональна Україна» у лютому та червні 2003 р. провів масштабне соціологічне опитування українських громадян з метою з'ясування змісту регіональних субкультур України. В оцінці постаті Б. Хмельницького у кожному регіоні 70 – 80 % опитаних оцінили його позитивно. Дещо більш негативне ставлення до нього спостерігається на Заході, де 13 % опитаних оцінили його скоріше негативно, ніж позитивно [15, 10].

За даними опитування Центру соціальних досліджень «Софія» у серпні 2006 р. серед політичних діячів минулого в масовій свідомості найбільше позитивно сприймаються Богдан Хмельницький, Михайло Грушевський і Леонід Брежнєв (відповідно 78,5; 59,7 і 52,2 %

опитаних). Тут, як видно, фіксувалося співіснування двох протилежних систем міфологем: національної та советської.

На замовлення Інституту політики «Українське демократичне коло» у грудні 2006 р. провело опитування щодо ставлення громадян до історичних подій, політичних діячів та перспектив розвитку країни. І тут сім з десяти опитаних (70 %) позитивно оцінили діяльність Богдана Хмельницького.

Отже практично всі соціологічні опитування засвідчують першість образу Хмельницького у сучасному національному пантеоні.

Проте помітні розходження спостерігаються у випадку, коли йдеться про визначення символів в історичній пам'яті мешканців різних регіонів України. Так, Я. Грицак, покликаючись на соціологічні дослідження щодо вибору історичних діячів серед респондентів Львова і Донецька, наводить такий результат. У Львові цими символами виявилися політичні діячі, які уособлювали прагнення України до самостійності – І. Мазепа та М. Грушевський, а у Донецьку – Б. Хмельницький, бо власне він привів Україну до «возз'єднання» з Росією [16, 70].

Отже модерна доба української історії характерна зростанням міфологізації образу гетьмана Б. Хмельницького. При цьому можна виявити такі особливості. Характерно, що новітні образи Хмельницького в українській колективній пам'яті позиціонуються вже як антитеза до імперських великоросійських міфологем. При цьому суто антипольські настанови значно згладжуються, а в окремих випадках майже повністю зникають. Новий образ Хмельницького як державотворця виявився напрочуд продуктивним і у науковому сенсі, оскільки дозволяв, хоча б і з помітним запізненням, дослідити низку перспективних наукових проблем політичної та соціальної історії (козацька держава та її атрибути, роль еліти, стосунки еліти і народних мас тощо).

Певні свідчення щодо сприйняття образів Хмельницького в розрізі соціальної пам'яті дають комеморативні практики, зокрема спорудження йому пам'ятників. З досовітського часу маємо єдиний пам'ятник на українських землях, споруджений у Києві 1888 р. (Цікаво, що нещодавно цей пам'ятник став об'єктом для перформансу. 26 вересня 2015 р. на Софійській площі у Києві була здійснена арт-інсталяція пам'ятника Б. Хмельницькому. Завдяки 3D технологіям і конструкції великих екранів загальною площею понад 305 м² з'явилося рухоме зображення цього історичного об'єкту).

Пізніше пройшло дві хвили меморіалізації постаті великого гетьмана. Перша мала місце за советського часу, в 1954–1960-ті рр. А друга – після проголошення незалежності, від 1991 р. до нашого часу. Останній період має безпосередній стосунок до теми розвідки. Показово, що ця друга «незалежницька хвиля» виявилася значно скромнішою, ніж советська. Оскільки за советської доби Богдана Хмельницького, разом із Тарасом Шевченком, було залишено як історичну постать із досовітської минушини, чий образ ідеалізувався, багато в чому спрощувався, і у такий спосіб піддавався героїзації. Таким чином, після Леніна і Шевченка, Богдан Хмельницький став однією з найпоширеніших постатей в УРСР, увічнених у вигляді пам'ятників. Тепер після масового знесення пам'ятників Леніну під час «ленінопаду» 2013–2014 рр. та реалізації Законів про декомунізацію, постать гетьмана стане другою за кількістю пам'ятників в Україні після Шевченка.

У незалежній Україні мотивація увічнення Хмельницького набула іншого смислу. Цього разу пам'ятники Хмельницькому були встановлені, перш за все, як українському полководцю та державному діячеві. У регіонах ситуація виглядає таким чином:

Львівська область має 22 пам'ятників Хмельницького, з них 22 советських (2 зникло) та 2 сучасних,

Тернопільська область – 14, з них 13 советських, 1 сучасний,

Дніпропетровська область – 14 советських (найбільше по 3 пам'ятника у м. Кривий Ріг та м. Жовті Води),

Черкаська область – 11, з них 6 советських, 5 сучасних (найбільше у Черкасах 3, з них 2 сучасних), крім того сучасні пам'ятники споруджені у Суботіві (1995), Ірклієві (2010) та

Тальному (в жовтні 2013 року тут встановлено єдиний в Україні спільний пам'ятник чотирьом гетьманам – Івану Мазепі, Петру Дорошенку, кн. Дмитру Вишневецькому і Богдану Хмельницькому),

Хмельницька область – 6, з них 3 советські, 3 – сучасні (найбільше у Хмельницькому – 4, з них 3 сучасних),

Чернігівська область – 6, з них 5 советських, 1 сучасний,

Запорізька область – 5, з них 4 советські, 1 сучасний,

Київська область – 5, з них 4 советські, 1 сучасний (найбільше у Переяславі-Хмельницькому – 4, з них 1 сучасний),

Вінницька область – 4 советських,

Волинська область – 4 советських,

Закарпатська область – 4 советських,

Івано-Франківська область – 4 советських,

у Києві 3 пам'ятника (1 дорадянський, 1 советський, 1 сучасний – біля МАУПу 2005 р.),

Донецька область – 3 советських,

Херсонська область – 3 советських,

Сумська область – 3 советських,

Житомирська область – 2 советських,

Рівненська область – 2 советських,

Харківська область – 2 советських (реставровані за незалежності),

Одеська область – 2, з них 1 советський, 1 сучасний,

Чернівецька область – 1 советський,

Кіровоградська область – 1 сучасний,

Миколаївська область – 1 советський,

Полтавська область – 1 советський,

Автономна республіка Крим – 1 советський (у Сімферополі).

Не виявлено пам'ятників Хмельницькому в Луганській області та м. Севастополі.

Отже на сьогодні в Україні маємо 125 пам'ятників Хмельницького, з них 1 досоветський, – 107 советських і – всього 17 споруджених у незалежній Україні (найбільше 5 у Черкаській області).

За межами України пам'ятники Хмельницькому були споруджені в Білорусі та Росії. Білорусь мала два пам'ятника: у Вітебську – досоветський (не зберігся), та Гомелі – советського часу. У Росії також два пам'ятники. Перший це постать Б. Хмельницького в композиції пам'ятника Тисячоліття Росії у Новгороді (1862 р.), де фігура гетьмана, що стоїть, розміщується поряд з лежачою фігурою Івана Сусаніна, другий в Омську – советського часу.

Композиційно пам'ятники можна поділити на кілька груп, які мають різне смислове навантаження: імперського трактування образу гетьмана, де його постать подається разом з фігурою московського боярина Бутурліна (Київ, Переяслав-Хмельницький), у руках гетьмана текст Переяславської угоди (с. Скала-Подільська Тернопільської обл., текст навіть за советських часів неодноразово відламували) та державницького трактування, це як правило кінна постать (Київ, Хмельницький, Жовті Води – разом із І. Богуном і М. Кривоносом), Донецьк, Українськ Донецької обл., Іркліів (оригінальна композиція, яка поєднує кінну постать розміщену на вістрі козацької шаблі).

Ім'я Б. Хмельницького широко використовувалося у топонімічній політиці ще за советського часу. У нинішніх умовах якогось ажіотажу в процесі перейменування, пов'язаного з ним не спостерігається (у більшості залучаються імена тих діячі, які проскребувалися советським режимом). Іноді найменування топонімічного об'єкту іменем Хмельницького ставало наслідком певного компромісу. Зокрема, така ситуація виникла при перейменуванні колишньої вул. Леніна в Києві. Як зауважила Л. Нагорна: «Компромісну постать знайшли в особі Богдана Хмельницького, і то тільки тому, що одні бачили в його особі борця за українську незалежність, а інші – прихильника союзу з Росією» [17, 257].

Образ Б. Хмельницького має значну традицію й у кіномистецтві. У 2015 р. очікується прем'єра нового чотирьохсерійного українського фільму «Гетьман» (режисер-постановник

В. Ямбурський, оператор-постановник В. Галицький), у якому анонсується нове художнє прочитання постаті Б. Хмельницького.

Окремий сегмент спостережень становлять образи Б. Хмельницького створенні в політизованому партійному середовищі. Як не парадоксально, то тут найбільше попрацювали ліві партії, зокрема КПУ.

З одного боку спостерігається негачія до державницького прочитання образу гетьмана. Так, пам'ятник Хмельницькому в Іркліїві неодноразово ставав об'єктом комуністичного вандалізму. Прибічники советського устрою двічі його пошкоджували у 2011 р. 9 травня на ньому були зроблені написи «За победу», «На Берлін» і встановлено червоний прапор. 24 серпня – обписали пам'ятник Козацькій шаблі гаслами «20 років позору», «Слава ССРСР» тощо. Місцева міліція не змогла знайти вандалів.

З іншого боку, спостерігалось продовження спекуляцій на старій імперській міфології. Найсвіжіший приклад – відзначення КПУ 360-річчя Переяславської ради, яке відбувалось у самий активний період Революції гідності (січень 2014 р.) – мітинги біля пам'ятників Хмельницькому в Сімферополі та Запоріжжі [18]. Такий собі блюзнірський антиреволюційний флешмоб, з прославлення Путіна і закликами «російської допомоги».

Цікаво, що до постаті Хмельницького виявляють інтерес і різні сепаратистські утворення. Скажімо, у невизнаній т. зв. Придністровській Молдавській республіці його образ прикрашав купюру в 50 тис. придністровських руб. зразка 1995 р. (була у обігу до 1 січня 2002 р.).

У Автономій республіці Крим, ще до російської окупації, офіційні чинники поширювали суто імперську версію образу Хмельницького. Так, у заяві Президії Верховної Ради АРК (яка у повному складі перейшла на сепаратистські позиції) до 360-річчя Переяславської ради, зокрема, стверджується: «В 1654 году запорожское казачество во главе с гетманом Богданом Хмельницким единодушно высказалось за воссоединение древнерусских земель в одном государстве, провозгласив клятву «Чтобы навеки все едины были!». Эту клятву поддержали все сословия» [19]. Отже тут запропонована цілком фантастична характеристика «собирателя древнерусских земель». Відповідно до постанови Верховної ради АРК на офіційному рівні щорічно 18 січня відзначалися річниця Переяславської ради. Характерно, що боку центральних органів влади будь-яких заперечень щодо такого антидержавницького трактування не спостерігалось.

У сучасному російському суспільстві також лишуються домінуючими традиційні імперські образи Хмельницького, як «єдиного гетьмана не зрадника», послідовного борця з «шляхетською Польщею» і «об'єднувача» України з Росією. Більше того, офіційна кремлівська пропаганда навіть свідомо трансформує останню міфологему на кшталт «объединения исконно русских земель» (тим самим намагаючись заперечити Україну як певну історичну реальність, а українців як окремих самобутній народ).

Єврейська історична пам'ять імпліцитно локалізує образ Хмельницького в системі загального голокосту євреїв, співставляючи втрати середини XVII ст. із жертвами Другої світової війни. У єврейській історичній свідомості події Хмельниччини, особливо 1648 р., закарбувалися як «*гзерот тах*» – господні кари 5408 р. В єврейському фольклорі, літературі, історіографії «Хміль-злодій» – одна із самих одіозних та зловісних фігур [20]. Єврейською стороною також звертається увага на, те, що тогочасна трагедія була зумовлена не тільки соціальним протистоянням і релігійною ворожнечею, але й особистими рахунками Хмельницького (причетністю євреїв до його конфлікту з Чаплінським). Під час війни особливий резонанс мало знищення єврейського населення в Немирові, Тульчині, Яссах, Полоцьку тощо.

Ще С. Боровой звернув увагу на те, що єврейські хроністи часів Хмельниччини, зокрема Натан бен Мойсей Ганновер надзвичайно позитивно ставилися до постаті Єремії Вишневецького, як антипода Хмельницького. Критерієм «благородства» Вишневецького звичайно було обрано його ставлення до єврейства, передовсім до єврейської соціальної верхівки. Тому «протягом всієї оповіді Ганновера Вишневецький постає як мужній захисник євреїв и благородний месник за них». Крім того, на переконання цього хроніста саме князь

Єрема був найкращим польським воєнно-начальником і своїми військовими талантами переважав Хмельницького [21, 111–112]. Інший хроніст, Меїр із Щебржешина взагалі створив апологетичний образ Вишневецького, який «захищав і оберігав євреїв, як орел своїх пташенят, як милосердний батько своїх немовлят» [22, 167].

Українські історики зазначають міфологічну природу такого погляду. Так, Н. Яковенко вказує на те що: «Стає очевидним, що число жертв, згадуване в єврейських «плачах» після Хмельниччини – 300, 500 тисяч – є абсолютно міфічним, воно означає лише, що жертв було дуже багато». Водночас вона розмірковує над причиною антиєврейських виступів: «Я не можу знайти іншого пояснення, бо це – абсолютно ірраціональна річ. А тепер про те, як збереглося три пам'яті. Єврейська пам'ять, очевидно, подає ці події найяскравіше, оскільки ґрунтується на мартирологічному міфі, який бере витоки з пророчих текстів. Події доби повстання подано як чергове покарання Бога своєму народові. Дуже показовим є те, які символічні тлумачення підшукували імені Хмеля: його розшифровували як «посланий Богом для покарання народу юдейського перед пришествям Месії». Отже, месіянські очікування визначили систему топосів, метафорику, тип дискурсу з єврейського боку: належало тільки це все чимшвидше записати, що й було блискавично зроблено».

З іншого боку, характерне те, що: «Українська пам'ять про Хмельницького не знає єврейського сюжету. Про нього просто не говорять, тому що нинішні обігові уявлення про українську історію беруть витоки з романтично-національного проекту. Романтично-національний проект сконцентрований на пізнанні себе, а будь-хто інший романтичній історіографії тільки заважає, оскільки шкодить нашій перспективі, нашому майбутньому і нашій культурі». Якщо для євреїв повстання Хмельницького є символом нищення євреїв українцями, то для українців воно є символом постання української нації [23].

Польська історична пам'ять містить традиційні для польської історіографії образи Б. Хмельницького, хоча й помітні певні зрушення, які полягають у урізноманітненні уявлень про українського гетьмана. Зокрема, тут присутні й позитивні характеристики – визнання військових та дипломатичних талантів гетьмана, його досягнень у захисті козацьких прав тощо [24; 200]. З іншого боку, хоча й на маргінесі, продовжують побутувати уявлення про Хмельницького як «зрадника» та «руїнника», який маніпулюючи гаслами «захисту грецької віри» ввів у оману український народ [24; 207–208].

Для білоруської колективної пам'яті, у більшості, характерне збереження традиційних советських уявлень про Хмельницького, як прихильника возз'єднання України із Росією. Але у колах білоруської громадськості, передовсім національно орієнтованої, починає поширюватися й новий образ козацького гетьмана – як творця української козацької державності. Більше того, поступово здобуває популярність теза Г. Сагановича про те, що «Багдан Хмяльніцкі па-ранейшаму бачыў у складзе сваёй «вольнай» дзяржавы не толькі ўкраінскія землі, але і, прыкладам, усю паўднёва-ўсходнюю Беларусь па Смаленск» [25; 100].

Висновки

Отже, за нашими спостереженнями, в умовах незалежності основний внесок у міфологізацію образу Хмельницького належить не історикам (хоча говорити про їхню абсолютну непричетність до цього явища не випадає), а політикам та представникам мас-медіа. Й на сьогодні образ Б. Хмельницького лишається одним з основних в українську національному пантеоні, чим продовжує виконувати суттєву функцію національної ідентифікації сучасної української спільноти. Але він має більш елітарній, ніж народний вимір. Вочевидь має рацію О. Гриценко коли веде мову про всенародну повагу, а не про всенародну любов до Великого гетьмана, адже: «немає його вбраних рушниками портретів в українських домівках, не стали місцем неофіційного паломництва Чигирин і Суботів» [7, 81–82]. Тобто цей образ надто забронзований, тому й мало динамічний. Водночас, з національно орієнтованим співіснують й інші, альтернативні варіанти. Досить живучими залишилися імперські образи з їх советським різновидом. Окремої розмови потребує соціальний вимір проблеми міфологізації образу Хмельницького. У повному обсязі питання соціальної (класової) атрибуції повстало ще за советських часів (особливо у

ранньосовітський час). Крім того, цей різновид міфотворчості виразно зміщується у великодержавний сегмент, у випадку з Хмельницьким наближаючись до типової російської імперської традиції. Історична пам'ять сусідніх з українцями народів, передовсім поляків, росіян, білорусів і євреїв, значною мірою, зберігає традиційні емоційно забарвлені уявлення про образ українського гетьмана.

Література

1. Яковенко Н. Кілька спостережень над модифікаціями українського національного міфу в історіографії / Н. Яковенко // Дух і літера. – 1998. – № 3–4. – С. 113–124.
2. Яковенко Н. Між правдою та славою (Не зовсім ювілейні роздуми до ювілею Богдана Хмельницького) / Н. Яковенко // Сучасність. – 1995. – № 12. – С. 68–76.
3. Горошко С. Лакований образ Богдана / С. Горошко // Політологічні читання. – 1992. – № 1. – С. 250–269.
4. Горошко С. Богдан Хмельницький. Дискусійні питання, Проблемні судження : монографія / С. Горошко. – Жашків : Видавець С. І. Горошко, 2008. – 216 с.
5. Сисин Ф. Мінливий образ гетьмана / Ф. Сисин // Критика. – 1998. – Ч. 12. (грудень). – С. 4–8.
6. Гриневич В. Як гетьман-«зрадник» став героєм, або дещо про совітські маніпулювання історією / В. Гриневич // Пам'ятки України. – 1991. – № 5. – С. 4.
7. Гриценко О. Архетипальний володар (Богдан Хмельницький) // Герої та знаменитості в українській культурі / Ред.-упор. О. Гриценко. – К., 1999.
8. Фрейденберг О.М. Образ и понятие / О. М. Фрейденберг // Миф и литература древности. – М., 1978.
9. Болдырь С. П. Историкографический образ: опыт расширения методологического арсенала науки истории исторического познания / С. П. Болдырь, Е. А. Чернов // Українська історична наука на порозі XXI століття: Харк. історіограф. зб. – Харків, 1997. – Вип. 2.
10. Посохов С. Образ / С. Посохов // Історіографічний словник: Навч. посіб. для студентів історичних факультетів / С. І. Посохов, С. М. Куделко, Ю. Л. Зайцева та ін. ; за ред. С. І. Посохова. – Харків : Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2004. – С. 179–182.
11. Шнирельман В. Ценность прошлого: этноцентристские исторические мифы, идентичность и этнополитика / В. Шнирельман // Реальность этнических мифов / Под. ред. М. Околотт, А. Малащенко. – М., 2000. (Аналитическая серия. Моск. центр Карнеги. Вип. 3).
12. Грицак Я. Тяжке примирення / Я. Грицак // Страсті за націоналізмом. Історичні есе. – К. : Критика, 2004.
13. Кучма Л. Д. Україна – не Росія / Л. Д. Кучма. – М. : Время, 2003.
14. Символи та цінності сучасної України. Матеріали до прес-конференції, Інститут політики. УНІАН, 14 січня 2003 року [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.tomenko.kiev.ua>
15. Макеєв С. Соціально-культурна специфіка регіонів України / С. Макеєв // Регіональна Україна. – К. : Геопринт, 2003.
16. Грицак Я. Як викладати історію України після 1991 року? / Я. Грицак // Українська історична дидактика: Міжнародний діалог (фахівці різних країн про сучасні українські підручники з історії): зб. наук. ст. – К., 2000.
17. Нагорна Л. П. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії / Л. П. Нагорна. – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. – 328 с.
18. Переяславская рада как завет Украине // Рабочая газета. – 2014. – 21 января (№ 10). – С. 2.
19. Заявление Президиума Верховного Совета АРК в связи с 360-летием Переяславской Рады [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.rada.crimea.ua/news/17_01_2014_3.
20. Электронная еврейская энциклопедия [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.eleven.co.il/article/14533>.
21. Боровой С. Я. Национально-освободительная борьба украинского народа против польского владычества и еврейское население Украины / С. Я. Боровой // Исторические записки. – М. : Изд-во АН СССР, 1940. – Т. 9. – С. 81–124.
22. Еврейские хроники XVII столетия (Эпоха Хмельничины). – М. : Гешарим, 1997. – 288 с.
23. Наталя Яковенко: «Українська пам'ять про Хмельницького не знає єврейського сюжету» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://polit.ua/articles/2011/10/21/yakovenko.html>.
24. Петкевич К. Переяславская рада 1654 года в новейшей польской историографии и публицистике / К. Петкевич // История и современность. – 2007. – № 2 (сентябрь). – С. 184–215.
25. Сагановіч Г. Невядома вайна: 1654–1667 / Г. Сагановіч. – Менск : Навука і тэхніка, 1995. – 144 с.

References

1. Yakovenko, N. (1998). Several observations of modifications Ukrainian national myth in historiography. *Dukh i literatura (The spirit and the letter)*, 3-4, 113-124 (in Ukr.).
2. Yakovenko, N. (1995). Between truth and glory (It is not thought to jubilee anniversary of Bogdan Khmelnytsky). *Suchasnist (Modernity)*, 12, 68-76 (in Ukr.)
3. Horoshko, S. (1992). Bogdan varnished image. *Politolohichni chitannia (Political reading)*, 1, 250-269 (in Ukr.)

4. Horoshko, S (2008). *Bogdan Khmelnytsky. Discussion questions. Problem statement:sis*. Zhashkiv: Vydavets S. Horoshko (in Ukr.)
5. Sysyn, F. (1998). The changing image of Hetman. *Kritika (Critique)*, 12, 4-8 (in Ukr.)
6. Hrynevych, V. (1991). As hetman- «traitor» was a hero, or something of the history of Soviet manipulation. *Pamiatky Ukrainy (Monuments of Ukraine)*, 5, 4 (in Ukr.)
7. Hritsenko, O (1999). Arhetypalnyy holder (Bohdan Khmelnytsky). In O. Hritsenko (Ed.), *The heroes and celebrities in Ukrainian culture* (pp.). Kyiv, (in Ukr.)
8. Freidenberh, O.M. (1978). Images and concepts. In *The myth and literature of antiquity* (pp.). Moskva, (in Rus.)
9. Boldar, S., & Chernov, E. (1997). Historiographical Image: the experience of the expansion of the methodological arsenal of science stories of historical knowledge. In *Ukrainian historical science on the threshold of XXI century. Kharkivskii istoriohrafichnyi zbirnyk (Kharkiv historiographical collection)*, 2 (in Rus. & Ukr.)
10. Posokhov, S. (2004). Image. In S. Posokhov (Ed.). *Historiographical Dictionary* (pp.179-182). Kharkiv, Eastern Regional Center of Humanities and Education Initiatives (in Ukr.)
11. Shnirelman, V. (2000). The value of the past: ethnocentric historical myths, identity and ethnic policies. In M. Okolott & A. Malashenko (Ed.). *The reality of ethnic myths* (pp.). Moscow, Moscow Carnegie Center (in Rus.)
12. Hrytsak, Ya. (2004). Severe reconciliation. In Ya. Hrytsak, *The Passion for nationalism. Historical essay*, 126-137). Kyiv, Krytyka (in Ukr.)
13. Kuchma, L. D. (2003). *Ukraine – not Russia*. M.: Vremia (in Ukr.)
14. The symbols and values of modern Ukraine. Materials for the press conference. *Institute policy, UNIAN, January 14, 2003*. Retrieved from <http://www.tomenko.kiev.ua> (in Ukr.)
15. Makeiev, S. (2003). Socio-cultural specifics of regions of Ukraine. In S. Makeiev, *Regional Ukraine*, Kyiv, Heoprynt (Ukr.)
16. Hrytsak, Ya. (2000). How to teach the history of Ukraine after 1991? In *Ukrainian historical didactics: International Dialogue (specialists from different countries of the modern Ukrainian history textbooks)*. Kyiv, (in Ukr.)
17. Nahorna, L. P. (2012). *Historical memory: theory, discourse, reflection*. Kyiv, Institute of Political and Ethnic Studies (Ukr.)
18. Pereyaslav Council as a testament of Ukraine. (2014, January). *Rabochaia hazeta (Working paper)*, 10, 2 (in Rus.)
19. Statement of the Presidium of the Supreme Soviet of ARC in connection with the 360th anniversary of Pereyaslav Council. Retrieved from http://www.rada.crimea.ua/news/17_01_2014_3 (in Rus.)
20. Electronic Jewish encyclopedia. Retrieved from <http://www.eleven.co.il/article/14533> (in Rus.)
21. Borovoi, S. Ya. (1940). The national liberation struggle of the Ukrainian people against Polish rule and the Jewish population of Ukraine. *Istoricheskie zapiski (Historical notes)*, 9, 81-124 (in Rus.)
22. Borovoi, S.Ya. (Ed.). (1997). *The Jewish Chronicle XVII century (The Age Hmelnichiny)*. Moscow: Hesharim (in Rus.)
23. Natalia Yakovenko, «The Ukrainian memory about Khmelnytsky do not know Jewish topic». Retrieved from <http://polit.ua/articles/2011/10/21/yakovenko.html> (in Ukr.)
24. Petkovich, K. (2007). Pereyaslav Rada of 1654 in modern Polish historiography and journalism. *Istoriia i sovremenost (History and the Present)*, 2, 184-215 (in Rus.)
25. Sahanovich, H. (1995). *Unknown War: 1654–1667*. Minsk: Navuka i tekhnika (in Belarus.)

MASNENKO Vitaly Vasylovych,

Doctor of Science (history), professor Department of History and Ethnology Ukraine Cherkasy National University B. Khmelnytsky

Bogdan Khmelnytsky's Images in Modern Collective Historical Memory of the Ukrainians and their Neighbors

Abstract. *The figure of Bohdan Khmelnytsky serves as important identifier for self-consciousness of Ukrainian community within national coordinates. Simultaneously with this, there are such Khmelnytsky's images which support imperial consciousness. In both cases we are speaking about action rather than persistent myths. So, the article deals with the problem of the functioning mechanisms of construction/deconstruction of hetman's images in modern collective historical memory of the Ukrainians and their neighbors*

The study can be regarded as scientific novelty for the results. With the proclamation of independence of Ukraine there is a new stage in identifying the potential of the image of Bogdan Khmelnytsky. In particular, it is widely used in official politics of memory. But it continues to save the ambivalence and ambiguity in the interpretation of its semantic meaning: from the «father of Ukrainian state» to anachronistic «unifier with Muscovy». However, in the majority of cases, the latest images of Khmelnytsky in Ukrainian collective historical memory are positioned as the antithesis to the Great Russian imperial myths. Sociological surveys prove this tendency and domination of the modern image of Khmelnytsky in national pantheon. The commemorative canon of his honoring was also formed. It's characteristically for independent

Ukraine that memorization has a new kind of motivation. Monuments to Khmelnytsky were erected primarily as to Ukrainian military leader and statesman.

The main contribution into mythologizing of Khmelnytsky's image belongs not to historians, but to politicians and the media. There were also political speculations around the image of Hetman, especially among separatist political forces in the Crimea and Transnistria.

More proper is the thought about nationwide respect, than national love to the great hetman. His image became too bronze-colored so less dynamic. Historical memory of neighboring with Ukraine peoples, especially, Poles, Russians, Belarusians and Jews, largely retains traditional ideas about the Ukrainian hetman. They are quite tenacious imperial Soviet myths and their variations.

Key words: Bohdan Khmelnytsky, image, historical memory, myth, the official politics of memory, memorization.

Надійшла до редакції – 15.12.2015

Затвержена до друку – 17.12.2015

УДК 929:94(477)«16»

Мельниченко Василь Миколайович,
кандидат історичних наук, професор кафедри
археології та спеціальних галузей історичних
знань Черкаського національного
університету ім. Б. Хмельницького

ФОРМИ ВШАНУВАННЯ ТА УВІЧНЕННЯ ПАМ'ЯТІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

У статті здійснюється огляд основних форм вшанування та увічнення пам'яті Богдана Хмельницького в Україні та за її межами засобами монументального мистецтва, присвоєнням його імені об'єктам соціально-культурного призначення, заснуванням державних нагород. Розкривається історія спорудження окремих пам'ятників, вказуються їх автори.

Ключові слова: Богдан Хмельницький, Україна, гетьман, пам'ять, державність, пам'ятники.

Постановка проблеми

Серед проблем, пов'язаних з дослідженням історії державотворчих процесів середини XVII ст. особливої актуальності набуває всебічне вивчення життя і діяльності видатного українського військового, політичного та державного діяча, гетьмана Війська Запорозького, творця Української козацької держави Богдана (Зиновія-Богдана) Михайловича Хмельницького. У цьому контексті актуальним є дослідження зародження і розвитку традицій вшанування та увічнення пам'яті Богдана Хмельницького, чие ім'я і державотворча діяльність в Україні завжди перебували в центрі уваги суспільного життя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблема вшанування та увічнення пам'яті Богдана Хмельницького, попри досить ґрунтовне дослідження різних аспектів життя і діяльності гетьмана, в історіографії розкрита фрагментарно і, як правило, на рівні довідково-путівникових видань.

Мета статті полягає в тому, щоб на основі опрацювання наукової літератури, періодичних видань, преси та електронних ресурсів з'ясувати особливості вшанування та увічнення пам'яті Богдана Хмельницького в Україні, а також за її межами, як складової дослідження і популяризації історії української державності та чинника формування національної свідомості і патріотичних якостей громадян України.

Виклад основного матеріалу

Відомо, що однією і найбільш дієвих форм вшанування та увічнення пам'яті видатних людей є створення музеїв, відкриття пам'ятників і меморіальних дошок, присвоєння імені науковим та навчальним закладам, населеним пунктам, вулицям та іншим соціально-культурним та економічним об'єктам.

Це сповна стосується і постаті Богдана Хмельницького. 400-річчя від дня його народження на офіційному рівні у відповідності з розпорядженням Президента і постановою Верховної Ради України відзначалося у 1995 році [1, 253].

Перший пам'ятник Богдану Хмельницькому було відкрито у Києві в рамках святкування 900-річчя Хрещення Русі на Софіївській площі, яка ще з часів Київської Русі була суспільним центром міста. На цій же площі у грудні 1648 року кияни вітали козацькі полки Богдана Хмельницького після перемоги під Пилявцями.

Ідея створення пам'ятника виникла серед громадськості з ініціативи професора Київського університету Миколи Костомарова ще у 1840 році. Шлях до реалізації задуму був довгим і тернистим. Лише у 1860 році було отримано дозвіл царського уряду і тоді ж створено комітет з розробки проекту. Збір коштів розпочався в 1870 році.

У 1877 році була готова гіпсова модель, а у 1879 році відлито бронзову статую за проектом Михайла Микешина, консультантом виступив відомий історик Володимир Антонович. Відкриття пам'ятника відбулося в липні 1888 року [2].

Взагалі у встановленні пам'ятників Богдану Хмельницькому можна виділити два основні періоди – радянський і після проголошення незалежності України.

Радянський період значною мірою був позначений впливом пануючої тоді ідеології, коли Богдан Хмельницький увічнювався як ініціатор так званого «возз'єднання України з Росією», 300-річчя якого відзначалося у 1954 році. Тоді, і в наступні роки в Україні з'явилося досить багато пам'ятників Богдану Хмельницькому.

Переважно це були типові погруддя або фігури гетьмана зі здійсненою булавою у правиці. Його разом із Тарасом Шевченком було обрано як історичну постать із дорадянської історії України й підігнано під канони комуністичної ідеології. Богдан Хмельницький після Леніна і Шевченка став однією з найпоширеніших постатей, увічнених в пам'ятниках.

На сьогодні пам'ятники Богдану Хмельницькому, а їх понад 100, є по усій Україні. Найбільше їх у Центральній Україні – Черкащині, Хмельниччині, Дніпропетровщині і Запоріжжі, землі яких пов'язані з діяльністю гетьмана, а також на Львівщині. У місті Хмельницький, у 1954 році названому на честь гетьмана, пам'ятників найбільше – аж 4, що є своєрідним рекордом для України [3, 2]. У всіх інших населених пунктах, як правило, по одному монументу, лише у Києві, Черкасах, Жовтих Водах та Кривому Розі – по три.

Щодо Черкащини – батьківщини великого гетьмана, то тут на сьогодні пам'ять і образ славного земляка увічнено у 8 пам'ятниках. Перше погруддя було відкрито в Суботові у тому ж таки 1954 році біля приміщення сільської ради [4, 582]. На його місці у 1995 році було встановлено нове погруддя роботи відомого скульптора Е. Кунцевича.

У 1967 році величний пам'ятник Хмельницькому висотою 18,6 метра відкрито у Чигирині на вершині Замкової гори. Багатофігурна скульптурна композиція внизу відтворює різні сторінки боротьби українського народу проти загарбників. Автори – скульптори О. Олійник і М. Вронський, архітектор В. Гнезділов. Крім того погруддя гетьманові є на території Чигиринської школи № 1 імені Богдана Хмельницького [5].

Перший пам'ятник Богдану Хмельницькому в Черкасах було встановлено у 1954 році в Першотравневому парку (нині він встановлений на території підприємства «Водоканал».

До 400-річчя від дня народження Богдана Хмельницького пам'ятник йому було відкрито біля палацу культури «Дружба народів», композиційно завершивши однойменну площу. Бронзова скульптура висотою 5 м встановлена на постаменті із гранітних блоків з написом «Гетьман України Зіновій Богдан Хмельницький. 1595–1657. Автори – скульптори А. Шаталов, А. Фуженко, архітектори Т. Довженко, В. Дмитренко [6, 18–19].

Пам'ятник-погруддя великому гетьману цього року відкрито цього року перед центральним корпусом Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького замість тимчасового погруддя із нетривких матеріалів. Скульптор – Іван Фізер.

На Черкащині пам'ятники Хмельницькому є у Смілі, Корсунь-Шевченківському та Ірклієві Чорнобаївського району [5].

Пам'ятники Богдану Хмельницькому є й за межами України. Зокрема, у 1958 році було відкрито пам'ятник у білоруському місті Гомелі, з яким була пов'язана діяльність гетьмана. Ще в дорадянський час такий пам'ятник на благодійні кошти було споруджено на благочинні кошти в іншому білоруському місті – Вітебську. Однак під час війни він був демонтований гітлерівцями [7].

У Російській Федерації два пам'ятники Богдану Хмельницькому встановлено у Білгородській області і один – в Омську

Крім відкриття пам'ятників, однією з форм увічнення пам'яті великого гетьмана є присвоєння його імені населеним пунктам, економічним та соціально-культурним об'єктам. Вже зазначалося, що у 1954 році місто Проскурів було перейменоване у Хмельницький, а місто Переяслав на Київщині стало називатися Переяслав-Хмельницький у 1943 році [5].

В Україні крім Черкаського національного університету ім'я Богдана Хмельницького з 1995 року носить – Національна академія державної прикордонної служби, з 1999 року – військовий інститут артилерії при Сумському державному університеті, з 2009 року – Мелітопольський державний педагогічний університет.

Ім'я Богдана Хмельницького в різний час присвоєно промисловим та соціально-культурним об'єктам. У Переяславі-Хмельницькому це фабрика художніх виробів, у Львові – парк культури і відпочинку, у Кривому Розі – палац культури, у Кіровограді – площа.

На Черкащині ім'я Богдана Хмельницького носить Корсунь-Шевченківський верстатобудівний завод, низка господарств, вулиці і площі. У Чигирині 25 грудня 1995 року в рік відзначення 400-річчя від дня народження гетьмана відкрито музей Богдана Хмельницького. У його фондах – близько 2000 експонатів, головне місце серед яких займають пам'ятки козацької доби: зброя та спорядження, предмет и декоративно-ужиткового мистецтва, нумізматики, побутові речі [8].

Вшанування пам'яті Богдана Хмельницького проявилось і в інших формах. Указом Президента України у 1995 році було засновано державну нагороду України – орден Богдана Хмельницького, яким нагороджуються громадяни України за особливі заслуги у захисті державного суверенітету, територіальної цілісності, у зміцненні обороноздатності та безпеки України. Має три ступені. Знак ордену I ступеня виготовляється із срібла [9].

Орден Богдана Хмельницького був також одним із військових орденів Радянського Союзу. Впроваджений у жовтні 1943 року і призначався для нагородження як офіцерського, так і солдатсько-сержантського складу. Побутує думка, що ідея встановлення ордену Богдана Хмельницького належить видатному діячеві української культури Олександрові Довженку.

Орден Богдана Хмельницького – єдиний радянський орден, на якому надпис було зроблено не російською мовою – «Богдан Хмельницький». Орден першого ступеня виготовлявся із золота, а II і III – із срібла [10].

Портрет Богдана Хмельницького зображено на банкноті номіналом 5 гривень. Також Національний банк України випускав в обіг пам'ятні монети номіналом 200000 карбованців з 19 липня 1995 року та номіналом 1000000 карбованців з 21 червня 1996 року [11].

Висновки

Навіть такий побіжний і далеко не повний огляд форм вшанування пам'яті видатного державного і політичного діяча Богдана Хмельницького дає підстави для висновку про те, що його ім'я оточене глибокою шаную його земляків, як і усього українського народу.

Література

1. Постанова Верховної Ради України «Про звернення Верховної Ради України до народу України з нагоди 400-річчя від дня народження Богдана Хмельницького» // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1995. – № 31. – 253 с.
2. Пам'ятки Києва. Путівник. За матеріалами «Зводу пам'яток історії та культури міста Києва». – К. : Київська міська державна адміністрація, 1998.
3. Єсюнін С. М. Найбільше Богданів у Хмельницькому / С. М. Єсюнін // Газета «Є». – 30 липня. – 2010.
4. Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог-справочник. – К., 1987.
5. Пам'ятники Богдану Хмельницькому: Web-сайт. – Ел. текст. дан. – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wik>. – Назва з екрана.

6. Соса П. П. Пам'ятки Черкас / П. П. Соса, Г. І. Березняк, В. М. Мельниченко. – Черкаси, 1998.
7. 10 закордонних пам'ятників, присвячених українцям та Україні: Web-сайт. – Ел. текст. дан. – Режим доступу: <http://changeua.com/life/10-pamyatnikiv-prisvyacheni-ukrayintsyam-chi>. – Назва з екрана.
8. Музей Богдана Хмельницького в Чигирині: Web-сайт. – Ел. текст. дан. – Режим доступу: <http://chigirinzapovidnyk.org.ua>. – Назва з екрана.
9. Орден Богдана Хмельницького (Україна): Web-сайт. – Ел. текст. дан. – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>. – Назва з екрана.
10. Орден Богдана Хмельницького (СРСР) : Web-сайт. – Ел. текст. дан. – Режим доступу: <https://ru.wikipedia.org/wiki/>. – Назва з екрана.
11. Банкнота номіналом 5 гривень зразка 2004 року : Web-сайт. – Ел. текст. дан. – Режим доступу: http://www.bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=94617. – Назва з екрана.

References

1. Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine «On the Verkhovna Rada of Ukraine appeal to the people of Ukraine on the occasion of the 400th anniversary of the birth of Bohdan Khmelnytsky». (1995). *Supreme Council of Ukraine (BD)*, 31, 253 (in Ukr.)
2. Historical Kyiv. Guidebook (1998). By «Body of historical and cultural monuments in Kyiv». Kyiv: Kyiv city state administration (in Ukr.)
3. Yesyunin S. M. (2010, July). largest Bogdan Khmelnytsky in. Newspaper «Е» (in Ukr.)
4. *Monuments history and culture Ukrainian SSR*. (1987). Product-Directory. K. (in Ukr.)
5. *Monument to Bogdan Khmelnytsky*: Web-site. E. text. dan. Access: <https://uk.wikipedia.org/wik>. Title from the screen (in Ukr.)
6. Sosa, P. P., Bereznyak, G. I. & Melnichenko, V. N. (1998). *Attractions Cherkasy*. Cherkasy (in Ukr.)
7. Foreign monuments dedicated to Ukrainian and Ukraine: Web-site. E. text. dan. Access: <http://changeua.com/life/10-pamyatnikiv-prisvyacheni-ukrayintsyam-chi>. Title from the screen (in Ukr.)
8. Museum of Bohdan Khmelnytsky Chyhyryn: Web-site. E. text. dan. Access: <http://chigirinzapovidnyk.org.ua>. Title from the screen (in Ukr.)
9. *Order of Bohdan Khmelnytsky (Ukraine)*: Web-site. E. text. dan. Access: <https://uk.wikipedia.org/wiki>. Title from the screen (in Ukr.)
10. *Order of Bogdan Khmelnytsky (USSR)*: Web-site. E. text. dan. Access: <https://ru.wikipedia.org/wiki>. Title from the screen (in Ukr.)
11. *5 hryvnia banknote of 2004*: Web-site. E. text. dan. Access: http://www.bank.gov.ua/control/uk/publish/article?Art_id=94617. Title from the screen (in Ukr.)

MELNICHENKO Vasiliy Mykolayovych,

professor of archeology and historical knowledge of special areas of Cherkasy National University B. Khmelnytsky

Forms of perpetuating the memory of Bohdan Khmelnytsky

Abstract. The article includes an overview of the main forms of memorialization Bogdan Khmelnytsky in Ukraine and beyond the means of monumental art, awarding him the name of social and cultural destination, an institution of state awards and banknotes. His name was given to the city, schools, industrial and agricultural enterprises. The important role played by museums. It tells the story of the construction of individual monuments at home Hetman in Kiev and other Ukrainian regions, indicating their authors and dates of construction.

It is pointed out that the study, promotion of life and activity of outstanding Ukrainian military, political and public figure gets a special urgency today. His name and state activities are in the spotlight of public life.

Key words: *Bogdan Khmelnytsky, Ukraine, Hetman, memory, statehood, monuments.*

Надійшла до редакції – 11.12.2015

Затвержена до друку – 15.12.2015

УДК 94(477)«16»:398.2(477)

ГОЛИШ Григорій Михайлович,
директор наукової бібліотеки
ім. М. Максимовича Черкаського
національного університету
ім. Б. Хмельницького

ОБРАЗ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО В УКРАЇНСЬКОМУ ФОЛЬКЛОРІ

У статті на основі літературних джерел аналізується відображення образу Б. Хмельницького в українській усній народній творчості. Зроблено висновок про те, що при домінуванні позитивних характеристик особи гетьмана та його діяльності, у фольклорних творах зустрічаються й негативні оцінки.

Ключові слова: Б. Хмельницький, Хмельниччина, усна народна творчість, фольклор, переказ, легенда, народна дума, історична пісня, прислів'я, приказка.

Постановка проблеми

Харизматична постать видатного українського державотворця Богдана Хмельницького завжди й до сьогодні була в центрі уваги істориків, літераторів, діячів мистецтва різних поколінь. Видатному українцю та його часу присвячено тисячі наукових, літературних та мистецьких творів найрізноманітніших жанрів і форматів. Поряд з цим як справді народний герой, Хмельницький став одним із основних персонажів української усної традиції, активне творення й побутування якої стало прикметною національною рисою. Його фольклорний образ відобразив народне ставлення як до особистості гетьмана, так і до подій доби, що дістала його ім'я. Вивчення особливостей цього творчого феномену українського народу, а надто вказаного тематичного фольклорного циклу має справді неперехідну актуальність і невичерпний гносеологічний потенціал.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблема відображення образу Хмельницького в усній народній традиції привертала увагу багатьох дослідників, а її вивчення має значну тяглість у часі. З вагомими на це підставами можна стверджувати те, що започаткував цю історіографічну традицію великий вчений-енциклопедист М. О. Максимович своїм унікальним виданням «Українські пісні» [1]. Звернувся до аналізу цієї тематичної ніші в контексті життєпису гетьмана й історик М. Костомаров [2]. Історичні пісні доби Хмельниччини глибоко й усебічно вивчали видатні вчені В. Антонович та М. Драгоманов [3]. Не оминув своєю увагою пісенний фольклор відповідного тематичного розмаю й геніальний письменник І. Франко [4]. Проблему відображення Хмельниччини в українських народних піснях та думах вивчав Ф. Колесса [5]. Окремо слід виділити праці науковців радянської доби, зокрема, монографію письменника Л. Гомона [6] та статті В. Хоменка [7], М. Нечителюка [8], С. Зінчука [9], В. Тищенка [10] та ін. У питаннях аналізу відповідної усної традиції тут чітко простежується ідеологічний відбиток того часу з домінуванням ідеї безапеляційного схвалення «возз'єднання» України з Росією та прославлення гетьмана за цей «мудрий» політичний крок. Перегляд таких концептуальних підходів припадає вже на пострадянський та сучасний період. Зокрема, заслуговують на увагу праці В. Шевчука [11], В. Поліщука [12], М. Набок [15], Ю. Волинець та ін., які містять об'єктивний погляд на вказану проблему. Утім попри наявність чималої кількості праць, присвячених фольклорному образу гетьмана, все ж для сьогоденних дослідників в цій царині залишається ще значне евристичне поле.

Мета. Метою запропонованої розвідки є на основі літературних джерел проаналізувати особливості фольклорного трактування образу Б. Хмельницького та його доби в різних жанрах усної народної творчості. Саме твори такого штибу поряд з книгами давньої літератури відповідної тематики й стали основою подачі образу гетьмана в усьому пізнішому українському (й не тільки) письменстві й науці. При цьому слід враховувати очевидний феномен «замовного» творення героїко-епічних творів чи їх тенденційного коригування задля зображення образу Б. Хмельницького в певному історіософському, здебільшого промосковському вимірі.

Виклад основного матеріалу

Чільне місце в жанровому різноманітті фольклорних творів про гетьмана займають перекази й легенди, аналізові яких присвячено порівняно небагато розвідок. Підкреслимо, що хоча ці два жанри є досить близькими за родовою ознакою, все ж перекази як усні народні оповідання про історичні події про історичні події, особи й місцевості, менш

фантастичні, як легенди, на порядок більше оперті на реальні факти і, як правило, позбавлені повчально-моралізаторських мотивів [15, 292].

У переказах зустрічаємо народні версії про генеалогію гетьмана, походження його імені, ранні роки життя. Цьому присвячені перекази «Знайда» [16, 111], «Звідки пішло прізвище й ім'я Б. Хмельницького?», «Чому в Хмельницького двоє імен було?» [17, 330–331], «Про Б. Хмельницького» [18, 432].

Практично в кожному з названих переказів подибуємо образ «хмелю» (саме під таким іменням і постає гетьман у творах фольклору. Так, у оповіді «Знайда» стверджується, що буцімто маленького хлопчика знайшли дід і баба в густому-прегустому хмелі й з цієї причини дали йому прізвисько Хмельницький. Не довго розмірковували й щодо ім'я: раз ім Бог послав цю дитину, то й бути їй Богданом [2, 90]. За змістом цього ж переказу батьком Богдана був козацький сотник, а мати – вродлива донька-одиначка бідного чоловіка [16, 111]. Є й більш екзотична версія, подана за змістом переказу «Ранні літа Богдана», з якої випливає, що батьком Хмельницького начебто був владний і жорстокий пан, а матір'ю – служниця-сирота, котру він зганьбив і вигнав з дитиною [17, 330]. Найближчим до загальноприйнятої думки про походження гетьмана є та, яка подана в переказі «Чому в Хмельницького двоє імен було?», згідно з якою батько був шляхтичем, а мати – простою козачкою [17, 331].

У своїх переказах народ говорить про гетьмана з великою шанобою, усіляко підкреслюючи його кращі риси патріота й народного лідера, полководця: «Дуже мудрий був Богдан Хмельницький, бувало, що не тільки силою, а й мудрістю несподіваною для ворога перемагає»; «Б. Хмельницький був за рідного батька козакам. Дуже його козаки любили». Згадують перекази й про велику фортецю, яку збудував Богдан, під якою було багато льохів (підземних ходів), якими козаки під час оточення непомітно виходили в степ і вже звідти нападали на ворога [2, 90]. Про військову доблесть Богдана, завдяки якій «запорозький гетьман врятував честь свою і свого війська» йдеться в оповідці «Герць Хмельницького». Про гетьманову перемогу під Зборовим розповідається в оповідці «Як Хмельницький став лірником?» [18, 257–258]. Кращі чесноти гетьмана підкреслюються і в низці переказів, які зібрав М. Возняк, наприклад: «Байка Б. Хмельницького», «Переказ із Брідщини», «Хмельницький у Запорозькій Січі» та ін. [19, 23–24; 75–78]. Водночас народні автори дорікають за його надмірну доброту до ворогів: під Корсунем він помилюв Потоцького й відпустив з миром, а той під Берестечком «віддячився... батькові Богдану за його доброту. Шляхетська пся кров не мала ні краплі людськості» (переказ «Як Потоцький попав у полон») [20, 166–167].

Зустрічаються й перекази, присвячені особистому життю Хмельницького, а подані в них факти носять доволі суперечливий характер. Як правило, в них не називається ім'я другої дружини Богдана, її народ зневажливо називає «полькою» або ж «полячкою». У кожному з таких переказів говориться про смерть шляхтянки через зраду гетьману фізичну чи духовну. Про трагічну долю одного з синів гетьмана оповідається в переказі «Про середульшого сина Богдана Хмельницького» [17, 331].

Стосовно обставин смерті Хмельницького, то в народному епосі висловлено навіть таке припущення, що вона настала з причини отруєння гетьмана московськими боярами («Смерть Б. Хмельницького та його синів») [17, 332]. Смерть гетьмана подається як всенародне горе: «А як помер Богдан, то козаки обливалися сльозами» [2, 90]. За народною версією поховали його в стіні церкви-фортеці, а вже пізніше, аби не допустити наруги над останками з боку поляків Хмельницького було перепоховано в стіну Михайлівської церкви («Про смерть Богдана Хмельницького») [18, 260].

Щодо легенд, то вони стосуються переважно якихось скарбів гетьмана (напр., «Суботівські скарби», «Скарби Б. Хмельницького», «Таємниця Степової Балки») [16, 112–113]. Вони відзначаються значним рівнем фантастичності.

Гетьман Б. Хмельницький оспіваний і в багатьох народних думах. Це жанр суто українського речитативного народного героїчного ліро-епосу, який виконували мандрівні співці-музиканти – кобзарі, бандуристи, рідше – лірники [15, 88]. Однією із

найпопулярніших стала «Дума про Хмельницького й Барабаша», де протиставляються два діаметрально протилежних образи: патріота-державотворця і зрадника українського народу. При цьому зацентровано увагу на релігійному чиннику як головній причині війни з поляками: «Віри своєї християнської на поталу в вічний час не подавайте» [21, 34–35]. Дума «Перемога Корсунська» присвячена переможній баталії гетьмана під Корсунем, а чільною темою думи «Повстання проти польських панів» стала трагедія біля Берестечка [21, 38].

Цікаво, що тоді як до Берестецької битви змалювання постаті Хмельницького було чітко позитивним, то після неї в народних думках з'явилися мотиви недовіри до гетьмана і навіть прямого осуду його дій. Зокрема, зустрічаємо таке: «Ой, чи добре пан Хмельницький починав, / Як із берестецького року / Всіх ляхів-панів на Україну / На чотири місяці вислав?» [21, 49] чи «Ей, чи гаразд, чи добре наш гетьман Хмельницький починав, / Що з ляхами, мостивими панами у Білій Церкві замирив?» [21, 51].

Потужний пласт українського фольклору, в якому інтерпретується образ Хмельницького, представлено в історичних піснях, які є ліро-епічними, фольклорними творами про конкретні історичні події, процеси та особистості [15, 170]. Для них притаманне зображення подій у романтичному ореолі з очевидною гіперболізацією особистісних якостей героя. Принагідно зазначимо, що дефініція «історичні пісні» з'явилася лише в другій половині XIX ст.

У багатьох історичних піснях знову подибуємо образ Хмелю з очевидною глорифікацією образу гетьмана. Народною любов'ю до батька проникнута пісня «Чи не той то хміль»: «Чи не той то хміль, / що коло тичин в'ється. / Ой, той то Хмельницький, / що з ляхами б'ється» [22, 120]. А ось пісня-звернення до гетьмана від буковинців «Ой, Богдане, Богданочку, / звільнив ти Вкраїну, / то не забудь же Богдане / нашу Буковину... / Попроси ще на підмогу / Ти російських братів / Та прожени з України / Тих польських магнатів» [23, 242]. У історичних піснях відобразилося більшість битв доби Хмельниччини: під Жовтими Водами («Не дивуйтесь, добрі люди») [23, 120], Корсунем («Засвітали козаченьки»), Жванцем («Ой з города Немирова») [23, 236–237], Збаражем («Ой що то за хижка»), Берестечком («Висипали козаченьки з високої гори»). В останній подана їдка іронія на адресу гетьмана: «Що я з вами, вражі ляхи не по правді бився: / Як припустив коня вороного – міст мені вломився» [23, 232].

На загал в окремих піснях простежується й негативне сприйняття образу Хмельницького, звучать народні докори за його дії. Такі твори виділяли, зокрема у своєму збірнику В. Антонович та М. Драгоманов. Привертає увагу пісня «Проклятіє Хмельницькому за татарський ясир», в якій прямо говориться про невинуваті надії народу, тяжкі наслідки політичних прорахунків гетьмана. А наприкінці звучить і прокляття на адресу Богдана: «Бодай того Хмельницького / Первая куля не минула, / А другая устрелила, у серденько уцелила» [3, 116].

Щодо пісенного відображення такої ідеологічно дражливої, а нині й особливо контроверсійної події як Переяславська рада, то тут рельєфно виділяються дві групи пісень: схвалення цього рішення Хмельницького і його засудження. На переконання авторів пісень «Ой Богдане, батьку Хмелю», «Ой послав Бог Богдана» гетьман здійснив народну мрію, об'єднавши українців з православним народом: «Україна й Московщина – / Православна віра, Один батько, одна мати / Всіх нас породила» [23, 241]; «Ой спасибі, Хмелю, / За твою пораду, / Що з'єднав ти нас з Москвою, / З рідними братами» [21, 87].

У народній пісні «А вже років двісті» Хмельницький постає як головний винуватець російського поневолення України як наслідок Переяславської ради: «Ой пане Богдане, нерозумний сину! / Занапастив ти Польщу, / Ще й нашу Вкраїну... / Гей, гей занапастив, зруйнував, / Бо в голові розуму мало мав» [18, 174].

Досить рідко ім'я Б. Хмельницького зустрічається в таких жанрах усної народної творчості, як прислів'я, приказки й приповідки. Назвемо кілька найбільш характерних: «За старого Хмеля, як людей була жменя», «Висипався хміль із міха і наробив панам лиха», «Од Богдана до Івана не було гетьмана» [14, 166] та ін. У них превалює позитивне народне ставлення до гетьмана.

Висновки

Підсумовуючи викладений фактичний матеріал, акцентуємо увагу на тому, що образ гетьмана Б. Хмельницького став доволі популярним у різних жанрах народної творчості українців. При домінуванні позитивних характеристик особи гетьмана та його діяльності, у народних творах зустрічаються й негативні оцінки. Народні твори про українського гетьмана є важливою складовою частиною тематичного циклу, яким став козацький фольклор. Ці унікальні духовні надбання українського народу акумулювали всю багатобарвність зображувально-виражальних засобів фольклору і наділені значним виховним потенціалом. Обмежений формат розвідки не дозволив достатньо детально й глибоко розкрити проблему, яка потребує подальшої історіографічної та літературознавчої розробки.

Література

1. Українські пісні, видані М. Максимовичем. – К. : АН УРСР, 1962. – 343 с.
2. Костомаров М. Богдан Хмельницький / М. Костомаров. – К. : Веселка, 1992. – 93 с.
3. Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл Антоновича и М. Драгоманова. – К. : 1875. – Т. 2. – Вып. 1. Песни о борьбе с Поляками при Богдане Хмельницком. – 126 с.
4. Франко І. Студії над українськими народними піснями: Хмельниччина (думи, пісні та вірші) // І. Франко Зібрання творів : у 50 т. – К., 1986. – Т. 43. – С. 5–193.
5. Колесса Ф. М. Українські народні думи / Ф. М. Колеса. – Л. : Просвіта, 1920. – 120 с.
6. Гомін Л. Визвольна війна 1648–1654 рр. у народній творчості / Л. Гомін. – К. : Рад. школа, 1960. – 190 с.
7. Хоменко В. Визвольна війна 1648–1654 рр. у народній поетичній творчості / В. Хоменко // Література в школі. – 1953. – № 6 – С. 19–26.
8. Нечиталюк М. Образ Хмельницького в украинском народном творчестве / М. Нечиталюк // Советская Украина. – 1954. – Кн. 1. – С. 172–177.
9. Пінчук С. Образ Б. Хмельницького в народній творчості / С. Пінчук // Жовтень. – 1957. – № 8. – С. 142–152.
10. Тищенко В. Фольклор про визвольну війну 1648–1654 рр. під проводом Богдана Хмельницького / В. Тищенко // Народна творчість та етнографія. – 1979. – № 1. – С. 18–23.
11. Шевчук В. «Вітчизни сином був...» / В. Шевчук // Київська старовина. – 1995. – № 4. – С. 69–81.
12. Поліщук В. Слава не вмере, не поляже... / В. Поліщук. – Черкаси : Сіяч. – 76 с.
13. Набок М. Штрихи до характеристики світогляду українських народних дум / М. Набок // Народна творчість та етнографія. – 2003. – № 4. – С. 18–23.
14. Волинець Ю. Фольклорний образ Богдана Хмельницького і його рецепція в критичній літературі / Ю. Волинець // Вісник Черкаського університету. Серія: Філологічні науки. – Черкаси, 2008. – Вип. 138. – С. 157–167.
15. Українська фольклористика : словник-довідник / уклад. і ред. М. Чернопикий. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2008. – 448 с.
16. Савур-могила. (Легенди та перекази Нижньої Наддніпряни). – К. : Дніпро, 1990. – 261 с.
17. Українська народна енциклопедія. – Л. : Червона калина, 1996. – 648 с.
18. Героїчний епос українського народу : хрестоматія / упоряд. : О. М. Таланчук, Ф. С. Кислий – К. : Либідь, 1993. – 432 с.
19. Українські перекази / М. Возняк. – Краків-Л. : Україн. в-во, 1944. – 120 с. : іл.
20. Євшан-зілля. Легенди та перекази Поділля / упоряд. П. Медведик. – Л. : Червона калина, 1992. – 288 с.
21. Думи та пісні про Б. Хмельницького. – К. : Муз. Україна, 1970. – 132 с.
22. Українські народні думи та історичні пісні – К. : Веселка, 1990. – 239 с.
23. Історичні пісні / упоряд.: І. П. Березовський, М. С. Родіна, В. Г. Хоменко. – К. : АН УРСР. – 1067 с.

References

1. *Ukrainski pisni, vidani M. Maksimovichem* (1962). Kyiv: AN URSR (in Ukr.)
2. Kostomarov, M. (1962). *Bogdan Hmel'nitskiy*. Kyiv: Veselka (in Ukr.)
3. *Istoricheskie pesni malorusskogo naroda s ob'yasneniyami W. Antonovicha i M. Dragomanova*. (1975). Kyiv, 2, 1. *Pesni o borbe s Polyakami pri Bogdane Hmel'nitskom* (in Russ.)
4. Franko, I. (1986). *Studii nad ukrainskimi narodnimi pisnyami: Hmel'nichchina (dumi, pisni ta virshi)*. Zibrannya tvoriv : u 50 t. Kyiv, 43, 5-193 (in Ukr.)
5. Kolessa, F. M. (1920). *Ukrayinski narodni dumi*. L.: Prosvita (in Ukr.)
6. Gomin, L. (1960). *Vizvolna viyna 1648–1654 rr. u narodniy tvorchosti*. Kyiv: Rad. shkola (in Ukr.)
7. Homenko, V. (1953). *Vizvolna viyna 1648–1654 rr. u narodniy poetichniy tvorchosti*. *Literatura v shkoli*, 6, 19-26 (in Ukr.)
8. Nechitalyuk, M. (1954). *Obraz Hmel'nitskogo v ukrainskom narodnom tvorchestve*. *Sovetskaya Ukraina*, 1, 172-177. (in Russ.)
9. Pinchuk, S. (1957). *Obraz B. Hmel'nitskogo v narodniy tvorchosti*. *Zhovten*, 8, 142-152 (in Ukr.)

10. Tischenko, V. (1979). Folklor pro vizvolnu vynu 1648–1654 rr. pid provodom Bogdana Hmel'nitskogo. *Narodna tvorchist ta etnografiya*, 1, 18-23 (in Ukr.)
11. Shevchuk, V. (1995). «VItchizni sinom buv...». *Kiyivska starovina*, 4, 69-81 (in Ukr.)
12. Poischuk, V. Slava ne vmre, ne polyazhe... Cherkasi: Siyach (in Ukr.)
13. Nabok, M. (2003). Shtrihi do charakteristiki svItoglyadu ukraYinskikh narodnih dum. *Narodna tvorchIst ta etnografiya*, 4, 18-23 (in Ukr.)
14. Volinets, Yu. (2008). Folklorний образ Bogdana Hmel'nitskogo i yogo retseptsIya v kritichniy literaturi / Yu. Volinets. *Visnik Cherkaskogo universitetu. SerIya: Filologichni nauki*. Cherkasi, 138, 157-167 (in Ukr.)
15. *Ukrainska folkloristika: slovnik-dovidnik*. (2008). Ternopil: Pidruchniki i posibniki (in Ukr.)
16. *Savur-mogila. (Legendi ta perekazi Nizhnoy i Naddnipryanshini)*. (1990). Kyiv: Dnipro (in Ukr.)
17. *Ukrainska narodna entsiklopediya*. (1996) L.: Chervona kalina (in Ukr.)
18. *Geroichniy epos ukrainskogo narodu : hrestomatiya*. (1993). Kyiv: Libid, 1993 (in Ukr.)
19. Voznyak, M. (1994). *UkrainskI perekazi*. Krakiv-L.: UkraYin. v-vo (in Ukr.)
20. *Evshan-zIllya. Legendi ta perekazi Podillya*. (1992). L.: Chervona kalina (in Ukr.)
21. *Dumi ta pisni pro B. Hmel'nitskogo*. (1970). Kyiv: Muz. Ukraina (in Ukr.)
22. *UkrainskI narodnI dumi ta istorichni pisni*. (1990). Kyiv: Veselka (in Ukr.)
23. Berezovskiy, I. P., Rodina, M. S. & Homenko V. G. *IstorichnI pIsnI*. Kyiv: AN URSSR (in Ukr.)

HOLYSH Gregory Mikhailovich,

Docent, Director of Scientific Library Maksymovych Cherkasy National University B. Khmel'nitsky
Bohdan Khmelnytsky's Image in Ukrainian Folklore

Abstract. Introduction *The core of the defined problem lies in the analysis of the thematic folklore cycle connected with the figure of Bohdan Khmelnytsky, the famous statesman and military leader, as well as with the historical epoch that received the hetman's name. The theme is noted for the high level of urgency and has inexhaustible gnoseological (epistemological) potential notwithstanding the considerable number of existing works.*

Purpose *The goal of this research is the folklore based study of Bohdan Khmelnytsky and his epoque's image folklore interpretation particularities. The literary sources under analysis are represented by various genres of folk literature as the works of such kind alongside with thematic literary sources of old times made the foundation for the hetman's image presentation in the later belles lettres and scholarly research of Ukraine.*

Results *Textual analysis of different genres folklore works enabled the reconstruction of the generally many-sided picture of Bohdan Khmelnytsky's folklore image. The folk stories and legends in particular offer different versions concerning the Hetman's genealogy, his personal life and death circumstances. Folk dumas (ballads) and songs tell about the Hetman's state-creating and military activity and reveal the public view of the Liberation war events. Alongside with apparent glorification and hyperbolization of Bohdan Khmelnytsky's person, as well as his activity, these genres comprise his negative assessment. Thus, in the representation of such an ideologically touchy issue as the Council of Pereyaslav, especially in the context of present-day Eastern-Ukrainian events, the folklore texts can be divided into two groups: the ones that approve and those utterly disapproving Khmelnytsky's decision. The occurrence of Hetman's name in such folklore genres as proverbs, sayings or idioms is less frequent and is characterized by people's positive attitude to Khmelnytsky.*

Originality *is grounded on the wide circle of folklore sources, is given a complex analysis, the controversial representation of Bohdan Khmelnytsky's folklore image is given proofs and the phenomenon of customized character of these epic works or their tendentious modification in a definite historiosophic, mostly pro-Moscow dimension.*

Conclusion *B. Khmelnytsky's image gained considerable popularity in various Cossack folklore genres. Despite the dominance of positive characteristics of the hetman's personality and activity the folklore works as well offer some negative assessments. The theme requires further historiographic and literary study.*

Key words: *B. Khmelnytsky, the Khmelnytsky uprising, folklore, folk story, legend, folk duma, historical song, proverb, saying.*

Надійшла до редакції – 11.11.2015

Затвержена до друку – 15.11.2015

ЗАСАДНИЧІ КОНЦЕПТИ СТАНОВЛЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ ЯК НАУКОВОГО НАПРЯМКУ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

Розкрито провідні тенденції процесу зародження соціальної історії як нового напрямку в розвитку східнослов'янської історичної науки ХІХ – початку ХХ ст. Особливу увагу приділено дефініціям вживаних науковцями у той час визначальних теоретичних концептів соціальної історії.

Ключові слова: історіографія, соціальна історія, історія станів, стан, клас.

Постановка проблеми

У європейській науці упродовж попередніх півтора століття студювання соціальної історії суттєво еволюціонувало як з огляду методології загалом, так і в розумінні предмета дослідження зокрема. Зокрема, в постмодерністській історіографії останніх десятиліть все більше простежується тенденція відходу від ретроспективи соціальної історії через призму передусім політичної історії, класової боротьби тощо. Водночас все наочніше виявляється прагнення поставити в епіцентр наукових пошуків власне людину з метою осягти людське суспільство в його цілісності, досліджуючи соціальні зв'язки між індивідами. Це стає притаманним і сучасній східнослов'янській історіографії. Утім, вона зазвичай оминає ґрунтовний аналіз витоків і становлення соціальної історії як наукового напрямку в імперській історіографії ХІХ – початку ХХ ст. Натомість, докладне вивчення цього процесу є надзвичайно важливою умовою для повного усвідомлення еволюції наукових студій у цій галузі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

У сучасній історіографії відчутний суттєвий інтерес до соціальної історії як у розрізі її теоретико-методологічних засад, так і в контексті її реконструкції на різних історичних етапах. Це засвідчує поява цілого ряду монографій та публікацій в періодиці, проведення наукових конференцій, ведення жвавих дискусій з цієї проблематики, тощо. Однак питання витоків та становлення соціальної історії як напрямку наукових студій у східнослов'янському історіографічному просторі ХІХ – початку ХХ ст. допоки не стало предметом ґрунтовного вивчення.

Мета

Відтак метою пропонованої статті є дослідити концептуальні засади зародження в східнослов'янській історіографії ХІХ – початку ХХ ст. нового напрямку – «соціальної історії» та з'ясувати тлумачення тогочасною наукою предметного поля її дослідження.

Виклад основного матеріалу

Становлення «соціальної історії» як окремого напрямку наукових досліджень в історіографії Російської імперії пройшло складний і тривалий шлях. Уже в другій половині ХVІІІ – на початку ХІХ ст. у доробках істориків простежується прагнення не обмежуватися суспільно-політичними рамцями висвітлення минувшини. У спектрі їхніх оповідей (щоправда, далеких від повноцінної науковості), окрім іншого, виявляється інтерес і до відображення різних аспектів внутрішнього народного життя. У різній мірі це було притаманно передусім працям П. І. Симоновського [1], М. М. Щербатова [2], І. М. Болтіна [3], Г. Ф. Міллера [4; 5], О. І. Рігельмана, [6; 7], Я. М. Марковича [8], М. Ф. Берлінського [9; 10], Д. М. Бантиш-Каменського [11; 12] та інших.

Особливим чином такі «нові віяння» стали виявлятися в українській історіографії. Так, О. І. Рігельман в «Літописній оповіді про Малу Росію, її народ і козаків взагалі» (1785–1786)

здавався до лаконічного з'ясування станового поділу та чисельності українського населення, його соціально-правового становища, способу життя, побуту, традицій і звичаїв. Також він намагався коротко окреслити особливості народного характеру українців, сформувати зовнішній образ тогочасних жінки й чоловіка, звертався до біографістики козацьких гетьманів тощо [7, 67–89, I–XIV].

Унікальною для свого часу в цьому контексті також вбачається праця М. Ф. Берлінського «Історія міста Києва» (1799–1800)¹. У ній вперше в історіографії представлено розвиток міста з кінця IX до кінця XVIII ст. Щоправда, литовська доба історії Києва описана дуже скупо й побіжно. У цілому автор ґрунтовно позиціонував місто як важливий політичний, військовий і адміністративний центр, звертався до розгляду подій культурного життя міста, його топографії, історії містобудування. Особливу увагу автор приділяв життю киян, розвиткові міського самоврядування, стосункам між міщанами та козаками тощо.

Так само виняткове значення для тогочасної історіографії має робота Я. М. Марковича «Записки про Малоросію, її мешканців і твори» (1798) [8], поцінована Д. І. Дорошенком як «маленька енциклопедія відомостей про Україну, про її природу, історію, населення, мову й поезію» [13, 272].

Для її написання автор використав широке коло джерел, в тому числі й маловідомих [14, 360]. Особливою значущістю цієї праці видається те, що, поряд з історичними, фізичними й природно-географічними матеріалами про Україну, в ній чітко представлена соціальна площина історії. Приміром, окремий розділ свого твору автор присвятив аналізу суспільного устрою «Малоросії», де, окрім іншого, розглянув специфіку соціальної структури населення та соціального становища різних його категорій, вказав загальні риси міського самоврядування тощо. В іншому розділі Я. М. Маркевич розкрив особливості народного характеру українців, їх господарювання й побуту, традицій і звичаїв тощо. У цілому цей твір дійсно є, за слушною оцінкою І. І. Колесник, «першою спробою «громадянської історії» в українському історіописанні» [15, 186].

З упевненістю можна твердити, що всі три означені вище праці перебували у «фарватері» просвітницької історіографії, оскільки зосереджувалися (щоправда, різною мірою) на проблематиці «внутрішньої історії». Вона виявлялася, як видно, у висвітленні різних аспектів суспільного розвитку (політичних, правових, господарських, соціальних, етнографічних, природно-кліматичних тощо). Загалом, звернення істориків до окресленої вище проблематики по суті знаменувало собою започаткування в українській історіографії напрямку соціальної історії.

На початку XIX ст. у розвитку історичної науки розпочався якісно новий етап – становлення на фахову наукову основу. У ту пору відбувалося передусім критичне осмислення тогочасного стану історичного знання та окреслювалося нове до нього ставлення. Також вибудовувалися нові теоретичні засади дослідження історії та диверсифікувалися напрямки наукових пошуків, суттєво і з прогресією в часі розширювалася джерельна база (зокрема, завдячуючи активному розвитку археографічної справи), проходила інституціоналізація історії.

Такі тенденції поміж іншого заклали підвалини й для зародження орієнтури на ґрунтовне вивчення соціальних сегментів вітчизняної історії. Насамперед у науковців почало формуватися усвідомлення необхідності змістити наукові пошуки в площину різностороннього розкриття історії народу.

Приміром, М. Г. Устрялов, критично оцінюючи історіографію першої третини XIX ст., зокрема фундаментальні твори М. М. Карамзіна та М. О. Полевого [16; 17], вказав: «Одним із найголовніших недоліків руських істориків є неправильне розуміння про метод викладу деталей: вони дивилися на історію держави як збірку біографій; між тим, як вона повинна

¹Через цензурні обмеження вперше була опублікована в укороченому варіанті 1820 р. [9]. Повна версія праці окремою книгою вийшла друком лише 1991 р. [10].

бути картиною поступового розвитку життя суспільного і народного, або правильніше зображенням переходів громадянського суспільства із одного стану в інший» [18, 83–84].

М. Г. Устрялов запропонував власну модель викладу історії, яка передбачала висвітлення життя народу в трьох векторах: «державному, суспільному й приватному (домашньому)». Ця концепція мала досить виражену соціальну основу в усіх трьох зазначених аспектах. Так, історія державного життя мала розкривати окрім державно-політичних засад ще й становий поділ суспільства та правове становище населення. Відображення суспільного життя передбачало акцент на економічному, освітньо-науковому та мистецькому розвитку народу. Вивчення приватного (домашнього) життя бачилося ним через аналіз традицій і звичаїв населення, його одягу, харчування, домашнього побуту й домобудівництва тощо [18, 82].

Від цього часу соціальна проблематика поступово стала входити у предметне коло дослідницьких пріоритетів. Загалом, як слушно підмітив В. О. Ключевський, починаючи з другої чверті XIX ст. в імперській історіографії сформувалося й розвивалося два напрями наукових пошуків, в яких представники одного віддавали перевагу дослідженню історії держави, а іншого – зосередилися на вивченні історії суспільства через призму життя народу в цілому [19, 30]. Отже, другий напрям по суті став базовим для зародження наукової ніші соціальної історії. Дослідницькі інтереси в цій царині виявили особливу масовість та плідність результатів унаслідок запровадження в 60–70-х рр. XIX ст. в Російській імперії суспільних реформ, які суттєво посилили інтерес науковців до вітчизняної соціальної історії [19, 35–36]. З того часу вона стала незмінним складником наукового поля зору істориків, правників та соціологів.

Утім, попри потяг до різнопланових підходів у представленні історичного зрізу соціальних процесів, у тогочасній історіографії виразно окреслюється напрямок дослідження історії станів, який фактично був репрезентантом соціальної історії.

Насамперед варто з'ясувати, що тоді розумілося під терміном «стан» (рос. – «сословіє»). У східнослов'янському мовному середовищі це поняття пройшло суттєву еволюцію свого лексичного значення. Ведучи свої етимологічні витоки з середньовічного часу, до XVII ст. воно входило до лексики урочистого церковно-книжного стилю й не мало суспільно-політичного значення. Надалі, до початку XIX ст., у російській літературній мові це слово використовувалося в досить широкому значенні: зібрання, товариство, співтовариство, сукупність, реєстр, систематичний перелік тощо. На початку XIX ст. слово «стан» («сословіє») набуло лексичної видозміни й застосовувалося для позначення соціальних груп, які відрізняються своїми правами і обов'язками [20, 650–653]. Таке його тлумачення виявилось в літературній мові, державних нормативно-правових актах та в науковій лексиці. Зокрема, у законодавчих актах XIX ст. воно використовувалося, окрім іншого, синонімічно до терміну «состояніє», яким позначалося структурування населення ще з XVIII ст. («Всі особи, приналежні до одного з цих станів, користуються правом состоянія, оному присвоєних...» [21, 2]).

Лише в другій половині XIX ст., у міру зміни значення поняття «состояніє», останнє в науковому обігу поступово було заміщене терміном «стан». Утім, як засвідчують законодавчі пам'ятки та наукова література того часу, тлумачення поняття «стан» і надалі не було сталим і однозначним.

До того ж у середині XIX ст. у науковий вжиток ввійшов близький за значенням термін «клас». Відтоді науковці найчастіше трактували такі поняття як абсолютно тотожні в розумінні великих соціальних груп [22]. Зазвичай це негативно позначалося на чіткості суджень науковців у розгляді соціальної проблематики. Приміром, в істориків часто виникала плутанина в застосуванні термінології щодо стратифікації населення. Так, неодноразово при класифікації на «привілейовані» й «непривілейовані» замість поняття «стани» вживалося «класи». Так само замість терміну «класи» до категорій «вищі, середні й нижчі» застосовувалося поняття «стани».

Водночас у частини науковців формувалося усвідомлення посутньої відмінності в змісті обох термінів. Не заперечуючи зв'язку між цими поняттями, в числі перших до спроби

їх розмежування вдався В. О. Ключевський. Під станами він трактував соціальні групи («класи»), на які ділиться суспільство за правами та обов'язками. Таке визначення не було чимось новим, оскільки вже було в ужитку [23, 190]. Утім дослідник здійснив суттєві уточнення щодо його суті. Зокрема, підвалинами станового поділу він вбачав виключно юридичні засади, встановлені законом. Відтак конститутивною ознакою поділу на стани вважав відмінність у правах, а не обов'язках [19, 1–2]. Загалом же, «стан» історик позиціонував як специфічну категорію населення з відмінним від інших правами, які, фактично, були спадковим [19, 4].

Хоч таке трактування по-суті стало загальноприйнятим у тогочасних наукових колах [24, 911], це не означало абсолютного вирішення питання. Адже окремі дослідники й далі розглядали «стани» і «класи» як абсолютно рівнозначні поняття. Утім для інших це стало відправною точкою подальших дослідницьких варіацій. Приміром, М. О. Рожков у своїх судженнях з цього питання значною мірою наслідував свого наставника В. О. Ключевського. Соціальну диференціацію суспільства на класи і стани він здійснював за двома принципами – економічним та правовим (політичним). Тобто, класовий поділ обумовлював спільністю видів господарських занять для певних груп населення, їх «однакове становище в процесі виробництва та обміну господарських благ». Натомість становий поділ він базував на спільності прав і обов'язків. З огляду на останнє підрозділяв населення на вільні стани (за «принципом права») та стани кріпосні (за принципом переважання «начал обов'язків») [25, 43].

Водночас, теоретик монархічної державності Л. О. Тіхоміров «класом» іменував соціальну групу, яка відокремилася від інших з огляду на міцні внутрішні зв'язки й існує як факт, але, на відміну від «стану» (подібної соціальної групи), ще не визнана державою й не отримала відповідну законну організацію [26, 125].

Теоретичне обґрунтування історії станів як окремого напрямку наукових досліджень здійснив В. О. Ключевський. Перший крок у цьому напрямку він здійснив засобом викладання в Московському університеті спеціальних курсів. Так чимало уваги історії руського станового устрою професор приділяв у контексті викладання в середині 80-х рр. XIX ст. студентам історико-філологічного факультету курсу «Термінологія руської історії» [27]. Однак визначальним у цьому сенсі вбачається інший спеціальний курс, прочитаний єдиний раз в осінньому семестрі 1886 р. – «Історія станів у Росії» [19]. Наступним кроком стало доведення представлених В. О. Ключевським концептуальних засад тлумачення соціальної історії до широкого загалу. В 1886–1887 рр. його студентом А. Юшковим було здійснено літографічне видання цього курсу лекцій, яке згодом мало ще два перевидання (1914 р. й 1918 р.) [19, I–XV].

Фактично це була перша в історичній науці спроба обґрунтувати витоки поділу руського суспільства на стани, розкрити специфіку формування станових прав, з'ясувати вплив станового поділу на розвиток суспільства й держави та дати узагальнений огляд історичного розвитку руського станового устрою майже до кінця XVIII ст. Особлива цінність цих наукових потуг передусім полягає у постановці проблеми позиціонування історії станів як окремого, специфічного і суспільно важливого наукового напрямку.

Примітно, що історію станів В. О. Ключевський та інші фахівці з цієї проблематики зазвичай розглядали передусім з точки зору правового становища соціальних груп, їх взаємовідносин з державою та іншими станами, внутрішньо станових процесів тощо. Аналогічний підхід простежувався і в соціологічній науці, яка зароджувалася в другій половині XIX ст. Приміром, Б. М. Чічерін розглядав питання станів у контексті проблематики загального державного права, а різноманітні соціально-історичні аспекти розвитку суспільства відносив до сфери соціології [28; 29].

Водночас в науковій думці прогресувало усвідомлення не лише органічного зв'язку історії і соціології, а й факту руху обох наук в зустрічному напрямку. Зокрема, однозначно в цьому був переконаний М. О. Рожков, який вважав, що їх взаємне зближення є одним із найсильніших засобів досягнення наукового консенсусу [25, 2]. Водночас, історію він

позиціонував як фундамент соціології, адже вона приводить до соціологічних висновків і слугує основою для відкриття соціологічних законів [30, 94].

Суспільні явища як предмет вивчення соціології М. О. Рожков класифікував на п'ять груп: «природні явища», «явища господарчі або економічні, явища соціальні (тобто, суспільний устрій), явища політичні і, накінець, психологічні явища» [25, 4]. Історичний зріз комплексу соціальних явищ він іменував «соціальною історією», центральною проблемою якої вбачав передусім соціальний поділ населення та його правове становище [25, 43]. Натомість природно-географічні чинники, а також демографічні, етносоціальні, господарські тощо процеси розцінював як явища дотичного впливу на соціальні процеси. Їх учений розглядав як важливий компонент зовнішніх (по відношенню до соціальних явищ) причинно-наслідкових зв'язків [25, 5, 63–65].

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. руська соціальна історія окреслилася як спеціальний напрямок історіографії. Вона стала своєрідною протипогою культурній та політичній історії. У науковому вжитку стало активно використовуватися власне поняття «соціальна історія». Водночас розширився спектр її дослідницького поля. Соціальна історія стала виходити за межі вивчення виключно станового поділу та правового становища соціальних груп, долучивши до предмету свого дослідження проблематику взаємовідносин між соціальними групами, динаміки їх внутрішніх змін, економічного і правового становища [31, 64].

Висновки

Отже, в ХІХ – на початку ХХ ст. історичні дослідження соціальних процесів розвитку суспільства пройшли специфічний шлях еволюції теоретико-методологічних засад. Знайшовши свої витoki в наукових студіях про життя народу взагалі, вони трансформувалися в історію станів, після чого еволюціонували в соціальну історію як окремих науковий напрямок.

Література

1. Симоновский П. И. Краткое описание о козацком малороссийском народе и о военных его делах / П. И. Симоновский. – М. : В Университетской типографии, 1847. – 156 с.
2. Щербатов М. М. История российская от древнейших времен: в 12 т. / М. М. Щербатов. – СПб. : 1770–1791.
3. Болтин И. Н. Примечания на историю древняя и нынешняя России г. Леклерка / И. Н. Болтин. – СПб. : Тип. Горнаго училища, 1788. – Т. 1, 2. – 615–688 с.
4. Миллер Г. Ф. Исторические сочинения о Малороссии и малороссиянах / Г. Ф. Миллер. – М. : В Университетской типографии, 1846. – 92 с.
5. Миллер Г. Ф. Описание живущих в Казанской губернии языческих народов, яко то черемис, чуваш и вотяков / Г. Ф. Миллер. – СПб., 1791. – 131 с.
6. Ригельман А. История или повествование о донских козаках / А. Ригельман. – М. : В Университетской типографии, 1846. – 154 с.
7. Ригельман А. Летописное повествование о Малой России, ее народе и казаках вообще / А. Ригельман. – М. : В Университетской типографии, 1847. – 819 с.
8. Маркович Я. М. Записки о Малороссии, ее жителей и произведениях / Я. М. Маркович. – СПб. : При Губернском Правлении, 1798. – Ч. 1. – 98 с.
9. Берлинский М. Краткое описание Киева / М. Берлинский. – СПб. : В Типографии Департамента Народного Просвещения, 1820. – 204 с.
10. Берлинський М. Ф. Історія міста Києва. – К. : Наукова думка, 1991. – 320 с.
11. Бантыш-Каменский Д. Н. Словарь достопамятных людей русской земли : в 5 ч. / Д. Н. Бантыш-Каменский. – М. : Типография Августа Семёна, 1836.
12. Бантыш-Каменский Д. Н. Биографии российских генералиссимусов и генерал-фельдмаршалов с 48 портретами: В 3 ч. / Д. Н. Бантыш-Каменский. – СПб. : Типография Третьего Департамента Министерства Государственных Имуществ, 1840.
13. Дорошенко Д. Нарис історії України: в 2-х т. – К. : «Глобус», 1991. – С. 272.
14. Лазаревский А. Прежние изыскатели малорусской старины / А. Лазаревский // Киевская старина. Ежемесячный исторический журнал. Декабрь. 1894 г. – К. : Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1894. – С. 349–387.
15. Колесник І. І. Українська історіографія (ХVІІІ – початок ХХ століття) / І. І. Колесник. – К. : Генеза, 2000. – 256 с.
16. Карамзин Н. М. История государства Российского : в 11 т. / Н. М. Карамзин. – СПб.: В типографии Н. Греча, 1816–1824.

17. Полевой Н. История русского народа: в 6 т. / Н. Полевой. – М.в: В типографии Августа Семена, 1829–1833.
18. Устрялов Н. О системе прагматической русской истории / Н. Устрялов. – СПб.в: Типография Л. Снегирева и К°, 1836. – 86 с.
19. Ключевский В. О. История сословий в России. Издание третье. – Петроград: Литературно-издательское отделение Комиссариата Народного Просвещения, 1918. – 276 с.
20. Виноградов В. В. История слов / В. В. Виноградов. – М.в : Московская типография № 2 Министерства по делам печати, информации и телерадиовещания, 1999. – 1138 с.
21. Свод законов Российской империи. Том девятый. Законы о состояниях. – СПб.в : В Типографии Второго Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1857. – 441 с.
22. Филатова Е. Эволюция понятий «сословие» и «класс» в России 19 в. [Электронный ресурс] / Е. Филатова // Гістарычны Альманах. – 2004. – Том 9. – Режим доступа: [http:// kamunikat. fontel.net /www/czasopisy /almanach/09/09.htm](http://kamunikat.fontel.net/www/czasopisy/almanach/09/09.htm)
23. Словарь церковно-славянского и русского языка. – СПб.в : В типографии Императорской Академии Наук, 1847. – Т. IV. – 487 с.
24. Энциклопедический словарь. Слюз–Софія Палеолог / Издатели Ф.К. Брокгауз и И. А. Ефрон. – СПб.в: Типография Акц. Общ. «Издательское дело», 1900. – Том XXXA. – 960 с.
25. Рожков Н. Обзор русской истории с социологической точки зрения. – М.в: Издание И. К. Шамова, 1905. – Ч. 1. Издание второе. – 172 с.
26. Тихомиров Л. Монархическая государственность. Монархическая політика / Л. Тихомиров. – М. : Университетская типография, 1905. – Ч. 4. – 318 с.
27. Ключевский В. О. Терминология русской истории // Ключевский В. О. Сочинения в девяти томах. Специальные курсы. – М.в: «Мысль», 1989. – Т. VI. – С. 94–224.
28. Чичерин Б. Курс государственной науки. Общее государственное право / Б. Чичерин. – М.в. : Типо-литография т-ва И. Н. Кушнерев и К°, 1894. – Ч. I.– 755 с.
29. Чичерин Б. Курс государственной науки. Социология / Б. Чичерин. – М.в: Типо-литография т-ва И. Н. Кушнерев и К°, 1896. – Ч. II. – 456 с.
30. Бычков С. П. Введение в историографию отечественной истории XX в.: уч. пособие / С. П. Бычков, В. П. Корзун. – Омск : Омск. гос. ун-т, 2001. – 248 с.
31. Энциклопедический словарь / Издатели Ф. К. Брокгауз и И. А. Ефрон. – СПб. : Типография Акц. Общ. «Издательское дело», 1900. –Софія : Статика. – Т. XXXI. – 472 с.

References

1. Simonovsky, P. I. (1847). *Short description of the Cossack Little Russian people and the military affairs of his*. Moscow: The university typography (in Russ.)
2. Shcherbatov, M. M. (1770–1791). *Russian history from ancient times: The 12 t*. St. Petersburg (in Russ.)
3. Boltin, I. (1788). *Notes on the history of ancient and present-day Russia, the Leclerc*. St. Petersburg: Typography Mining School, volume 1, 2 (in Russ.)
4. Miller, G. F. (1846). *Historical essays on Little Russia, and Little Russians*. Moscow: The university typography (in Russ.)
5. Miller, G. F. (1791). *Description living in Kazan province the Gentiles*. St. Petersburg (in Russ.)
6. Rigelman, A. (1846). *History or narrative of Don Kozak*. Moscow (in Russ.)
7. Rigelman, A. (1847). *Annalistic story about the Little Russia, its people and all the Cossacks*. Moscow: The university typography (in Russ.)
8. Markovic, J. M. (1798). *Writings on Little Russia, its people and products*. St. Petersburg: In the provincial board (in Russ.)
9. Berlinsky, M. (1820). *Brief Description of Kiev*. St. Petersburg: Typography Department of National Education (in Russ.)
10. Berlinsky, M. F. (1991). *History of Kyiv*. Kiev: Naukova Dumka (in Russ.)
11. Bantysh-Kamensky, D. N. (1836). *Dictionary of memorable people of Russian land*. Moscow (in Russ.)
12. Bantysh-Kamensky, D. N. (1840). *Biographies Russian Generalissimo and Field Marshals*. St. Petersburg: Typography Department of the Ministry of State Property (in Russ.)
13. Doroshenko D. (1991). *Outline of the history of Ukraine*. Kiev: Globe (in Ukr.)
14. Lazarevsky, A. (1894). Former prospectors Little Russian antiques. *Kievan antiquity. Monthly historical journal, december*. Kiev: Typography Korczak-Nowicki (in Russ.)
15. Kolesnik, I. (2000). *Ukrainian historiography (XVIII beginning of XX century)*. Kiev: Genesis (in Ukr.)
16. Karamzin, N. M. (1816–1824). *History of the Russian State*. St. Petersburg: Typography N. Grech (in Russ.)
17. Polevoj, N. (1829–1833). *History of the Russian people*. Moscow: Typography Semen Avgust (in Russ.)
18. Ustrialov, N. A. (1836). *System of pragmatic Russian History*. St. Petersburg: Printing L. Snegirev and K (in Russ.)
19. Klyuchevskii, V. O. (1918). *History classes in Russia. Third Edition*. Petrograd: Literature and Publishing Department of the People's Commissariat of Enlightenment (in Russ.)
20. Vinogradov, V. V. (1999). *History of words*. Moscow: Moscow Printing №2 Ministry of Press, Information and Broadcasting (in Russ.)

21. *Laws of the Russian Empire. Tom ninth. The laws of the states.* (1857). St. Petersburg: The Printing Division of His Imperial Majesty's Chancellery (in Russ.)
22. Filatova, E. (2004). Evolution of the concepts of «class» and «class» in Russia in the 19th. *Gistorychny Almanah*, 9. Retrieved from <http://kamunikat.fontel.net/www/czasopisy/almanach/09/09.htm>
23. *Dictionary of Church Slavonic and Russian, IV.* (1847). St. Petersburg: in the printing of the Imperial Academy of Sciences (in Russ.)
24. *Collegiate Dictionary. Volume XXXA. Sliuz-Sofiya Paleologos. Publishers F. A. Brockhaus and I. A. Efron.* (1900). St. Petersburg: Printing «Publishing» (in Russ.)
25. Rozhkov, N. (1905). *Overview of Russian history from a sociological point of view. Part One. Second Edition.* Moscow: Printing Shamova (in Russ.)
26. Tikhomirov, L. (1905). *Monarchical state. Part Four. Monarchic politic.* Moscow: university press (in Russ.)
27. Klyuchevskii, V. O. (1989). *Terminology Russian history. T. VI. Special courses.* Moscow: Thought (in Russ.)
28. Chicherin, B. (1894). *The course of the state of science. Part I. Total state law.* Moscow: Typography I. Kushnereva (in Russ.)
29. Chicherin, B. (1896). *The course of the state of science. Part II. Sociology.* Moscow: Typography I. Kushnereva (in Russ.)
30. Bychkov, S. P. & Korzun, V. P. (2001) *Introduction to the historiography of the national history of the twentieth century.* Omsk: Omsk state University Press (in Russ.)
31. *Collegiate Dictionary. Volume XXXI. Sofiya – Static. Publishers F. A. Brockhaus and I. A. Efron.* (1900). St. Petersburg: Printing «Publishing» (in Russ.)

МЯХАЙЛЮК Yuri Mykolayovych,

docent, Department of History and Ethnology Ukraine Cherkasy National University B. Khmelnytsky

Fundamental concepts of social formation history as a scientific direction in the Russian imperial historiography XIX – early XX century

Abstract. Introduction. *In modern historiography tends increasingly move away from playing social history primarily through the prism of political history, class struggle and so on. However, the desire to put it turns into the epicenter of scientific research proper rights in order to comprehend human society in its entirety, exploring the social relationships between individuals. It is characteristic of East Slavic and modern historiography. However, it is usually omits a detailed analysis of the origins and formation of social history as a scientific field in imperial historiography XIX – early XX century. However, a detailed study of this process is particularly important for a full understanding of the evolution of scientific studies in this area.*

Purpose. *So the purpose of this article is to explore the conceptual basis of the origin of the East Slavic historiography XIX – early XX century. a new direction – a «social history» and to clarify the interpretation of the then science subject field of research.*

Results. *The formation of «social history» as a separate direction of research in historiography Empire was a difficult and long way. Already in the second half of the XVIII – early XIX century appears in the writings of historians interested in displaying different aspects of the internal life of the people. From the mid-nineteenth century. East European historiography active part in the phase of research into the history of the population of different states at different stages of historical development. A particular impetus for this were bourgeois reforms that time.*

Formed initially as a history of conditions in the late XIX – early XX century Russian social history delineated as a special area of historiography. It became a kind of counterweight to the cultural and political history. In scientific usage was actively used the very notion of «social history». At the same time expanded its range of research fields. Social history was to go beyond the study exclusively caste division and legal situation of social groups joining with the subject of the research problems of relations between social groups, their internal dynamics change, economic and legal situation.

Conclusion. *Thus, in a period of outlined historical study of social processes of society were specific path of evolution of theoretical and methodological foundations. Finding its origins in scientific studies on the life of people in general, they transformed the history of states, and then evolved into a social history as a separate scientific field.*

Надійшла до редакції – 20.11.2015

Затвержена до друку – 25.11.2015

УДК 94(477)«16»:336.22

КОРНОВЕНКО Сергій Валерійович,
доктор історичних наук, професор кафедри

ПОДАТКОВА СИСТЕМА УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ ЗА ГЕТЬМАНУВННЯ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

У пропонованій статті здійснено аналіз становлення економічних підвалин Української козацької держави середини XVII ст., зокрема її податкової системи. Стверджується, що носили вони модерний характер відмінний від грабіжницької системи Речі Посполитої.

Ключові слова: Українська козацька держава, Б. Хмельницький, податкова система, державний скарб, податковий апарат.

Постановка проблеми дослідження

Становлення Української козацької держави за умов Національно-визвольної революції другої половини XVII ст. вимагало від козацької старшини, передусім від гетьмана, розв'язання цілої низки актуальних питань як суспільно-політичного, так і соціально-економічного характеру. Причини і перебіг революційних подій засвідчили – державна модель Речі Посполитої безперспективна, а тому необхідно формувати власну національну державу, її інститути, які якісно б різнилися від польської. Не останнє місце у новому варіанті державності відводилося податковій системі у широкому розумінні цього слова: структуризація податкових платежів; визначення їх розмірів; частота сплати податків; функціонування нового податкового апарату тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

При підготовці статті використані матеріали «Актів, относящихся к истории Западной и Южной России, собранные и изданные Археографической комиссии», «Источники Малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантыш-Каменским». Питання, співзвучні з обраною нами для вивчення темою, відображено в науковій історичній літературі, зокрема у монографіях І. П. Крип'якевича, В. В. Веселаго, Ф. П. Шевченка, Л. Г. Мельника, В. А. Смолія, В. С. Степанкова. Однак є аспекти, що потребують додаткового висвітлення, сучасного концептуального осмислення.

Автор статті ставить за мету дослідити податкову систему Української козацької держави за гетьманування Богдана Хмельницького.

Виклад основного матеріалу

Під час становлення податкової системи Української козацької держави за гетьманування Богдана Хмельницького не йшлося про збереження податкової системи Речі Посполитої. Зумовлено це тим, що для останньої були характерними такі принципові недоліки: чисельність податків; відсутність їх регламентації; надмірний податковий тиск. Справа у тому, що польські магнати, стягуючи податки, не дбали про перспективи економічного розвитку українських земель, тому платники податків – насамперед селяни – зазнавали неабияких збитків, животіючи на межі виживання, а то і за межею. У такому контексті не втратили актуальності міркування І. Янжула – відомого вченого, фінансиста. Він, зокрема, у 90-х роках XIX ст. зауважив, що революції, війни, міжусобиці за останні два століття дуже часто були викликані ні чим іншим, як надмірним тягарем і нерівномірністю податків [1, 236].

Якщо говорити сучасною термінологією, польська система оподаткування не була соціально орієнтованою. Відомо, що податки виконують, як правило, дві функції: розподільчу і фіскальну. Тобто, вони або перерозподіляють матеріальні блага, або зосереджують їх у руках малочисельної частини населення. У другому варіанті більшість перебуває у злиденному економічному становищі.

Напередодні національно-визвольної революції другої половини XVII ст. надходження від податкових платежів, що сплачувало українство, зосереджувалося у руках владної меншості. Тому польська податкова система в Україні носила відвертий фіскальний

характер. Вона не сприяла соціальній згоді, посилюючи українсько-польське протистояння. Зважаючи на таке, об'єктивною та закономірною стала ліквідація польської податкової системи за гетьманування Богдана Хмельницького.

Слушною, на наш погляд, є теза Д. Похилевича про те, що повстале селянство завдало сильного удару по старій соціально-економічній системі. «Холопи» відмовлялися виконувати «послушенство» і панам, коли вони залишалися на місцях, доводилося з цим миритися. На селянах можна було помститись, але повернути вчорашній стан було не так просто» [2, 75].

Отже, обставини часу вимагали від Богдана Хмельницького розробити такі принципи функціонування податкової системи: 1) мати постійні джерела фінансових надходжень до скарбниці держави; 2) забезпечити якщо не економічне зростання за умов ведення бойових дій, то, принаймі, економічну стабільність; 3) запобігти соціальній конфронтації, зберегти цілісність українського суспільства; 4) упорядкувати податкову систему, зробивши її соціально орієнтованою. Фактично, на нашу думку, йшлося про посилення розподільчої функції податків.

Аналіз джерельного матеріалу, історіографічної спадщини дозволяє стверджувати, що гетьман, вирішуючи податкові справи, керувався принципом, щоб «никому утяженья не було» [3, 215]. Богдан Хмельницький зважився на справді мужній крок – скасував ті види податків, на сплату яких населення, передусім селянство, реагувало надзвичайно гостро. Фактично він ліквідував конфліктогенні податкові платежі. Наприклад, заборонялися «становиська», «покоси», «дані», «поклони», «стації» (ліквідація останньої є дискусійною – автор) [4, 96; 5, 104–105]. Вважаємо, що такий крок був не лише мужній, а й далекоглядний. Реальними справами гетьман в очах тогочасного населення утверджувався як національний лідер, як об'єднавча постать для українців. У такий спосіб, окрім іншого, формувалася національна економічна модель.

Вже у перших зверненнях гетьмана до населення, датованих 1648 р., у проєкті Зборівської угоди і в самому документі йшлося про скасування різноманітних митних зборів, а найголовніше – стації [6, 121–122; 7, 396; 8, 20]. В універсалах до селян від 1657 р. Богдан Хмельницький взагалі обіцяв звільнити їх від податків. Є відомості про те, що він відмовився від оренди як джерела фінансових надходжень [9, 89]. Нагадаємо, що оренди, суборенди мали надзвичайно широке поширення у Речі Посполитій, зокрема на підвладних їй українських землях, викликаючи невдоволення у населення, конфронтацію у суспільстві.

Як справедливо зауважує В. Веселаго, завдяки цим заходам державний скарб Української козацької держави позбавився окремих джерел фінансування. З іншого боку, з'явилися нові, ненадмірні для платників податків [3, 217]. Разом із тим, як аргументовано доводить Ф. Шевченко, гетьман і старшина виступали не за ліквідацію податків, а за пом'якшення податкового тягаря [10, 217]. Однак, ми вважаємо, що надання податкових пільг, а не цілковита ліквідація податків, було продиктовано воєнно-політичними міркуваннями. На наш погляд, податки не можна скасувати, оскільки вони – невід'ємний елемент фінансової системи держави. Без них нереально проводити і соціальну політику. Інша справа, що уряду під силу регулювати податковий тиск на населення. Селяни, що підтримали гетьмана, були не проти податків, а проти надмірного податкового тягаря.

Серед тогочасних верств українського суспільства, які сплачували податки, найчисельнішою було селянство. Якщо міщани, козаки мали якісь податкові пільги, то «пашенный крестьянин будет должность обыкшую его царскому величеству отдавать, как и прежде сего» [11, 450], – йшлося у «березневих статтях». Хоча на території Української козацької держави селяни, за твердженням Ф. Шевченка, були переведені на оброк (чинш), не відробляючи інших повинностей і відробітків [10, 218]. Ця теза дослідника потребує уточнення, оскільки в універсалах гетьмана, інших тогочасних джерелах називалися конкретні податки, що сплачувалися селянами. Швидше за все, Б. Хмельницький мав на увазі те, що податковий тягар буде мінімальним або помірним.

Реконструкція податкових платежів селянства – справа надзвичайно складна. Річ у тому, що не всі види податків, принципи оподаткування збереглися у документах і

матеріалах 1648–1657 рр. Однак, наступники Богдана Хмельницького, запроваджуючи нові види податків, посилалися на те, що вони містилися у «статтях Богдана Хмельницького». Окрім них інформацію про податки містять такі документи: перепис населення за 1666 р.; укази Петра I від 22 листопада 1722 р., 16 квітня 1722 р., Злипня та 22 серпня 1723 р. тощо. Тому, з'ясовуючи сутність податкової політики Богдана Хмельницького, зокрема стосовно до селянства, необхідно співставляти, аналізувати і вище вказані та інші документи. Такий підхід у свій час був застосований, наприклад, В. Барвінським [12].

Із повідомлень Адама Кисіля за 1649 р. відомо, що за розпорядженням гетьмана селяни сплачували чинші, дані медові, пастівні тощо [Цит. за: 10, 75]. Згідно з переписними книгами 1666 р., селяни на користь гетьманської скарбниці сплачували «подимне» або «подвірне» – наперед визначений, постійний податок [13, 7]. Павло Тетеря у розмові із боярами у 1657 р. з приводу «подимного» свідчив, що у Ніжинському полку селяни сплачують по 2 – 3 золотих польських з кожного двору. На думку полковника, «дворове» можна було б обмежити 1 – 2 золотими [14, 744–745]. Є дані про те, що цей податок збирався і у 1649 р., а також про його розміри: 12 золотих польських або 2 карбованці. У 1651 р. його по 1 талеру з двору сплачували селяни Житомирщини. За джерелами, він стягувався у грошовій формі, а розміри коливалися від 0,4 золотого польського до 13, хоча є згадки і про 50 золотих польських із плуга [Цит. за: 3, 233].

Хоча офіційно, за гетьманськими листами і універсалами, «стація» як вид податку ліквідувалася, однак, де-факто, її продовжували стягувати із селян, не говорячи про це офіційно. Підтвердженням нашої думки є вимоги, що висувалися Богданом Хмельницьким до царя стосовно оплати Запорізькому війську: «Из тех же доходов, из которых прежде сего давано» [11, 439]. По-друге, селян зобов'язували утримувати війська, що дозволяє говорити про «стацію», яку стали називати «військовим податком» [11, 476]. Він стягувався у натуральній формі. Так, наприклад, у 1650 р. селяни Київщини, Чернігівщини, Брацлавщини на користь армії сплатили по півосмачки зерна [15, 90–98, 102–108].

Критерієм розміру «військового податку» можна вважати економічну спеціалізацію регіону або навіть окремих господарств, матеріальний достаток селян. В одних районах його сплачували в розмірах, що залежали від кількості волів, коней, в інших – від кількості землі [16, 177]. За підрахунками істориків, «військовий податок» і «дворове» становили близько 40 % від загальних надходжень до скарбниці [3, 229].

До 1651 р. відробляли селяни і панщину, яку згодом замінили чиншом на користь держави у грошовій формі. Однак, гетьманські універсали на володіння маєтностями не визначають її розмірів. У практично всіх документах йдеться про те, що селяни «вшелякую повинність ведлуг звичаю давного отдавали», «повинности и работы всякіе отправляли» [17, 148; 18, 147]. Крім податків на користь держави, зауважує Л. Мельник, селяни сплачували податки на утримання церкви, органів місцевого самоврядування. Ними були такі: «вагове», «торгове», «осінщина», «помірне».

Таким чином, під час Української національно-визвольної революції другої половини XVII ст. змінився правовий статус селян. У своїй більшості вони стали державними підданими. Це якісно різнилося від їх статусу під владою Речі Посполитої. Враховуючи це, важко не погодитися із Павлом Алепським, який писав: «Ніхто не бере з них ні десятини, ні нічого подібного – вони вільні від усього, і в такому положенні знаходяться всі піддані сторони козаків: не знають ані податків, ані гарача, ані десятини» [19, 48]. Варто зауважити, що, очевидно, Павло Алепський ці рядки написав, порівнюючи види та розміри податків селян, які сплачувалися за польського панування і за гетьманування Богдана Хмельницького. В іншому випадку свідчення секретаря патріарха антиохійського та всього Сходу викликають сумніви з приводу їх достовірності. Враховуючи писемні свідчення, обгрунтованим вважаємо судження про те, що обсяги «послушенства» селян в Українській козацькій державі за гетьманування Богдана Хмельницького були значно переглянуті у бік полегшення [20, 123]. Фактично гетьману вдалося податкові платежі зробити соціально орієнтованими, адекватними матеріальним статкам населення, насамперед селян. Принаймні

нами не віднайдено писемних джерел, в яких було б зафіксовано невдоволення селян податковими платежами за гетьманування Богдана Хмельницького.

Невід'ємною складовою податкової системи держави є податковий апарат. Він виконує різноманітні функції: 1) контроль за сплатою податкових платежів; 2) контроль за дотриманням законності; 3) забезпечення надходжень до державного скарбу тощо. Тому, розробляючи основи нової податкової системи, Богдан Хмельницький чільне місце відводив і належному функціонуванню податкового апарату.

Дослідженнями вітчизняних учених-істориків доведено, що Богдан Хмельницький безпосередньо керував фінансами держави, організувавши «військовий скарб» [21, 14]. Гетьману вдалося паралізувати дії королівської адміністрації зі збирання податків до скарбниці Речі Посполитої, що завдало їй відчутних збитків [22, 61]. Вже у лютому 1649 р. польські комісари повідомляли короля про те, що гетьман «доходы отовсюду...берет в Заднепровье» [22, 77]. Універсал від 1654 р. про запровадження податку на імпортовані товари, виданий від імені Богдана Хмельницького, не містить інформації про те, що він узгоджувався із старшиною. Аналогічною була ситуація і у 1654 р., коли полковники і сотники просили гетьмана звільнити окремі полки і сотні від показанщини [24, 101].

Модель управління Українською козацькою державою передбачала три рівня: генеральний, полковий, сотенний. На кожному із них здійснювалося і керівництво фінансами, зокрема податками. Є підстави стверджувати, що гетьман до цієї справи широко залучав національні кадри: купців, міський патриціат тощо. На нашу думку, це зумовлено такими факторами. По-перше, під час революції були знищені всі компоненти польської державності на українських землях. По-друге, польська шляхта, магнати були вилучені із системи нового державного управління. По-третє, вакуум, що виник у цій сфері, мав бути заповнений, інакше податковий апарат не міг діяти. Звернемо увагу на той факт, що в цей період небачених розмірів досягло покозачення. Як справедливо зазначає В. Голобуцький, у широкому смислі цього слова воно означало вихід з-під юрисдикції пана і заміну існуючих органів влади самоврядуванням. У селах на селянських сходах обиралися отаман, суддя, писар тощо, які відали місцевими справами [25, 25–26]. По-четверте, маємо писемні свідчення про те, що багаті купці – Остафій Остаменко, Феодосій Голикович (в іншому варіанті – Томкович – авт.) – збирали податки у прикордонній смузі. Згідно з документами, вони перебували на посаді «екзакторів» і підпорядковувалися особисто гетьману [26, 507–508]. На думку І. Крип'якевича, екзактори – збирачі податків та інших державних прибутків (не виключено, що і орендарі, що за певну суму брали в оренду податки, які надходили до бюджету – авт.) [24, 101].

За джерелами відомо, що у 1654 р. (за іншими даними 1655 р. – авт.) на посаді гетьманського підскарб'я перебував Іван Ковалевський [27, 117–133]. На жаль, ми можемо лише припускати, які питання перебували у його компетенції, оскільки відомості з цього приводу надзвичайно обмежені. Швидше за все, висловлюючись сучасною мовою, він був довіреною особою гетьмана – міністром фінансів і головою податкової адміністрації водночас. Відомо, що Павло Тетеря у розмові з представниками царського уряду в 1657 р. обговорював питання реорганізації податкової справи в Українській козацькій державі [27, 701–702]. Окремі дослідники [29, 225] припускають, що він мав безпосереднє відношення до податкових надходжень, оскільки до революції перебував на посаді податківця. На наш погляд, П. Тетеря мав безпосереднє відношення до податків у зв'язку з тим, що був Переяславським полковником, а тому обов'язково мав справу із податковими надходженнями.

У документах того періоду йдеться і про помічників, можливо, заступників підскарб'я, або начальника одного із департаментів. Наприклад, відомо, що Дима (ім'я – авт.) контролював надходження орендних платежів до гетьманського скарбу [29, 225]. Є підстави стверджувати, що податковий апарат за Богдана Хмельницького був досить-таки розгалуженою структурою. Так, зокрема, до його складу входили, сучасною мовою, фінансові агенти – рядові податківці, які безпосередньо на місцях виконували функції, пов'язані з діяльністю податкових органів.

Якщо на загальнодержавному (генеральному) рівні фінансами, податками завідував гетьман, то на полковому – полковник, на сотенному – сотник. Із розмови П. Тетері з представниками московського уряду є підстави вважати, що окремі полковники перебирали на себе ті ж повноваження, що їх мав Богдан Хмельницький. Наприклад, у Ніжинському полку були запроваджені нові податкові платежі [27, 349], хоча це була прерогатива лише гетьмана. До повноважень полковників належали: збір податкових платежів із населення, надсилання їх до державного скарбу. Іншими словами, контрольно-посередницька роль. Відомі факти зловживань. Так, экс-полковник Євстахій Пішко відмовлявся віддати податкові надходження своєму наступнику. Інші полковники привласнювали частину зібраних податків [27, 349].

Зрозуміло, що зберігалася і посада підскарбія: генерального, полкового, сотенного. Скажімо, у Ніжинському полку «ревізором скарбу войскового» був Роман Ракушко-Романовський (більше відомий як літописець Самовидець – авт.). У містах, як правило, ці функції виконували бурмістри, у селах – війти або войти [30, 744–745; 27, 348; 31, 71]. У Чернігівському полку підскарбієм був Якуб Федорів із Борзни [26, 102].

Про важливість податкової справи, розуміння її значущості гетьманом свідчить епізод із московсько-українських переговорів у березні 1654 р. Обговорюючи механізми спільного співіснування, гетьманський і московський уряди висловлювали і бачення подальшого функціонування податкової системи в Українській козацькій державі. Сторони обстоювали різні позиції з цього приводу. Так, гетьманат доводив необхідність збору податків із населення українським податковим апаратом. Гетьман мав сам надсилати податкові надходження до царської скарбниці щороку «сметя сколько доведетца местным делом» [27, 440–441]. Представники московського царя вважали, що податки мають збирати московські воєводи, підвладні їм чиновники.

Результатом тривалої дискусії стало прийняття українського варіанту. Ним підтверджувався стан справ у податковій сфері, сформований під час революції, однак із одним «але». На місцях контроль за сплатою податків українським населенням здійснювали представники українського податкового апарату: війти, бурмістри, райці, лавники [27, 447]. Цікавою є ситуація із війтами або войтами. Річ у тім, що у московських документах доби Богдана Хмельницького українських селян називали міщанами із багатьох причин [Доклад. див.: 32, 219; 33, 240]. Тому війти або войти мали владу не лише над міщанами, а і над селянами. В універсалі гетьмана до міщан Чернігова Іван Скіндер – чернігівський війт – називався «дозорцем міста і волості», зобов'язувався «радити і правити» як міщанами, так і селянами волості [34, 98]. Аналогічною була ситуація у 1654 р. у Вінницькому, Ніжинському полках. У селах правили війти, а селян називали міщанами [27, 799].

Український податковий апарат, як і фінансову діяльність гетьмана, згідно з домовленостями, контролювали чиновники – представники московського уряду: «... над теми сборщиками смотреть, что б делали правду» [27, 441, 447, 476, 479]. На практиці, аж до 1657 р. податки, податковий апарат перебували під реальним контролем Богдана Хмельницького та старшини. Доказом цього є запис розмови між гетьманом і Федором Бутурліним, який зберігся до наших днів, у червні 1657 р. Царський посол, очевидно, висловлюючи офіційну позицію Кремля, звинувачував Богдана Хмельницького у тому, що Москва немає з України доходів: «Доходів ніяких царська величність з усіх городів України, окрім київських малих доходів, у свою царської величності казну не брав, а тими всіми городами України ти рядиш і з тих городів усякі доходи збираєш на себе». На це гетьман рішуче відповів, що він «не приказував й на гадці у нього не було, щоби воєводи були у всіх городах і щоби їм віддавано зібрані доходи» [26, 567, 569].

Висновки

Отже, за гетьманування Богдана Хмельницького в Українській козацькій державі відбулося становлення національної податкової системи – невід'ємного складника фінансів, атрибуту державності загалом. Насамперед було переглянуто чисельність та розміри податкових платежів, унормовано їхню сплату. Їх було істотно зменшено. Першочергово це стосувалося ліквідації соціально конфліктогенних податків. Податкові платежі стали носити

соціально орієнтований характер. Їх розміри визначалися об'єктивною платоспроможністю населення, передусім селянства. Гетьману вдалося паралізувати діяльність польського податкового апарату; сформувати національний податковий апарат, що мав розгалужену структуру. Управління апаратом здійснювалося на трьох рівнях: генеральному, полковому, сотенному. Безпосередньо податковим апаратом керував гетьман.

Література

1. Янжула И. И. Основные начала финансовой науки. Учение о государственных доходах / И. И. Янжула. – Спб., 1890.
2. Похилевич Д. А. Структурні зміни в помісті після визвольної війни українського і білоруського народів / Д. А. Похилевич // 300 років возз'єднання з Росією. – Науковий збірник. – Львів. – 1954.
3. Цит. за: Веселаго В. В. Экономическая политика Б. Хмельницкого (1648–1657 гг.) : дис....к. е. н. / В. В. Веселаго. – К., 1958.
4. Акты, изданные виленской комиссией для разбора древних актов. – К., 1908. – Т. 34.
5. Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. – К., 1890. – Т. 4.
6. Історія України в документах і матеріалах. – К., 1941. – Т. 3.
7. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией (далі – АЮЗР). – Спб., 1861. – Т. 3.
8. Источники Малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантыш-Каменским и изданные О. Боденским. – М., 1858. – Ч. 1.
9. АЮЗР. – Спб., 1853. – Т. 2.
10. Шевченко Ф. П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. / Ф. П. Шевченко. – К., 1959.
11. АЮЗР. – Спб., 1878. – Т. 10.
12. Барвинский В. А. Заметки по истории финансового управления Гетманщины / В. А. Барвинский. – Харьков, 1914.
13. Переписні книги 1666 р. – К., 1933.
14. АЮЗР. – Спб., 1881. – Т. 11.
15. Інститут історії України НАНУ. – Відділ рукописів. – Спр. 157.
16. Мельник Л. Г. Боротьба за українську державність (XVII ст.) / Л. Г. Мельник. – К., 1995.
17. Історія України в документах і матеріалах. – К., 1941. – Т. 3.
18. Морозов А. Г. Економічні наслідки Визвольної війни / А. Г. Морозов // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку : матеріали IV Всеукраїнських історичних читань. – К.-Черкаси, 1994.
19. Алепський П. Країна козаків / П. Алепський. – К., 1995.
20. Гуржій О. І. Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право / О. І. Гуржій. – К., 1996.
21. Ткач А. П. Общественный и государственный строй Украины периода народно-освободительной войны и воссоединения Украины с Россией (1648–1654 гг.) : автореф. дис....канд. ист. наук / А. П. Ткач. – К., 1953.
22. Українська державна ідея XVII–XVIII ст.: проблеми формування, еволюції, реалізації / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К., 1997.
23. Цит. за: Степанков В. С. Социальная политика гетманской администрации в годы освободительной войны украинского народа (1648–1654 гг.) и борьба против нее крестьян и казайкой гольтыбы / В. С. Степанков // История СССР. – 1979. – № 3.
24. Крип'якевич І. П. Український державний скарб за Богдана Хмельницького / І. П. Крип'якевич // Записки наукового товариства імені Т. Шевченка. – Львів, 1920. – Т. 130–131.
25. Голобуцький В. О. Соціально-економічна політика гетьманської адміністрації / В. О. Голобуцький // Український історичний журнал. – 1979. – № 1.
26. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – Спб., 1861. – Т. 3.
27. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – Спб., 1878. – Т. 10.
28. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – Спб., 1881. – Т. 14.
29. Веселаго В. В. Экономическая политика Б. Хмельницкого (1648–1657гг.) : дис....к. е. н. / В. В. Веселаго – К., 1958.
30. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – Спб., 1879. – Т. 11.
31. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – Спб., 1865. – Т. 4.
32. Шевченко Ф. П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. / Ф. П. Шевченко. – К., 1959.
33. Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький / І. П. Крип'якевич. – К., 1990.

References

1. Yanzhula, I. I. (1890). *The basic principles of financial science. The doctrine of public revenues*. Spb. (in Russ.)
2. Pokhylevych, D. A. (1954). Structural changes in the estate after the liberation war of the Ukrainian and Belarusian peoples. *300 years of reunification with Russia*. – Naukovyy zbirnyk [Scientific Collection]. Lviv (in Ukr.)
3. Quoted by: Veselago, V. V. (1958) B. Khmelnytsky's economic policy (1648–1657). Ph.D. dissertation. K. (in Ukr.)
4. *Acts issued by Vilna Commission for parsing of ancient instruments* (1908), 34. K. (in Ukr.)
5. *Readings in the Historical Society of Nestor the Chronicler* (1890), 4. K.. (in Ukr.)
6. *The history of Ukraine in the documents and materials* (1941), 3. K. (in Ukr.)
7. *Acts relating to the history of Southern and Western Russia collected and published by the Archeographic Commission (hereafter – ASWR)*. (1861), 3. Spb. (in Russ.)
8. Sources of the Little Russian history collected by D. N. Bantysh-Kamensky and published by O. Bodenskiy (1858), I. M. (in Russ.)
9. ASWR. (1853) 2. Spb. (in Russ.)
10. Shevchenko, F. P. (1959). *Political and economic relations between Ukraine and Russia in the middle XVII cent.* – K. (in Ukr.)
11. ASWR. (1878). 10. Spb. (in Russ.)
12. Barvinskiy, V. A. (1914). *Notes on the history of Hetmanate financial management*. Kharkov (in Pl.)
13. *Census books 1666 p.* (1933). K. (in Ukr.)
14. ASWR. (1881), 11. – Spb. (in Russ.)
15. Institute of History of Ukraine NASU. *Department of manuscripts*. Spr. (in Ukr.)
16. Melnyk, L. G. (1995). *The struggle for the Ukrainian statehood (XVII cent.)*. K. (in Ukr.)
17. *The history of Ukraine in the documents and materials*. (1941). 3. – K. (in Ukr.)
18. Morozov, A. G. (1994). The economic consequences of the liberation war. *The Ukrainian Cossack State: origins and historical development. Materials of IV All-Ukrainian historical readings*. K.-Cherkasy. (in Ukr.)
19. Alepsky, P. (1995). *The Cossacks country*. K. (in Ukr.)
20. Gurzhiy, O. I. (1996). *The Ukrainian Cossack State in the second half XVII–XVIII cent.: boundaries, population, law*. K. (in Ukr.)
21. Tkach, A. P. (1953). *Social and political system of Ukraine the period of the National Liberation War and the reunification of Ukraine and Russia (1648–1654). Extended abstract of Cand. Sc. (History) dissertation*. Kyiv (in Ukr.)
22. Smoliy, V. A. & Stepankov, V. S. (1997). *The Ukrainian national idea XVII–XVIII cent.: problem of the formation, evolution, realization*. Kyiv (in Ukr.)
23. Quated by: Stepankov V. S. Social policy of Hetman's administration during the liberation war of the Ukrainian people (1648–1654) and the struggle against it by peasants and Cossack raggery. *History of the USSR*. – 1979. – № 3. (in Russ.)
24. Krypyakevych, I. P. (1920). The Ukrainian national treasure during Bohdan Khmelnytsky's time. *Notes of the Scientific Society named after T.*, 130–131. Lviv. (in Ukr.)
25. Golobutsky, V. O. (1979). Socio-economic policy of Hetman's administration. *Ukrainian Historical Journal*, 1. (in Ukr.)
26. *Acts relating to the history of Southern and Western Russia collected and published by the Archeographic Commission*. (1861). 3. Spb. (in Russ.)
27. *Acts relating to the history of Southern and Western Russia collected and published by the Archeographic Commission*. (1878). 10. Spb. (in Russ.)
28. *Acts relating to the history of Southern and Western Russia collected and published by the Archeographic Commission*. (1881). 14. Spb. (in Russ.)
29. Veselago, V. V. (1958) B. *Khmelnytsky's economic policy (1648–1657)*. Ph.D. dissertation. Kyiv (in Ukr.)
30. *Acts relating to the history of Southern and Western Russia collected and published by the Archeographic Commission*. (1879). 11. Spb. (in Russ.)
31. *Acts relating to the history of Southern and Western Russia collected and published by the Archeographic Commission*. (1865). Spb., 4. (in Russ.)
32. Shevchenko, F. P. Political and economic relations between Ukraine and Russia in the middle XVII cent. K., 1959. (in Ukr.)
33. Krypyakevych, I. P. (1990). *Bohdan Khmelnytsky*. Kyiv (in Ukr.)
34. Lazarevskiy, A. (1890). Acts on the history of land ownership in the Little Russia. *Readings in the Historical Society of Nestor the Chronicler*. 4. Kyiv. (in Russ.)

KORNOVENKO Sergii Valeriyovich,

Doctor of Science (history), professor of intellectual property and civil rights

The tax system ukrainian Cossack state for Hetman Bohdan Khmelnytsky

Abstract. Formation of the Ukrainian Cossack State during the National liberation revolution of the second half XVII cent. required of the Cossack head, primarily of the Hetman, solving a number of urgent issues as socio-political and socio-economic. The tax system was an integral part of the new version of the state broadly defined: tax payments structuring; determining the size; the frequency of payment of taxes; functioning of the new tax system etc.

The article aims to examine the tax system of the Ukrainian Cossack State by Hetman Bohdan Khmelnytsky

The Ukrainian Cossack State model included three levels: general, regimental, centesimal. Each of them carried financial management, including taxes. There is reason to believe that the hetman attracted wide national personnel: traders, urban patricians etc. In our opinion, this is due to the following factors. First, during the revolution destroyed all the components of the Polish state in the Ukrainian lands. Secondly, the Polish gentry, magnates were taken off the new public management. Thirdly, the vacuum created in this area, had to be completed, otherwise the tax unit could not act.

By Hetman Bohdan Khmelnytsky in the Ukrainian Cossack State, there was formation of the national tax system – an integral component of finance, attribute of statehood in general. First was revised number and size of tax payments, normalized payment. They were significantly reduced. Primarily it concerned the removal of social conflict taxes. Tax payments had socially oriented character. The amounts were determined by objective solvency of the population, especially the peasantry. The Hetman managed to paralyze the activities of the Polish tax system; form a national tax unit, which had branched structure. The management was carried on three levels: general, regimental, centesimal. The Hetman managed directly the tax unit.

Keywords: Ukrainian Cossack State, B. Khmelnytsky, the tax system, national treasure, tax unit.

Надійшла до редакції – 12.12.2015

Затвержена до друку – 17.12.2015

УДК 930.24«16/17»(477)

БУНДАК Олена Анатоліївна,
кандидат історичних наук,
доцент, завідувач кафедри
соціально-гуманітарних наук та
суспільних відносин Луцького
інституту розвитку людини
Університету «Україна»

ПРОБЛЕМИ ЗАРОДЖЕННЯ І РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ НА СТОРІНКАХ ВИДАННЯ «УКРАЇНСЬКИЙ СЕЛЯНИН»

У статті аналізується відображення проблем зародження та розвитку української козацької держави Богдана Хмельницького на сторінках збірника наукових праць «Український селянин». Розкриваються фактори важливості та актуальності глибокого аналізу козакознавчої тематики фахівцями історико-гуманітарного профілю в новітній українській історіографії. Це обумовлено рядом факторів, насамперед унікальністю феномену українського козацтва в світовій історії; впливом козаків на формування національної свідомості українського народу та соціальною природою та потенційними можливостями даного соціального прошарку суспільства.

Потужним імпульсом для різнопланового дослідження феномену козацтва у всіх його проявах став круглий стіл «Українське козацтво: сучасний стан та перспективи дослідження проблеми» (грудень, 1990 р.), який показав невичерпність можливостей студіювання та перспективні напрями козакознавчих досліджень на наступні роки.

Активно долучився до обговорення і «Український селянин» (Черкаський державний університет імені Богдана Хмельницького, з 2000 р.), видання Академії історичних наук, Науково-дослідного інституту селянства, Наукового товариства істориків-аграрників. Журнал консолідував навколо себе найяскравіших представників української наукової інтелігенції, яка продуктивно, конструктивно та цілеспрямовано намагається висвітлювати різнопланові аспекти історичного розвитку нашої держави.

Ретроспективний аналіз 15 номерів фахового видання показує різнопланову жанрову палітру публікацій означеної тематики: державотворчий характер діяльності козацтва; вплив козацтва на формування національної свідомості українського суспільства; селянський чинник та його участь і взаємодія в процесі формування нової суспільно-політичної сили – феномена козацтва; козацтво в системі соціально-економічних відносин тогочасного соціуму; регіональні дослідження різних аспектів походження та розвитку українського козацтва; існування інституту козацьких господарств фермерського типу на Лівобережній Україні; репрезентація українського козацтва як найбільш боєдатного війська в середньовічній Європі; висвітлення козацької героїки в усній народній творчості та піснях.

Нова якість, напрацьована українськими істориками відбилася не лише у кількісних, але і в якісних показниках. Її характерними проявами стали: розширення тематичного поля, посилення документальної і теоретичної основи авторських викладів, показ позитивних та негативних оцінок і підходів українських, радянських та зарубіжних вчених щодо розгляду питань, пов'язаних з феноменом козацтва.

Ключові слова: історіографія, козаки, Українська козацька держава, національний феномен, «Український селянин», селянство, фінансова політика, податкова політика, боєдатне військо, козацькі господарства.

Постановка проблеми

Важливість звертання та необхідність наукового висвітлення витоків та шляхів історичного розвитку української козацької держави зумовлена рядом факторів. По-перше, визнанням провідними науковцями сутності українського козацтва як національного суспільного феномену; по-друге – унікальністю феномену українського козацтва в світовій історії; по-третє – впливом козаків на формування національної свідомості українського народу; по-четверте – соціальною природою та потенційними можливостями українського козацтва; по-п'яте – актуальністю дослідження етапів історичної ретроспективи становлення козацтва як окремого суспільного стану; по-шосте – необхідністю ґрунтовного вивчення історичної еволюції козацтва; по-сьоме – активізацією науково-дослідної роботи з питань, що стосуються попередників українських козаків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Необхідно відзначити, що ініціатором розгортання широкомасштабних досліджень у новітній історіографії у царині козакознавчої тематики був «Український історичний журнал», з подачі редколегії якого у грудні 1990 року було проведено круглий стіл «Українське козацтво: сучасний стан та перспективи дослідження проблеми» [1]. Саме тут провідні українські історики обмінялися думками, підкреслили невичерпність можливостей студіювання та намітили перспективні напрями козакознавчих досліджень на наступні роки.

І саме з цього часу активізувалися науково-дослідні пошуки з різноманітної тематики: генеза українського козацтва, козацькі повстання кінця XVI – початку XVII ст., аналіз причин виникнення перших січей та ліквідації Запорозьких вольностей у другій половині XVIII ст., правові засади військової служби запорожців, роль порубіжних територій у процесі еволюції козацтва та інші аспекти.

Тому закономірним була публікація на шпальтах «Українського селянина» низки статей, присвячених українському козацтву. Адже саме територія Черкащини є колыскою славної козацької історії. На сьогодні випущено 15 номерів журналу, який зібрав навколо себе значну частину української та зарубіжної наукової еліти. Ініційований Науковим товариством істориків-аграрників Черкащини, підтриманий Національною академією наук України, інститутом історії НАН України та Черкаським національним університетом імені Богдана Хмельницького, збірник наукових праць впевнено зайняв достойне місце серед низки видань історико-гуманітарного профілю. У бурхливій нестабільності сучасної епохи та політичних перипетій, 15-річчя існування, видання та популяризація наукових здобутків у галузі історичної науки є заслугою не лише редакційної колегії видання, а й усіх істориків

Черкащини. Взв'язавши на себе місію створення умов для обговорення історичних проблем різнопланової тематики, збірник виступає ініціатором проведення наукових форумів та публікує спеціалізовані випуски, присвячені значним історичним подіям: реформі 1861 року, ювілейним річницям діяльності Наукового товариства істориків-аграрників, 90-й річниці Української держави гетьмана П. П. Скоропадського та ін. Редакційний колектив збірника постійно працює над розширенням тематики публікацій, що друкуються на його шпальтах.

Мета статті – не претендуючи на повний історіографічний аналіз публікацій, автор ставить за мету показати тематику і характер наукових розвідок з козакознавчої тематики на сторінках збірника наукових праць «Український селянин».

Виклад основного матеріалу

Вагомим чинником визнання науковими колами нашої держави та іноземними науковими інституціями вагомої ролі «Українського селянина» в актуалізації селянствознавчої тематики, координації роботи істориків-аграрників, дослідженні історії селянства та ряду інших питань є публікація у ньому матеріалів дослідників із Польщі, Білорусії, Росії. Причому кількість сторінок видання збільшується з року в рік (368 сторінки – № 3, 2001 р., 373 сторінки – № 11, 2008 р.). Власне це підтверджують не лише публікації науковців з різних країн, але й наявність всіх номерів журналу у бібліотеці гарвардського університету (на вересень 2015 року – їх нараховується 15).

В умовах підвищеної уваги науковців до різнопланової історико-аграрної проблематики, перед виданням відкрилися реальні можливості скоригувати свою публікаторську діяльність на користь наукових дослідів справді високого теоретичного гатунку та прикладного фактологічного наповнення, піднятися від популяризації накопичуваних фактів до рівня методологічного органу українських науковців. Показником активізації науково-дослідної роботи редакційного колективу виступає не лише кількісне зростання публікацій, але й розширення наукового поля. Якісним показником наукового зростання збірника є посилення документальної та теоретичної основи авторських викладів. Саме в статтях та замітках, надрукованих у збірнику, чимало українських науковців проводили першу апробацію своїх творчих пошуків, оприлюднювали свої концептуальні підходи до розв'язання важливих проблем, які згодом утілювалися у монографічні формати.

Інтерес до козацької проблематики в історичній колісці його зародження і розгортання знайшов своє відображення і в ряді публікацій на сторінках «Українського селянина». Потрібно відзначити багатовекторність наукових досліджень козакознавчої тематики, що зумовлено різноплановими науковими інтересами науковців. Адже саме державотворчий характер діяльності козацтва, його позитивний вплив на формування національної свідомості, репрезентативність у його політичних програмах сподівань і соціальних запитів українського ранньомодерного соціуму зумовлюють зростання інтересу до цієї тематики в умовах сучасного становлення і розвитку українського суспільства, на чому акцентував увагу науковців академік В. А. Смолій [2].

Різноманітні підходи до історіографічного аналізу вирізняють роботу С. В. Корновенка «Висвітлення податкової політики Б. Хмельницького щодо селянства у вітчизняній історіографії в 20-х – на початку 80-х рр. ХХ ст.» [3]. По-перше автор згрупував наукові розробки за хронологічним принципом виділивши значимі дослідження у кожному періоді (роботи 20–30 рр., 50–60 рр., 70–80 рр.). По-друге, дослідження аналізуються за приналежністю до наукових історичних шкіл (працька, львівська та ін.) та енциклопедичні видання радянського періоду. І по-третє – автор наголошує на особливостях тематичних акцентів аналізованих ним досліджень.

Історик відзначає найпомітнішу роль у вивченні національно-визвольної революції, проблем соціально-економічного, фінансового характеру робіт І. Крип'якевича та науковців його львівської історичної школи. Спираючись на традиції дослідників дореволюційного періоду, представники його школи, дотримуючись неупереджених аргументованих підходів досягли якісно нових результатів при дослідженні подій національно-визвольної революції другої половини ХVІІ ст. [3, 209].

Аналізуючи історіографічний доробок празької школи, історик відзначає присутність антиросійських тенденцій, але все ж наголошує на їх актуальності і в наш час [3, 210].

Українська радянська історіографія, як і західноукраїнська, зазнала впливу офіційної ідеології, що перетворило її на вигідного владні інтерпретатора історичних подій. Незважаючи на «відлигу», розглядувана тематика знаходилася під «пильним контролем цензури» [3, 210]. Але, як наголошує дослідник, «не слід заперечувати наукового доробку вітчизняних вчених 20-х – початку 80-х рр., оскільки він містив і конструктивні моменти» [3, 210].

С. В. Корновенко наголошує, що у висвітленні податкової політики Б. Хмельницького дослідники акцентували увагу на таких її складових: соціально-економічна політика, соціальна мобільність селянства та його перехід до інших суспільних верств [3, 205]; деякі аспекти фінансової політики (зокрема, характерною рисою роботи А. Яковлева є «неприхована антиросійська позиція автора, що робить його заангажованим, до певної міри, суб'єктивістським» [3, 205]. Окрім того, «робота б виграла, якби її автор звернув увагу не лише на роль податків у російсько-українських відносинах, а й на їх функції у внутрішньому соціально-економічному житті Української Козацької Республіки». Лібералізація істотно позначилася і на дослідженні проблематики козаччини. Особливістю історіографії, за висновками автора – є складність та неоднозначність, що було зумовлено революційними подіями 1917–1920-х рр. та їх наслідками.

У науковому дослідженні «Українське селянство у добу утворення козацької держави: висвітлення проблеми у працях М. Костомарова» автор солідаризує з теоретичними положеннями М. Костомарова про те, що: селянство було важливою суспільною силою у процесі державотворення в козацькій Україні; в національно-визвольній війні в один ряд були поставлені аграрна проблема та інші процеси державотворення; зростання соціальної напруженості після Зборівського та Білоцерківського договорів переросло в гостру соціально-політичну кризу [4, 24]. В. М. Романцов погоджується з М. Костомаровим та акцентує увагу на соціальних суперечностях у вирішенні аграрного питання в козацькій державі після Хмельниччини. Зокрема, наголошує на прихильності козаків до «одновірної Московської держави і непримиренності до Польщі». В. М. Романцов робить висновок, що «розрив, який стався при вирішенні суспільно-політичних питань між селянством і Військом Запорозьким після утворення Гетьманщини, зашкодив козацькій державі, в значній мірі сприяв її внутрішній дестабілізації» [4, 25]. Загалом дослідник підкреслює значимість основних положень та висновків теоретичної спадщини М. Костомарова у дослідженні козакознавчої тематики.

«Соціально-економічні аспекти розвитку Правобережної України в контексті визвольних змагань середини XVII століття» розглядає В. Ф. Боєчко [5]. Автор, спираючись на тексти документів зарубіжних країн, показує міжнародне визнання козацтва як соціального феномену, а територію Правобережжя – як регіон зі сталими козацькими традиціями [5, 12]. Акцентуючи увагу на посиленні соціального, національного та релігійного гніту, В. Ф. Боєчко робить висновок, що в першій половині XVII століття на Правобережній Україні склалися передумови, «які започаткували новий період у боротьбі широких верств населення проти польського гніту. Час активного протистояння народу з магнатами і шляхтою став свого роду рубежем, за яким боротьба проти польської експансії із станової і релігійно-віросповідальної переросла і трансформувалася у національно-визвольну боротьбу всього народу за незалежність» [5, 14].

Цілком логічно, що в збірнику публікувалася низка статей, присвячених селянському чиннику та його участі і взаємодії в процесі утворення та формування нової суспільно-політичної сили – феномену козацтва. Опосередковано до цієї проблематики звертається К. В. Івангородський у науковій розвідці регіонального характеру «Селянська верства Південної Київщини в системі соціальних в системі соціальних відносин XVI – першої половини XVII ст.» [6]. Досліджуючи селянство, як найбільш чисельну та активну категорію населення в означені хронологічні рамки, історик підкреслює, що «різкої межі між селянством, міщанством, козацтвом і дрібною шляхтою в Південній Київщині не

простежується» [6, 194]. Тут більша частина вважала себе особисто вільними і вільно володіла зброєю. А з огляду на значну підтримку з боку козаків (близькість території) соціальні відносини в зв'язку з прибуттям польської шляхти доволі загострилися і привели до зростання соціальної напруги в суспільстві, яка «стала однією з основних причин тих етносоціальних потрясінь, які могутнім вибухом струснули в першій половині XVII ст. не лише південнокиївське порубіжжя, а й усю Річ Посполиту» [6, 196].

Продовжуючи наукові пошуки, дослідник пише статтю узагальнюючого характеру «Селянський чинник у генезі українського козацтва». Автор робить висновок, що козащина – це не результат діяльності якогось одного соціального елемента, а цивілізаційне явище, у випадку української спільноти – етносоціальне. Автор говорить про поетапну еволюцію козацтва, як осібно соціального стану, який стає загально визнаним захисником і репрезентантом усієї спільноти українців, котрий «увійшов помітним пластом до етносоціальної ментальності українства» [7, 130]. Історик продовжує дослідження козацтва у своїй наступній роботі «Козацтво у системі соціально-економічних відносин на теренах Південної Київщини (до середини XVII ст.): етносоціальний вимір проблеми» [8]. Ставлячи за мету дослідження етносоціального виміру «козацької економіки» на теренах Київщини до XVII ст., дослідник на основі значного масиву матеріалу доходить висновку, що в Південних староствах Київського воєводства «впродовж XVI століття оформилась «соціальна особність» українського козацтва, що в першій половині XVII століття зумовила економічну специфіку цього регіону, де панівним став козацький тип господарювання» [8, 77], що наклало свій відбиток на «фундаментальний архетипний вплив». Автор підкреслює значну роль українського козацтва в істотному розширенні екологічного ареалу українського етносу. Відмітною рисою козацтва була і його рухливість, що сприяло його популярності та мало «надзвичайний вплив на етносоціальну консолідацію спільноти українців, що дедалі більше відчувала свою впевненість і значущість» [8, 80].

У контексті розгляду цього питання заслуговує на увагу робота З. В. Священко «Соціальна природа козацтва та становлення козацького землеволодіння на Уманщині) XV – середина XVII ст.)», де наголошується, що регіональне дослідження різних аспектів козащини дають можливість глибше проаналізувати загальні тенденції феномена походження та розвитку українського козацтва [9]. Дослідниця підкреслює, що на Уманщині формування козацтва відбувалося за рахунок різних соціальних груп і категорій населення, відзначаючи значну роль шляхти. «Яскраві індивіди, вихідці зі шляхти принесли в козацький рух політичну організованість, державотворчу ідею та навички до законної, стабільної влади» [9, 95]. Авторка констатує, що козацьке землеволодіння зростало за рахунок купівлі у міщан, шляхти – нових угідь, а також за рахунок отриманих як плату за державну службу.

Аналогічну проблематику, проте в хронологічно пізніший період, досліджує В. В. Нечитайло [10]. Наголошуючи на актуальності такого дослідження, науковець підкреслює на замовчуванні радянською історіографією досвіду українського фермерського типу господарювання, вважаючи останнє – виключно чужоземним явищем. Відзначаючи переоцінку та зміну ціннісних орієнтирів сучасних дослідників в аграрній історії, констатує нове їх бачення та нові характеристики. Зміни в формах господарств на Лівобережній Україні, автор подає, спираючись на статистику Золотоніського повіту [10, 145].

Яскравою ілюстрацією невпинного наукового інтересу до козащини, а саме основ адміністративно-господарського управління, що було закладено в роки Національно-визвольної війни і продовжено в наступні історичні періоди є наукова розвідка Ю. С. Степанчук «Обмеження царським урядом прерогатив гетьмансько-старшинського управління козацьким військом у другій половині XVII–XVIII ст.» [11]. Автор аналізує збройні сили Гетьманщини але наголошує, що витoki їх формування йдуть до національної революції середини XVII століття, коли козацьке військо репрезентувало себе як найбільш боєздатне військо тогочасної Європи. «Однак, як зазначає автор, – у зв'язку з новими геополітичними трансформаціями Україна поступово підпадає під вплив молодшої, але експансіоністської Московської держави» [11, 89]. І царський уряд стає на шлях ліквідації державних інституцій, зокрема збройних сил України-Гетьманщини.

Ще однією важливою темою козакознавчої проблематики є висвітлення героїчної епохи у народному фольклорі, усній народній творчості та піснях, в яких українці виявляли почуттєві та особистісні прагнення, переживання. Цей аспект висвітлено на шпальтах видання у статті А. Ю. Корнєва «Доба Хмельниччини і селянська «правда» в пісенній епіці» [12]. Національна пісенна епіка доби Хмельниччини, що склалася в період формування етнічної самосвідомості українців, містила в собі важливі ментальні структури, пов'язані з масовим покаянням та «особистою свободою селянства, яка, в свою чергу, повинна була визначити увесь соціально-економічний і правовий спектр питань» [12, 93]. Автор дослідження дійшов висновку, що аналіз фольклорних текстів дає підстави говорити про існування такої універсальної категорії селянського світогляду як «правда-справедливість» [12, 95], що в умовах традиційної моралі та православної віри потребувало постійного захисту від зазіхання «чужих» зі зброєю в руках, що і зближувало селянство з ідеалами козацької волі (особливо акцентувався захист православної віри) [12, 94].

Висновки

Підсумовуючи підкреслимо, що тематична представленість козакознавчих студій на сторінках збірника наукових праць «Український селянин» загалом адекватно відбиває сучасний стан розвитку в Україні цієї проблематики. Жанрова палітра публікацій з запропонованої тематики відзначається різноманітністю: серед них широко представлені історіографічні, проблемні та узагальнювальні статті, наукова критика, введення до наукового обігу нових документів тощо.

«Український селянин» це найкраще місце для проведення дійсно наукових дискусій, круглих столів, конференцій та симпозіумів з козакознавчої тематики, що є запорукою становлення істини.

Потужний колектив науковців, що сформувався на Черкащині активно працює над розширенням обріїв різнопланових досліджень для детального відтворення об'єктивної картини нашого минулого, придатного для використання на новому етапі буття українства.

Література

1. Українське козацтво: сучасний стан та перспективи дослідження проблеми (матеріали «круглого столу»). – Український історичний журнал, 1990. – Вип. 12. – С. 12–29.
2. Смолій В. А. Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті / В. А. Смолій // УІЖ. – 1991. – № 5. – С. 61–72.
3. Корновенко С. В. Висвітлення податкової політики Б. Хмельницького щодо селянства у вітчизняній історіографії в 20-х – на початку 80-х рр. ХХ ст. / С. В. Корновенко // Український селянин: зб. наук. праць ; за ред. А. Г. Морозова. – Черкаси : Вид-во ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2002. – Вип. 5. – С. 203–210.
4. Романцов В. М. Українське селянство у добу утворення козацької держави: висвітлення проблеми у працях М. Костомарова / В. М. Романцов // Український селянин: зб. наук. праць ; за ред. А. Г. Морозова. – Черкаси : Вид-во ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2001. – Вип. 3. – С. 22–26.
5. Боєчко В. Ф. Соціально-економічні аспекти розвитку Правобережної України в контексті визвольних змагань середини XVII століття / В. Ф. Боєчко // Український селянин: зб. наук. праць / за ред. А. Г. Морозова. – Черкаси : Вид-во ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2002. – Вип. 5. – С. 12–14.
6. Івангородський К. В. Селянська верства Південної Київщини в системі соціальних відносин XVI – першої половини XVII ст. / К. В. Івангородський // Український селянин: зб. наук. праць ; за ред. А. Г. Морозова. – Черкаси : Вид-во ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2008. – Вип. 11. – С. 193–196.
7. Івангородський К. В. Селянський чинник у генезі українського козацтва / К. В. Івангородський // Український селянин: зб. наук. праць ; за ред. А. Г. Морозова. – Черкаси : Вид-во ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2010. – Вип. 12. – С. 126–131.
8. Івангородський К. В. Козацтво у системі соціально-економічних відносин на теренах Південної Київщини (до середини XVII ст): етносоціальний вимір проблеми / К. В. Івангородський // Український селянин: зб. наук. праць ; за ред. А. Г. Морозова. – Черкаси : Вид-во ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2012. – Вип. 13. – С. 75–81.
9. Священко З. В. Соціальна природа козацтва та становлення козацького землеволодіння на Уманщині (XV – середина XVII ст.) / З. В. Священко // Український селянин: зб. наук. праць ; за ред. А. Г. Морозова. – Черкаси : Вид-во ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2005. – Вип. 9. – С. 92–96.
10. Нечитайло В. В. Розвиток козацьких господарств фермерського типу в Лівобережній Україні після скасування Гетьманства (60-ті рр. XVIII ст.) / В. В. Нечитайло // Український селянин: зб. наук. праць ; за ред. А. Г. Морозова. – Черкаси : Вид-во ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2004. – Вип. 8. – С. 144–149.

11. Степанчук Ю. С. Обмеження царським урядом прерогатив гетьмансько-старшинського управління козацьким військом у другій половині XVII–XVIII ст. / Ю. С. Степанчук // Український селянин: зб. наук. праць ; за ред. А. Г. Морозова. – Черкаси : Вид-во ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2012. – Вип. 13. – С. 85–90.
12. Корнев А. Ю. Доба Хмельниччини і селянська «правда» в пісенній епіці / А. Ю. Корнев // Український селянин: зб. наук. праць ; за ред. А. Г. Морозова. – Черкаси : Вид-во ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2004. – Вип. 8. – С. 93–95.

References

1. Ukrainian Cossacks: problems and perspectives of research (Materials of «round table»). (1990). Ukrainian historical journal (*Ukrainian historical journal*), 12, 12-29 (in Ukr.)
2. Smoliy, V. (1991). Ukrainian Cossacks Phenomenon in general historical context. Ukrainian historical journal (*Ukrainian historical journal*), 5, 61-72 (in Ukr.)
3. Kornovenko, S. (2002). Illustration of B. Khmelnytsky tax policy toward the peasantry in the national historiography in the 20's – early 80-ies. XX century. *Ukrainskij Selyanyn(The Ukrainian Peasant): zbirnyk naukovyh prats. Bohdan Khmelnytsky State University – Cherkasy (Bohdan Khmelnytsky State University – Cherkasy)*, 5, 203-210 (in Ukr.)
4. Romantsov, V. (2001). Ukrainian peasants in Cossack state formation day: problem display in M.Kostomarov works. *Ukrainskij Selyanyn(The Ukrainian Peasant): zbirnyk naukovyh prats. Bohdan Khmelnytsky State University – Cherkasy (Bohdan Khmelnytsky State University – Cherkasy)*, 3, 22-26 (in Ukr.)
5. Boechko, V. (2002). Socio-economic aspects of the Right-Bank Ukraine in the context of the liberation struggle in the middle of XVII. *Ukrainskij Selyanyn(The Ukrainian Peasant): zbirnyk naukovyh prats. Bohdan Khmelnytsky State University – Cherkasy (Bohdan Khmelnytsky State University – Cherkasy)*, 5, 12-14 (in Ukr.)
6. Ivanhorodskyy, K. (2008). Rural layer of South part of Kyiv region in system of social relations XVI - first half XVII. *Ukrainskij Selyanyn(The Ukrainian Peasant): zbirnyk naukovyh prats. Bohdan Khmelnytsky State University – Cherkasy (Bohdan Khmelnytsky State University – Cherkasy)*, 11, 193-196 (in Ukr.)
7. Ivanhorodskyy, K. (2010). Farmers factor in the genesis of Ukrainian Cossacks. *Ukrainskij Selyanyn(The Ukrainian Peasant): zbirnyk naukovyh prats. Bohdan Khmelnytsky State University – Cherkasy (Bohdan Khmelnytsky State University – Cherkasy)*, 12, 126-131 (in Ukr.)
8. Ivanhorodskyy, K. (2012). Cossacks in the system of social and economic relations on the territory South part of Kyiv Region (until mid XVII): ethnosocial dimension of the problem. *Ukrainskij Selyanyn(The Ukrainian Peasant): zbirnyk naukovyh prats. Bohdan Khmelnytsky State University – Cherkasy (Bohdan Khmelnytsky State University – Cherkasy)*, 13, 75-81 (in Ukr.)
9. Svyaschenko, Z. (2005). Cossacks social nature and formation of the Cossack tenure in Uman district (XV – middle of XVII century). *Ukrainskij Selyanyn(The Ukrainian Peasant): zbirnyk naukovyh prats. Bohdan Khmelnytsky State University – Cherkasy (Bohdan Khmelnytsky State University – Cherkasy)*, 9, 92-96 (in Ukr.)
10. Nechitailo, V. (2004). Development of Cossacks farming on the Left-Bank Ukraine after Hetmanate abolition (60-ies. XVIII century). *Ukrainskij Selyanyn(The Ukrainian Peasant): zbirnyk naukovyh prats. Bohdan Khmelnytsky State University – Cherkasy (Bohdan Khmelnytsky State University – Cherkasy)*, 8, 144-149 (in Ukr.)
11. Stepanchuk, Y. (2012). Tsarist government Limit of prerogatives in Cossack army control by Hetman in the second half XVII – XVIII century. *Ukrainskij Selyanyn(The Ukrainian Peasant): zbirnyk naukovyh prats. Bohdan Khmelnytsky State University – Cherkasy (Bohdan Khmelnytsky State University – Cherkasy)*, 13, 85-90 (in Ukr.)
12. Kornev, A. (2004). Khmelnytsky epoch and peasant «truth» in the song epics. *Ukrainskij Selyanyn(The Ukrainian Peasant): zbirnyk naukovyh prats. Bohdan Khmelnytsky State University. Cherkasy (Bohdan Khmelnytsky State University – Cherkasy)*, 8, 93-95 (in Ukr.)

BUNDAK Elena Anatoliivna,

Docent, Head of social and human sciences and social relations Lutsk Institute of Human Development University «Ukraine»

The Problems of the Origin and Development of the Ukrainian Cossack State on the Pages of «The Ukrainian Peasant»

Abstract. *The problems of the birth and development of Ukrainian Cossack state of Bohdan Khmelnytsky on pages of scientific papers «The Ukrainian peasant» is being analysed. The author is disclosing the factors of importance and urgency of deep analysis in Cossack's learning subject by history and humanities specialists in modern Ukrainian historiography. This is due to several factors, primarily the thing – Ukrainian Cossacks is unique phenomenon in world history; secondly, Cossacks influenced on the formation of national consciousness of Ukrainian people and bore esteem potential for the development of society.*

The roundtable talk under the title «Ukrainian Cossacks: problems and prospects of investigation» took place in December, 1990. It became a powerful impetus for diverse research groups to explore Cossacks phenomenon. It also showed the inexhaustible possibilities for Cossacks learning research directions for the coming years.

Since 2000, the issue of Bohdan Khmelnytsky Cherkasy State University «The Ukrainian peasant» has launched active discussion on diverse Cossacks learning topics. As the publication of History Academy, the Peasantry Research Institute and the Agrarian-chronographers Scientific Society the journal have consolidated the brightest representatives of Ukrainian scientific intellectuals, who productively, constructively and purposefully are trying to cover diverse aspects of the historical development of our country.

Retrospective analysis of 15 issues of professional edition depicts diversified genre palette on posed subject: the state-nature of the Cossacks; Cossacks influence on the formation of national consciousness in Ukrainian society; peasant as a factor for participation and interaction in the formation of the new socio-political forces – Cossacks phenomenon; Cossacks in the system of social and economic relations of contemporary society; regional studies of various aspects of the origin and development of Ukrainian Cossacks; the formation of Cossack farm types in Left Bank of Ukraine; representation of Ukrainian Cossacks as military influential troops in medieval Europe; highlighting of Cossack heroism in the oral folklore and songs.

New quality of Cossack learning publications accumulated by Ukrainian historians was reflected as in quantitative so in qualitative terms. The common features of publications are: the expansion of thematic fields; strengthening the theoretical basis of documentary and theoretical authors' statements; display of positive and negative assessments; illustration of approaches which belong to Ukrainian, foreign and Soviet times scientists who reviewed issues related to the Cossacks phenomenon.

Keywords: *historiography, Cossacks, Ukrainian Cossack state, national phenomenon, «Ukrainian peasant», farmers, fiscal policy, tax policy, Cossacks' economy*

Надійшла до редакції – 12.12.2015

Затвержена до друку – 17.12.2015

УДК. 94(477)«16»:791.43(477)

ДЗЮБЕНКО Юлія Вікторівна,
аспірантка кафедри археології та спеціальних галузей історичних знань Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

КІНОФІЛЬМІ «ПРОПАЛА ГРАМОТА»: ЗОБРАЖЕННЯ НЕЗЛАМНОСТІ КОЗАЦЬКОГО ДУХУ

У статті проаналізовано кінофільм «Пропала грамота», режисера Б. Івченка, як яскравий зразок українського поетичного кіно, що звеличував історію українського народу. Саме за допомогою гри з образами, героями та музиці – режисерові вдалось зобразити незламність козацького духу. Не дивлячись на те, що фільм, через заборону показу, вийшов на кіноекрани лише через дванадцять років, він може претендувати на звання знакового періоду в історії українського кінематографу.

Ключові слова: *кінофільм, українське поетичне кіно, режисер, козацький дух, вертеп.*

Постановка проблеми

1960-ті роки ознаменовані бурхливим розвитком українського поетичного кіно. Це унікальне явище було спричинене зростанням ідеї національного над загальнолюдським, а отже, відокремлення національної історії, традицій, культури від інтернаціонального сприйняття буття. У фільмах українського поетичного кіно історія стає матеріалом для роздумів про характер народу, сферою пошуку власної ідентичності. Яскравим прикладом підняття такого національного є фільм «Пропала грамота». Режисером фільму став Б. Івченко, який майстерно передав атмосферу повістей М. Гоголя, за якими і було знято фільм. Великий внесок зробили і актори, адже виконавцем головної ролі, І. Миколайчуком, який працював і над сценарієм, і над самою постановкою було привнесено козацький, характерницький дух.

Аналіз останніх досліджень та публікацій

Тема історії українського поетичного кіно представлена досить детально. Але в основному праці носять загальний характер, де подано основні етапи розвитку цього напрямку в кіноіндустрії. Водночас українське поетичне кіно можна розглядати як в загальному, так і характеризуючи окремі його елементи (фільми), як наприклад кінострічка «Пропала грамота».

Так, у статті В. Кадинської «Концепція національної історії у фільмі «Пропала грамота» [2] автором зроблено аналіз переосмислення історії в художньому творі. Детально описано, як саме з допомогою художніх засобів можна передати героїчність, духовність козаків, їх жертвність в ім'я віри та братерства.

Дослідником українського поетичного кіно є також Л. Брюховецька. В її працях «Кіно часів моєї юності» [12], «Поетична хвиля українського кіно» [6], «Іван Миколайчук» [1] – велику увагу приділено ролі образності героїв, проблемам що порушують автори фільмів в своїх роботах (кінофільмах), як моральних, так і загальносуспільних.

На сучасному етапі зазначена тема розкрита в праці «Історія українського кіномистецтва» [14] відомого в Європі історика українського кіномистецтва Л. Госейка. Хоча дослідник і не погоджується з ідеєю режисера щодо наповненості стрічки народними мотивами та піснями, і вважає його нав'язливим, все ж, дає цілісне уявлення про ідею кінофільму, та людей що працювали над ним.

Виклад основного матеріалу

У «Пропалій грамоті» Борис Івченко блискуче відтворює атмосферу гоголівських «Вечорів на хуторі біля Диканьки», залучивши як самі повісті, так і безпосередні джерела, до яких звертався М. Гоголь: інтермедії, вертеп, творчість мандрованих дяків XVII–XVIII ст., а також цілий комплекс народних обрядів, пісень, приказок та анекдотів. За провідний принцип сюжету і композиції взято амбівалентний карнавальний концепт увінчання-розвінчання [5, 142].

Ключовою для творчого осмислення прози М. Гоголя є казковість розповіді «про те, що давно, давно, що ні місця йому ні року не має – діялося на світі» [2]. Це дає можливість кінематографістам проявити власну фантазію, показати багатство візуального ряду. При створенні характерів Б. Івченко, очевидно, спирався на вертепну традицію. До них належать двоє козаків – послів полкового писаря, з якими пов'язаний мотив двійництва і мотив фізичної незнищенності («у вогні не горять і у воді не тонуть»), добрий чорт – типовий карнавальний персонаж, Василева жінка, що одночасно є ще й відьмою і царцею.

Сценарій «Пропалої грамоти», написаний І. Драчем, мав дух старовини, передавав її психологію, і характерне мислення, особливості дійсності – що, звісно, суттєво допомагало режисерові Б. Івченкові.

Якщо вже їм випала нагода зняти фільм про козаків, то хотілося показати невмирущість козацького духу. На це було спрямоване й зображальне вирішення фільму. Камера В. Зимовця підкреслювала свободу козаків, її незнищенність. У фільмі – відкритий простір, характерний «національний» краєвид, автентичні костюми (їх надав Полтавський краєзнавчий музей, де була колекція костюмів і зброї часів Гетьманщини). Все це разом із енергійною музикою «Запорозького маршу» творило необхідний настрій. До речі, цей унікальний твір, записаний від народного бандуриста Адамцевича, є втіленням високої естетичної краси та бойового завзяття запорізького козацтва [1, 22–23].

Кінознавець Л. Брюховецька знайшла в архіві коментарі редакційної колеги про текст Драча: «Із сценарію виникають у всьому багатстві їх побутових фарб і теплового гумору або тонкої іронії характери козака Василя, діда Охріма, двох посланців, запорожця і різноманітних представників пекла. Почуття власної гідності, живий і ясний розум, внутрішня сила і життєстверджуючий оптимізм – усі ці високі моральні якості притаманні головному герою молодому козакові Василю, який уміє постояти за свої права, перехитрити нечисту силу» [6, 56]. Фільм внесли у річний план кіностудії, поставивши одну умову: у головній ролі – козака Василя – має знятися Іван Миколайчук.

У фільмі козацький дух воскресав в образі козака Василя (І. Миколайчук). Військову силу козаків визнавали усюди, а їхня безстрашність у походах є загально визнаною. Силу і

безстрашність Василя як непереможного воюка підкреслено в поєдинку з панством, яке, полюючи на перепелів, толочить селянське жито.

Граючи козака, Миколайчук творить узагальнений образ, народне уявлення про козаків, виконує одну з найцікавіших ролей своєї кар'єри, граючи поряд з Л. Вакулою, Ф. Стригуном, З. Цахіловою – відповідно Василевою дружиною, запорожцем та відьмою.

Фільм був приводом висловити власне ставлення до української історії, і ставлення це поважне. Через цензурні утиски не все, що знімалося, увійшло до фільму. Зокрема, не увійшла народна пісня «А вже років двісті, як козак в неволі», де козак «під московським караулом, у тюрмі» просить долю визволити його з біди [8, 89].

Знімали фільм у надзвичайно мальовничій місцевості – на березі Псла, в селі Красногорівка на Полтавщині. Багато імпровізували на знімальному майданчику. За словами І. Драча, «позитивна роль належала Миколайчуку – він приніс у фільм своє, чисто народне ставлення до М. Гоголя. Багато він там придумав». На той час актор був готовий до режисерської роботи. Особливе концептуальне навантаження мала фінальна частина фільму – візит козаків до цариці. Епізод знімали в реальному середовищі царського палацу в Петергофі. На відміну від гоголівського знущального епізоду з вірнопідданими словами козаків «Не встанемо, мамо!», коли цариця велить візитерам піднятися з колін, у фільмі маємо фантазмагоричне видіння: козак Василь пізнає в цариці свою дружину, а у фрейліні його побратим пізнає відьму з шинку. Постановка саме цих сцен стала причиною заборони картини: ляпас Катерині II, який потім замінили на ляпас її придворному, у Москві сприйняли як образу всього російського народу. Ніби передчуваючи такий хід подій, Миколайчук добився певної моральної сатисфакції ще під час зйомок.

«Пропала грамота», завершена восени 1972 р., потрапила на полицю. Проблеми почалися ще в Києві. У Держкіно висловлювалися недвозначно: цей фільм може посягти ворожнечу між російським та українським народами. В Україні, все таки, фільм відстояли. За свідченнями Б. Івченка, не прийняли його в Москві, в Держкіно СРСР – не змогло вибачити непоштового ставлення до цариці, зниження такого образу в імперії не допускається. Для І. Миколайчука було справою честі відстояти кінострічку.

Фільм «Пропала грамота» називають чи не найкращим описом українського психологічного архетипу в кінематографі. Як відзначають мистецтвознавці: «Непереможний життєствердний дух, наявний в усіх карнавальних формах і символах, відчуття могутньої єдності народу, сповненого природної сили і волі до життя, відчуття безперервного часового плину і вічного оновлення світу, в якому ще не сказане останнє слово, – все це стверджує українців як націю, дає надію на краще майбутнє» [3, 71–75].

Кінострічка з'явилась на екранах 1984 року – аж через дванадцять років. Відтоді його дивляться нові покоління глядачів, тлумачать і аналізують критики й кінознавці.

Фільм, також, має ту заслугу, що він зібрав головним чином, як того вимагає традиція Київської школи, українських акторів (В. Симчича, А. Барчука, В. Шакала, М. Голубовича, В. Глухого), а також творчу групу місцевих фахівців: оператора В. Зимовця, художників М. Раковського, А. Шестеренко, М. Поштаренка, Г. Павленка, звукооператора Р. Бісновату, монтажиста Т. Сердюк. Справді, рідко можна знайти в цей час в СРСР мононаціональну знімальну групу. Наприклад, на Кіностудії ім. О. Довженка постійно працюють російські, білоруські, вірменські, литовські кінематографісти [14, 256].

Треба сказати, що звернення до народно-карнавальної лінії в показі українських реалій було вдалою знахідкою. Непереможний життєствердний дух, наявний в усіх карнавальних формах і символах, відчуття могутньої єдності народу, сповненого природної сили і волі до життя, відчуття безперервного часового плину і вічного оновлення світу, в якому ще не сказане останнє слово, все це стверджує українців як націю, дає надію на краще майбутнє.

Кінострічка «Пропала грамота» – художній образ буття цілого народу. У дуже відповідальну хвилину – коли інститут козацтва закінчувався, залишалася національна енергетика. На повну силу це видно в останньому епізоді: Василь саджає хлопчика на коня, той скаче верхи під «Запорізький марш», а герой Миколайчука кричить йому услід: «Людям служи!»

Висновки

Таким чином, резюмуючи вище сказане, потрібно підкреслити особливу цінність українського поетичного кіно у формуванні образності української історії, а саме, в даному випадку, героїчності українського козацтва. Фільм «Пропала грамота» яскравий тому приклад, завдяки присутності вертепу, народної музики, козацького маршу, відтворенню костюмів та традицій передано свободу духу українського народу.

Сьогодні ми не лише намагаємось зберегти нашу героїчну історію, але й творимо її. Козаки не просто частина історичного минулого, вони тісно вплелися у складний візерунок культурної спадщини, мистецтва. Одним маленьким шматочком цієї конструкції є історія «Пропалої Грамоти».

Література

1. Брюховецька Л. І. Іван Миколайчук / Л. І. Брюховецька. – К : Бібліотека української сім'ї, 2007. – 65 с.
2. Віра Кадинська. Концепція національної історії у фільмі «Пропала грамота». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ktm.ukma.edu.ua/show_content.php?id=80.
3. Брюховецька О. Нове українське кіно: пошуки національної ідентичності / О. Брюховецька // Екранна освіта в Україні. Сучасний стан, проблеми розвитку : зб. наук. праць / редкол. : І. Д. Безгін (голова) та ін. – К. : Муз. Україна. – 2004. – С. 71–75.
4. Кудін В. О. Кіно Радянської України : Короткий нарис / В. О. Кудін. – К. : Мистецтво, 1979. – 103 с.
5. Українське кіно від 1960-х до сьогодні. Проблема виживання : зб. наук. ст. / уп. Л. Брюховецька; [Центр кінематограф. студій НаУКМА]. – К. : Ред. журн. «Кіно-Театр»; – К. : Задруга 2010. – 250 с.
6. Брюховецька Л. І. Поетична хвиля українського кіно / Л. І. Брюховецька. – К. : Критика. – 1989. – 187 с.
7. Муратов О. Коротка історія художнього кіно України / О. Муратов. – К., 2004. – 49 с.
8. Зінич С. Г. Кіноестафета поколінь. Нариси. / С. Г. Зінич, Н. М. Капельгородська. – К. : Мистецтво, 1974. – 175 с.
9. Кудін В. О. Кіно Радянської України: Короткий нарис / В. О. Кудін. – К. : Мистецтво, 1979. – 179 с.
10. Жупик О. Б. Становлення українського радянського кінознавства / О. Б. Жупик. – К. : Наукова думка, 1977. – 128 с.
11. Левицька Й. Повернення до коріння. Українське поетичне кіно : [монографія] / Й. Левицька ; пер. з польск. Л. Горбенко. – К. : Задруга, 2011. – 123 с.
12. Брюховецька Л. Кіно часів своєї юності : зб. ст. / Л. Брюховецька. – К. : Задруга, 2008. – 174 с.
13. Корнієнко І. С. Про кіномистецтво : у 2-х т. / І. С. Корнієнко. – К. : Мистецтво, 1985. – 240 с.
14. Госейко Л. Історія українського кінематографа 1896–1995 / Л. Госейко. – К. : KINO-KOLO. – 2005. – 464 с.

References

1. Bryuhovetska, L. I. (2007). *Ivan Mykolaychuk*. Biblioteka ukrainskoyi simyi (in Ukr.)
2. Vira Kadynska. *The concept of national history in the movie «The Lost Letter»*. – [Electronic resource]. – Access mode: http://www.ktm.ukma.edu.ua/show_content.php?id=80.
3. Bryuhovetska, O. (2004). *New Ukrainian Cinema: the search for national identity*. Screen Education in Ukraine. The current state of problem : Collection of research papers. Muz.Ukraine (in Ukr.)
4. Kudin, V. O. (1979). *Cinema of the Soviet Ukraine: Sketch*. Mystetstvo (in Ukr.)
5. *The Ukrainian cinema from the 1960s to today. The problem of survival: Collection of scientific articles*. (2010). In L. Bryuhovetska (Ed). Magazine. «Kino-Teatr». Zadruga (in Ukr.)
6. Bryuhovetska, L. I. (1989). *The Ukrainian poetic cinema*. Krytyka (in Ukr.)
7. Muratov, O. (2004). *Brief history of the Ukrainian film* (in Ukr.)
8. Zynych, S. G. & Kapelgorodska N. M. (1974). *Cinema relay of generations. Sketches*. Mystetstvo (in Ukr.)
9. Kudin, V. O. (1979). *Cinema of the Soviet Ukraine: Short sketch*. Mystetstvo (in Ukr.)
10. Zhupyk, O. B. (1977). *The formation of the Ukrainian Soviet film research*. Naukova dumka (in Ukr.)
11. Levytska, Y. (2011). *Back to the roots. Ukrainian poetic cinema*. Zadruga (in Ukr.)
12. Bryuhovetska, L. (2008). *Cinema of youth time : collection of articles*. Zadruga (in Ukr.)
13. Korniyenko, I. S. (1985). *On film art: 2 volumes*. Mystetstvo (in Ukr.)
14. Goseyko Lyubomyr. (2005). *History of the Ukrainian cinema 1896–1995*. KINO-KOLO (in Ukr.)

DZIUBENKO Yulia Viktorivna,

graduate student of the department of archeology and historical knowledge of special areas of Cherkasy National University B. Khmelnytsky

Film «The Lost Letter»: image indestructibility

The article analyzes the movie «The Lost Letter» directed by Borys Ivchenko, as an outstanding example of the Ukrainian poetic cinema that praised history of the Ukrainian people. It is through play with images, characters and music – the director managed to represent the invincibility of the Cossack spirit.

The 1960s were marked by the rapid development of the Ukrainian poetic cinema. This unique phenomenon was caused by the growth of the national idea over universal and, therefore, the separation of national history, traditions, culture and international perception of life. In the movies of the Ukrainian poetic cinema a history becomes material for thinking on the nature of the people, the scope of the search of their own identity.

In «The Lost Letter» the director impeccably reproduces the atmosphere of Gogol's «Evenings on a Farm near Dikanka», involving as the most novel and direct sources which turned Gogol: interludes, den, travelling clerks creativity XVII–XVIII centuries, as well as a range folk rituals, songs, proverbs and jokes.

The movie is called probably the best description of the Ukrainian psychological archetype in films. The movie was an occasion to express own attitude to the Ukrainian history, the attitude is respectful. Because of the oppression of censorship not all that was filmed, became the movie.

In a movie – an open space, a characteristic «national» landscape, authentic costumes (they were given by Poltava Local History Museum, which was a collection of costumes and weapons of reign of Hetmans). All this, along with energetic music «Zaporizhia march» created the necessary mood.

Despite the fact that the movie because of prohibition against movie, came out only twelve years, it can claim to be groundbreaking period in the history of the Ukrainian cinema.

Keywords: *movie, Ukrainian poetic cinema, director, Cossack spirit crib*

Надійшла до редакції – 12.12.2015

Затвержена до друку – 17.12.2015

ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРІОГРАФІЯ ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

УДК 930.1:329(477)

МАГАСЬ В'ячеслав Олегович,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри суспільних наук
Житомирського військового
інституту ім. С. П. Корольова

**ІСТОРІОГРАФІЯ ВЗАЄМВІДНОСИН СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ
ОРГАНІЗАЦІЙ ТА ВЛАДИ У НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ
(1905 – ЛЮТИЙ 1917 рр.)**

У статті охарактеризовано ступінь вивченості взаємовідносин суспільно-політичних об'єднань та влади на Наддніпрянщині у 1905–1917 рр. В дореволюційний період переважало висвітлення історії центральних органів суспільно-політичних організацій. В радянський період більша увага приділялася робітничому та селянському руху в контексті їх взаємодії з більшовиками. На сучасному етапі відкрилися нові умови для об'єктивного та неупередженого розгляду означеної проблеми. Огляд історіографії засвідчив необхідність підготовки узагальнюючої праці з означеної проблеми.

Ключові слова: суспільно-політичні організації, опозиційні організації, монархічні і провладні організації, формування громадянського суспільства та громадянської ідентичності, самоорганізація населення.

Постановка проблеми

Вивчення суспільно-політичних рухів на початку ХХ ст. особливо актуальне у зв'язку з процесами становлення громадянського суспільства в сучасній Україні. Крім того, досвід боротьби різних категорій населення за свої права та трансформацію державного устрою важливий в контексті сучасних трансформацій у нашій державі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Дослідження історіографії суспільно-політичних організацій та влади в Наддніпрянській Україні в 1905–1917 рр. досі залишається проблемою малодослідженою. Існують лише окремі розвідки присвячені частинам означеної проблеми. Зокрема, О. В. Купріячук проаналізував новітню історіографію політизації українського національного руху кінця ХІХ – початку ХХ ст. та його організаційне оформлення [1], О. В. Кульчицька розглянула громадські та політичні організації півдня України в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. в сучасній українській історіографії [2], О. В. Головіна дослідила сучасну історіографію монархічних організацій в Україні [3] Д. В. Кудінов зробив ґрунтовний огляд історіографії Всеросійського селянського союзу в Україні [4] тощо.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми.

Огляд історіографії засвідчив, що досі не існувало узагальнюючої праці, котра б цілісно розглядала історіографію взаємовідносин суспільно-політичних організацій та влади у Наддніпрянській Україні у 1905–1917 рр., чому і присвячена наша публікація.

Мета статті – на основі аналізу наявної літератури охарактеризувати ступінь вивченості діяльності суспільно-політичних об'єднань на початку ХХ ст. на Наддніпрянщині та їх відносин з владою у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Основними завданнями даної публікації є: охарактеризувати дореволюційну, радянську та сучасну історіографію з означеної проблематики та з'ясувати перспективи її подальшої розробки.

Виклад основного матеріалу дослідження.

В історіографічному плані доробок науковців доцільно поділити на декілька груп: дореволюційну, радянську, сучасну і зарубіжну. Кожна з них має свої особливості.

Вивчення історії суспільно-політичних організацій розпочалося на етапі їх утворення. Перші праці були написані сучасниками тих подій. Роботу на місцях вони змальовували

дуже фрагментарно та однотипно, вказуючи окремі фактичні і кількісні дані. Дослідниками майже не бралася до уваги історія опозиційних суспільно-політичних організацій після їх розгрому царським самодержавством наприкінці 1905 – початку 1906 рр. Особлива увага приділялася програмним аспектам їх діяльності.

Вже 1906 року у видавництві І. А. Ефрона вийшло довідкове видання, що детально характеризувало обставини утворення суспільно-політичних союзів та подавало окремі фактичні дані [5, 137–160]. Увагу звертає на себе також стаття соціал-демократа, меншовика Н. Череваніна присвячена руху серед інтелігенції на початку ХХ ст., видана ще 1910 р. у якій була подана характеристика програмних положень та діяльності ряду суспільно-політичних союзів та об'єднань [6]. Досліджувалися також окремі аспекти, пов'язані з діяльністю Союзу адвокатів [7], Земського союзу [8], Всеросійського селянського союзу [9] тощо. Загалом, дореволюційні дослідники належали до різних партійних таборів, що впливало на оцінку ними характеру діяльності суспільно-політичних організацій та ступінь їхньої уваги до означеної проблеми.

У радянській період вивчення історії суспільно-політичних організацій розпочалося у 20-х рр. ХХ ст., зокрема Б. В. Тітліновим [10] була розглянута участь молоді у революційних подіях. Також світ побачило колективне дослідження присвячене історії армії в Першій російській революції, в якому також було розглянуто і різні форми самоорганізації військових [11]. На становлення концепції радянської історіографії про Селянський союз значно вплинула дискусія 1920–1930-х рр. про соціальну і політичну природу Селянського союзу, ключовими постатями в якій були член Головного комітету Союзу С. П. Мазуренко [12] та учасник Установчого з'їзду Всеросійського селянського союзу більшовик А. В. Шестаков [13]. Зрештою, у радянській історіографії на декілька десятиліть утверджується погляд на Союз, як організацію дрібнобуржуазну. У 1928–1929 рр. у чотирьох номерах журналу «Літопис революції» вийшло перше спеціальне дослідження М. Свідзінського про діяльність Всеросійського селянського союзу в Україні в роки Першої російської революції, написане на багатому джерельному матеріалі [14].

Надалі увага дослідників була спрямована, переважно, на вивчення боротьби селян і робітників в контексті суспільно-політичної активності більшовиків. Досліджувалася також діяльність безпартійного Всеросійського селянського союзу. Цьому питанню у масштабі всієї Російської імперії були присвячені роботи Є. І. Кирюхіної, що побачили світ у 50-х рр. ХХ ст. Використовуючи значну документальну базу, дослідниця показала процес зародження Союзу, простежила боротьбу на Установчому та Делегатському з'їздах із вироблення резолюцій з основних соціально-економічних і політичних питань, висвітлила діяльність керівних органів, розглянула діяльність місцевих організацій ВСС та зробила кількісні підрахунки [15; 16].

Ситуація з дослідженням суспільно-політичних союзів інтелігенції змінюється в 60–80-ті рр. коли Л. К. Єрманом [17] та В. Р. Лейкіною-Свірською [18] було звернуто увагу на участь інтелігенції у Першій російській революції. В. Р. Лейкіною-Свірською, зокрема, було розглянуто історію центральних органів Союзу Союзів та організацій, що входили до його складу. Важливим є також дослідження П. Н. Зирянова [19] в якому на основі великого фактичного матеріалу подана характеристика руху семінаристів в роки революції 1905–1907 рр. Продовжується також вивчення історії Всеросійського селянського союзу, зокрема М. Н. Лещенком було здійснено кількісні підрахунки його організацій в Україні [20].

Діяльність Союзу Союзів в роки Першої російської революції дослідив російський історик С. М. Дмитрієв, що велику увагу приділив формуванню та роботі центральних органів Союзу [21]. Вивчення суспільно-політичної діяльності професорів та викладачів започаткував А. Є. Іванов, що в своїй монографії, виданій 1991 р., охарактеризував окремі напрями роботи Академічного союзу [22].

Таким чином, у радянській історіографії досліджувалися різні аспекти історії суспільно-політичних організацій початку ХХ ст., однак, оцінка їх діяльності здійснювалася крізь призму марксистсько-ленінської ідеології, що заважало об'єктивному висвітленню проблеми.

Після здобуття Україною незалежності відкрилися нові можливості для досліджень та переоцінки історичних явищ. Проте, вивченню суспільно-політичних організацій та їх взаємин з владою не приділялося належної уваги. Сучасними українськими дослідниками вивчено діяльність окремих організацій та союзів. Ряд питань, пов'язаних з діяльністю суспільно-політичних об'єднань в Україні на початку ХХ ст. знаходимо в колективній монографії «Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.)», виданій Інститутом історії України НАН України у 1994 р. [23, 65]. Цією ж організацією у 2013 році було видано іншу колективну монографію, присвячену взаєминам влади і суспільства в Україні на різних етапах історичного розвитку. Розділ, що висвітлює взаємодію влади та суспільства у 1775–1917 рр. було написано д.і.н., професором В. С. Шандрою. У ньому не висвітлювалась взаємодія уряду з суспільно-політичними організаціями початку ХХ ст. [24, 237–280].

Серед праць сучасних українських істориків слід відмітити також узагальнюючу роботу з історії українських політичних партій та організацій наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. А. І. Павка [25]. В монографії В. Й. Борисенка та Г. А. Непорожньої було подано характеристику з'їздів Всеросійського вчительського союзу та розкрито діяльність окремих його осередків в Україні [26]. Дослідники О. М. Федьков та В. О. Магась розглянули діяльність Всеросійського селянського союзу в Україні [27; 28]. Н. О. Гончаровою в її кандидатській дисертації було проаналізовано національно-політичний рух студентської та учнівської молоді та його організаційні форми в Україні в 90-ті рр. ХХ ст. – лютий 1917 р. [29] Суспільно-політичну активність студентів, а також функціонування їхніх позапартійних організацій в роки Першої світової війни в Україні дослідили І. С. Михальський [30] і А. М. Чортенко [31].

Політичні аспекти діяльності Земського союзу та союзу міст в 1914–1918 рр. в Україні розглянув у своїй монографії В. М. Литвин [32, 191–198].

У роботах В. М. Вовковинського [33] та І. В. Омелянчука [34] була висвітлена діяльність чорносотенних організацій та різноманітні аспекти їх взаємодії з владою.

Велику увагу вивченню суспільно-політичної активності різних прошарків населення Російської імперії, їх організаціям та взаємовідносинам останніх з владою приділяють російські дослідники після 1991 року. Було опубліковано ряд праць, у тому числі узагальнюючого характеру [35; 36], авторам яких вдалося подолати догматичні положення радянського періоду та розглянути взаємовідносини громадських організацій та влади неупереджено та об'єктивно.

Продовжив вивчення історії Союзу Союзів та професійно-політичних об'єднань в 1905–1906 рр. С. М. Дмитрієв, котрий видав окрему монографію, присвячену цьому питанню у 1992 році [37]. Подальшу розробку отримала діяльність Академічного союзу в роботах А. Є. Іванова, присвячених Першій російській революції [38] та витокам партії кадетів [39].

Триває також вивчення діяльності Всеросійського селянського союзу. Важливе місце серед досліджень посідають монографії А. А. Курьонишева [40] та Д. А. Колесніченко [41]. У них проаналізовано діяльність Союзу з нових позицій, охарактеризована участь його представників у думській кампанії, а також містяться окремі відомості про функціонування осередків Селянського союзу в українських губерніях.

Серед сучасних російських дослідників слід також відзначити роботи О. М. Кураєва, котрий в своїх роботах розглянув взаємовідносини партій та масових організацій в роки Першої російської революції [42], а також діяльність масових громадських організацій в контексті формування громадянського суспільства в Російській імперії [43].

Багаторічним дослідником самоорганізації населення імперії на початку ХХ ст. є А. С. Туманова, котра в двох своїх докторських дисертаціях [44; 45], а також в монографічних [46] та спеціалізованих дослідженнях розглянула діяльність громадських організацій на початку ХХ ст., урядову політику щодо громадських організацій та законодавчі основи їх функціонування. У вказаних роботах авторки не було приділено спеціальної уваги діяльності суспільно-політичних організацій. Також А. С. Тумановою було

розглянуто діяльність громадських організацій Російської імперії в роки Першої світової війни [47].

Згадана А. С. Туманова також є відповідальним редактором та автором кількох розділів колективної монографії «Самоорганизация российской общественности в последней трети XVIII – начале XX в.». У цій роботі були розглянуті різноманітні аспекти діяльності суспільно-політичних об'єднань в Російській імперії, в т.ч. і в національних окраїнах [48].

Зростає також увага російських науковців до питань взаємовідносин суспільства та влади. У ряді сучасних досліджень вивчено стан розвитку російського суспільства у XIX – на початку XX ст., зокрема в роботах В. Я. Гросула [49] та А. П. Кореліна [50]. Інститутом російської історії РАН була підготовлена колективна монографія «Россия в начале XX века: народ, власть, общество» в якій охарактеризована суспільно-політична трансформація Російської імперії на початку XX ст. [51].

Вивчаються і інші аспекти соціальної історії. Зокрема, у 2013 році побачив збірник статей, присвячений дослідженню соціальної ідентичності, громадянства та громадянського суспільства, соціальних практик, колективних та персональних ідентичностей представників інтелектуальних професій, а також учасників феміністського руху [52].

Досліджуються також питання, пов'язані з формуванням національної ідентичності та політикою властей. Націоналізм як нове явище в житті імперії епохи Романових та феномен українського націоналізму в ряді праць охарактеризував О. І. Міллер [53; 54].

Зазначене коло проблем було досліджено також вченими з далекого зарубіжжя. Загальний огляд перебігу Першої російської революції, взаємовідносин влади та суспільства, а також окремі аспекти діяльності Союзу Союзів і організацій, що входили до нього, зробив Р. Пайпс [55].

Різноманітні форми самоорганізації населення його суспільно-політичну активність в своїй роботі розглянув англійський історик російського походження Т. Шанін [56].

Робота американського дослідника Дж. Бредлі «Громадські організації в царській Росії: наука, патріотизм и громадянське суспільство» була присвячена формуванню громадянського суспільства в імперії, що знайшло свій вияв в діяльності наукових товариств. Автор майже не приділяє уваги політичним аспектам їх діяльності, що мали місце, особливо в період революції 1905–1907 рр. [57].

Висновки і перспективи подальших розвідок

Огляд дореволюційної, радянської та сучасної історіографії засвідчив інтерес дослідників до взаємовідносин суспільно-політичних організацій Наддніпрянщини та влади. Ними було розглянуто діяльність окремих громадських організацій, урядове регулювання діяльності громадських організацій, процеси формування громадянського суспільства в Російській імперії тощо. Разом з тим, ряд проблем потребують подальшого опрацювання, особливо питання, пов'язані з функціонуванням та відносинам з владою суспільно-політичних організацій на українських землях у 1905–1917 рр., оскільки більшість авторів звертало увагу переважно на роботу їх центральних органів.

Загалом, зроблений огляд підтверджує низький ступінь дослідження означеної проблеми у вітчизняній та зарубіжній історіографії та засвідчує можливість і необхідність підготовки узагальнюючої праці.

Література

1. Купріячук О. В. Політизація українського національного руху кінця XIX – початку XX ст.: до новітньої історіографії проблеми / О. В. Купріячук // Гілея. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2009. – Вип. 23. – С. 148–156.
2. Кульчицька О. В. Громадські та політичні організації півдня України в кінці XIX – на початку XX ст. в сучасній українській історіографії / О. В. Кульчицька // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя : Просвіта, 2007. – Вип. 21. – С. 381–385.
3. Головіна О. В. Сучасна історіографія монархічних організацій в Україні: особливості і тенденції / О. В. Головіна // Проблеми політичної історії України. – 2013. – Вип. 8. – С. 70–77.
4. Кудінов Д. Селянський рух Наддніпрянської України у 1900 – лютому 1917 років: історіографія проблеми / Д. Кудінов. – Суми : ТОВ ДД «Папірус», 2014. – 352 с.

5. Спутник избирателя на 1906 год: освободительное движение и современные его формы: справочная книга для желающих ориентироваться в современном общественном движении. – СПб. : И. И. Ефрон, 1906. – 312 с.
6. Череванин Н. Движение интеллигенции / Н. Череванин // Общественное движение в России в начале XX-го века: в 3-х т. / [Под ред. Л. Мартова, П. Маслова и А. Потресова]. – СПб., 1910. – Т. 2, Ч. 2. – С. 146–201.
7. Гессен И. В. История русской адвокатуры : в 3-х т. / И. В. Гессен. – М. : Издание советов присяжных поверенных, 1914. – Т. 1 : Адвокатура, общество и государство: 1864–20/XI. 1914. – 623 с.
8. Веселовский Б. Б. История земства за 40 лет / Б. Б. Веселовский. – СПб. : Издательство О. Н. Поповой. 1911. – Том 3. – 708 с.; Том 4 – 696 с.
9. Блеклов С. Крестьянский союз / С. Блеклов // Право. – 1905. – № 38. – С. 3142–3153.
10. Титлинов Б. В. Молодежь и революция: Из истории революционного движения среди учащейся молодежи духовных и средних учебных заведений. 1860 – 1905 гг. / Б. В. Титлинов. – Л. : Государственное издательство, 1925. – 166 с.
11. 1905. Материалы и документы. Армия в первой революции. Очерки и материалы / [Глав. ред. Покровский М.Н.]. – М.-Л. : Государственное издательство, 1927. – 391 с.
12. Мазуренко С. Крестьяне в 1905 году / С. Мазуренко. – М. : Новая Деревня, 1925. – 89 с.
13. Шестаков А. Всероссийский крестьянский союз / А. Шестаков // Историк-марксист. – 1927. – Т. 5. – С. 98–99.
14. Свідзінський М. Селянські спілки на Україні в революції 1905 року / М. Свідзінський // Літопис революції. – 1928. – № 6. – С. 141–168; 1929 – № 1. – С. 145–171; 1929 – № 2. – С. 58–89; 1929 – № 3. – С. 108–119.
15. Кирюхина Е. И. Всероссийский крестьянский союз в 1905 г. / Е. И. Кирюхина // Исторические записки. – 1955. – Т. 50. – С. 95–141.
16. Кирюхина Е. И. Местные организации Всероссийского крестьянского союза в 1905 году. / Е. И. Кирюхина // Учёные записки Кировского государственного педагогического института им. В. И. Ленина. – Киров, 1956. – Вып. 10. – С. 83–157.
17. Ерман Л. К. Интеллигенция в Первой русской революции / Л. К. Ерман; [Ответственный редактор акад. И. И. Минц]. – М. : Наука, 1966. – 374 с.
18. Лейкина-Свирская В. Н. Русская интеллигенция в 1900–1917 гг. / В. Н. Лейкина-Свирская. – М. : Мысль, 1981. – С. 218–255.
19. Зырянов П. Н. Православная церковь в борьбе с революцией 1905–1907 гг. [Текст]: общественно-политическая литература / П. Н. Зырянов. – М. : Наука, 1984. – 224 с.
20. Лещенко М. Н. Українське село в революції 1905–07 рр. / М. Н. Лещенко. – К. : Наукова думка, 1977. – 360 с.
21. Дмитриев С. Н. Союз Союзов в годы первой российской революции / С. Н. Дмитриев // История СССР. – 1990. – № 1. – С. 40–55.
22. Иванов А. Е. Высшая школа России в конце XIX – начале XX вв. / А. Е. Иванов. – М. : Ин-т рос. истории, 1991. – 392 с.
23. Нариси історії української інтелігенції (перша половина XX ст.) : у 3 кн. / [Відп. ред. Ю. О. Курносів; Авт.: С. І. Білокінь, О. Д. Бойко, Г. С. Брега та ін.]. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1994. – Кн. 1. – 138 с.
24. Влада і суспільство в Україні. Історичний контекст / [Відп. ред. В. А. Смолій]. – К. : НАН України, Інститут історії України, 2013. – 506 с.
25. Павко А. І. Повчальний досвід вітчизняної історії: політичні партії і організації у громадському житті України модерної доби / А. І. Павко. – К. : Плеяди, 2002. – 552 с.
26. Борисенко В. Й. Суспільно-політична діяльність учителів й учнівської молоді України в 1900 – першій половині 1907 рр. / В. Й. Борисенко, Г. А. Непорожня. – К. : Вид-во НПУ ім. М. Драгоманова, 2002. – 149 с.
27. Магась В. О. Всероссийский селянський союз в Україні у 1905–1907 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / В. О. Магась. – Кам'янець-Подільський, 2009. – 296 с.
28. Федьков О. М. «Селянству – владу і землю!». Всероссийский селянський союз в Україні (1905 – 1907 рр.) : монографія / О. М. Федьков, В. О. Магась. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. Івана Огієнка, 2011. – 271 с.
29. Гончарова Н. О. Національно-політичний рух студентської та учнівської молоді в Україні (90-ті роки XIX – лютий 1917 р.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец.07.00.01 «Історія України» / Н. О. Гончарова. – О., 2006. – 24 с.
30. Михальський І. С. Національно-політичний рух молоді України в роки першої світової війни (1914 – лютий 1917 рр.) / І. С. Михальський. – Луганськ : Б/в, 1995. – 27 с.
31. Чортенко А. М. Студентство в діяльності українських політичних партій та молодіжних позапартійних організацій наддніпрянщини напередодні лютневої революції (середина 1914 – лютий 1917 рр.) / А. М. Чортенко // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. – 2012. – № 6 (241), ч. 2. – С. 169–178.
32. Литвин В. М. Перша світова війна 1914–1918 рр. і Україна [Текст] / В. М. Литвин; [відп. ред. В. А. Смолій]. – К. : Наукова думка, 2014. – С. 191–198.
33. Вовковинський В. М. Організації великоросійських шовіністів в Україні на початку XX ст. / В. М. Вовковинський // Український історичний журнал. – 1999. – № 3. – С. 63–74.

34. Омелянчук И. В. Черносотенное движение в Российской империи (1901–1914) : монография / И. В. Омелянчук. – К. : МАУП, 2007. – 744 с.
35. История России XIX – начала XX в. / [под ред.: В. А. Федорова]. – М. : Зерцало, 2000. – 752 с.
36. Первая революция в России: взгляд через столетие / [Отв. ред.: А. П. Корелин, С. В. Тютюкин]. – М. : Памятники исторической мысли, 2005. – 602 с.
37. Дмитриев С. Н. Союз союзов и профессионально-политические союзы в России 1905–1906 / С. Н. Дмитриев. – М. : Молодая гвардия, 1992. – 204 с.
38. Иванов А. Е. Российский ученый корпус в зеркале первой русской революции / А. Е. Иванов // Неприкосновенный запас. – 2005. – № 6 (44). – С. 82–89.
39. Иванов А. Е. В преддверии кадетской партии: Всероссийский Союз деятелей науки и высшей школы / А. Е. Иванов // Власть и наука, ученые и власть: 1880-е – начало 1920-х годов. – СПб. : Дм. Буланин, 2003. – С. 202–212.
40. Куренышев А. А. Всероссийский крестьянский союз. 1905–1930 гг. Мифы и реальность / А. А. Куренышев. – М. : АИРО–XX; СПб. : Дм. Буланин, 2004. – 336 с.
41. Колесниченко Д. А. Всероссийский крестьянский союз в 1905–1907 гг. / Д. А. Колесниченко. – М. : Институт российской истории РАН, 2006. – 310 с.
42. Кураев А. Н. Партии и массовые организации в первой русской революции / А. Н. Кураев. – Москва : МГУП, 2000. – 203 с.
43. Кураев А.Н. Россия на пути к гражданскому обществу: массовые обществ. орг. в период революции 1905–1907 гг. / А. Н. Кураев. – М. : Спутник+, 2008. – 144 с.
44. Туманова А. С. Правительственная политика в отношении общественных организаций России, 1905–1917 гг. : диссертация ... доктора исторических наук: 07.00.02 / А. С. Туманова. – Тамбов, 2003. – 471 с.
45. Туманова А. С. Государственно-правовое регулирование деятельности общественных организаций России в начале XX века: историко-юридическое исследование : диссертация ... доктора юридических наук: 12.00.01 / А. С. Туманова. – Москва, 2004. – 400 с.
46. Туманова А. С. Общественные организации и русская публика в начале XX века / А. С. Туманова. – М. : «Новый хронограф». 2008. – 320 с.
47. Туманова А. С. Общественные организации России в годы первой мировой войны (1914 – февраль 1917 г.) / А. С. Туманова. – М. : Политическая энциклопедия, 2014. – 327 с.
48. Самоорганизация российской общественности в последней трети XVIII – начале XX в. / [Отв. ред. А. С. Туманова]. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2011. – 887 с.
49. Гросул В. Я. Русское общество XVIII–XIX веков: Традиции и новации / В. Я. Гросул. – М. : Наука, 2003. – 517 с.
50. Корелин А. П. Власть и общество в России. Век XIX: время ожиданий и перемен [Текст] / А. П. Корелин. – Москва : Ин-т российской истории РАН, 2013. – 236 с.
51. Россия в начале XX века: народ, власть, общество [Текст] : [монография] / [Сахаров А. Н. (рук. авт. коллектива) и др.]. – Москва : Директ-Медиа, 2014. – 1056 с.
52. Гражданская идентичность российской интеллигенции в конце XIX – начале XX вв. [Текст]: сборник статей / [Отв. ред. Н. А. Проскурякова]. – Москва : Новый хронограф, 2013. – 290 с.
53. Миллер А. И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.) / А. И. Миллер. – СПб. : Алетейя, 2000. – 267 с.
54. Миллер А. И. Империя Романовых и национализм: эссе по методологии исторического исследования / А. И. Миллер. – Москва : Новое лит. обозрение, 2010. – 316 с.
55. Пайпс Р. Русская революция / Р. Пайпс. – М. : Росспэн, 1994. – Ч. 1. – 400 с.
56. Шанин Т. Революция как момент истины. Россия 1905–1907 – 1917–1922 гг. / Т. Шанин. – М. : Весь Мир, 1997. – 560 с.
57. Брэдли Д. Общественные организации в царской России [Текст]: наука, патриотизм и гражданское общество / Д. Брэдли; [пер. с англ. яз. М. Н. Карпец]. – Москва : Новый хронограф, 2012. – 447 с.

References

1. Kupriyanchuk, O. V. (2009). Ukrainian National Movement Politicization at the End of XIX th – the Beginning of the XX th Centuries: to the Newest Historiography of Problem. *Hileia. Istorychni nauky. Filosofski nauky. Politychni nauky: Nauk. visnyk: zb. nauk. prats (Hylea. Historical sciences. Philosophical sciences. Political sciences: Scientific bulletin: scientific paper digest)*, 23, 148-156 (in Ukr.)
2. Kulchytska, O. V. (2007.) Public and Political Organizations of the South of Ukraine in the End of the XIX th – at the beginning of the XXth centuries in modern Ukrainian historiography. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho derzhavnoho universytetu (Scientific works of historical faculty of the Zaporizhzhya state university)*, XXI, 381-385 (in Ukr.)
3. Holovina, O. V. (2013). Modern Historiography of Monarchist Organizations in Ukraine: Features and Tendencies. *Problemy politychnoi istorii Ukrainy (Problem of Political History of Ukraine)*, 8, 70-77 (in Ukr.)
4. Kudinov, D. (2014). *Peasant Movement of Ukraine in Naddniprianschyna in 1900 – February 1917 years: Historiography of Problem*. Sumy: «Papyrus» LTD (in Ukr.)

5. *Elector's Companion for 1906: Liberation Movement and its Modern Forms: reference book for the interested to be oriented in modern public movement.* (1906). Saint Petersburg: I. I. Efron. (in Russ.)
6. Cherevanin, N. (1910). Movement of Intelligentsia. *Obshchestvennoe dvizhenie v Rossii v nachale XX-go veka (Public movement in Russia at the beginning of the XXth century)*, 2, 2, 146-201 (in Russ.)
7. Hessen, I. V. (1914). *The History of Russian Advocacy.* Moscow: Edition of advices of oath attorneys, 1. (in Russ.)
8. Veselovsky, B. B. (1911). *The History of Zemstv for 40 Years.* Saint Petersburg: O. N. Popova Publishing House, 3., 4 (in Russ.)
9. Bleklov, S. (1905). The Peasant Union. *Pravo (Right)*, 38, 3142-3153 (in Russ.)
10. Titlinov, B. V. (1925). *Youth and Revolution: From the History of Revolutionary Movement among the students of the seminaries and middle educational establishments. 1860–1905.* Leningrad: The State publishing house (in Russ.)
11. Pokrovskiy, M. N. (Ed.). (1927). *1905. Materials and documents. Army is in the First Revolution. Essays and Materials.* Moscow-Leningrad: The State publishing house (in Russ.)
12. Mazurenko, S. (1925). *Peasants in 1905.* Moscow: Novaya Derevnya (in Russ.)
13. Shestakov, I. (1927). The All-Russian Peasant Union. *Historian-Marxist*, 5, 98-99 (in Russ.)
14. Svidzinskyi, M. (1928, 1929). The Peasant Unions in Ukraine during the Revolution of 1905. *Litopys revoliutsii (The Chronicles of the revolution)*, 6.; 1.; 2.; 3 (in Ukr.)
15. Kiryukhina, E. I. (1955). The All-Russian Peasant Union in 1905. *Istoricheskie zapiski (The Historical messages)*, 50, 95-141 (in Russ.)
16. Kiryukhina, E. I. (1956). The Local Organizations of the All-Russian Peasant Union in 1905. *Uchyenye zapiski Kirovskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo instituta im. V. I. Lenina (Scientific messages of the Kirov State Pedagogical College after V.I. Lenin)*, 10. 83-157.
17. Erman, L. K. (1966). *Intelligentsia in the First Russian Revolution.* Moscow: Science (in Russ.)
18. Leykina-Svirskaya, V. N. (1981). *Russian Intelligentsia in 1900–1917.* Moscow: Mysl' (in Russ.)
19. Zyryanov, N. P. (1984). *The Orthodox Church in a Struggle against 1905–1907 Revolution: social and political literature.* Moscow: Nauka (in Russ.)
20. Leschenko, M. N. (1977). Ukrainian Village in the 1905–07 Revolution. Kyiv: Naukova Dumka (in Ukr.)
21. Dmitriev, S. N. (1990). The Union of Unions in the Years of the First Russian revolution *Istoriya SSSR (History of the USSR)*, 1, 40-55 (in Russ.)
22. Ivanov, A. E. (1991). *The Higher School of Russia at the end of the XIXth – the beginning of XX-th cc.* Moscow: Russian History Institute (in Russ.)
23. Kurnosov, Yu. O. (Ed.). (1994). *Essays on the history of the Ukrainian intelligentsia (first half the XXth century).* Kyiv: Institute of the History of Ukraine, 1 (in Ukr.)
24. Smoliy, V. A. (Ed.). (2013). *Authorities and Society in Ukraine. Historical Context.* Kyiv: Ukrainian National Academy of Science, Institute of history of Ukraine (in Ukr.)
25. Pavko, I. I. (2002). *Instructive Experience of Domestic History: Political Parties and Organizations in Public Life of Ukraine of Modern Age.* Kyiv: Pleiady (in Ukr.)
26. Borysenko, V. Y. & Neporozhnya H. A. (2002). *Social and Political Activity of Teachers and Students in Ukraine in 1900 – the first half of 1907.* Kyiv: NPU after M. P. Dragomanov Publishing House (in Ukr.)
27. Magas, V. O. (2009). *The All-Russian Peasant Union in Ukraine in 1905–1907: scientific thesis – 07.00.01.* Kam'ianets'-Podil's'kyi (in Ukr.)
28. Fedkov, O. M. & Magas, V. O. (2011). «Power and Earth to Peasantry!». *The All-Russian Peasant Union in Ukraine (1905–1907).* Kam'ianets'-Podil's'kyi (in Ukr.)
29. Honcharova, N. O. (2006). *Nationally-political Movement of Student and Pupils in Ukraine (90-ties of the XIXth – February, 1917): scientific thesis abstract – 07.00.01 «History of Ukraine».* Odessa (in Ukr.)
30. Mykhalskiy, I. S. (1995). *Nationally-political Movement of Young People in Ukraine in the years of the first world war (1914 – February, 1917).* Luhansk (in Ukr.)
31. Chortenko, O. M. (2012). Students in the Activity of Ukrainian Political Parties and Youth Non-Party Organizations of Naddniprianschyna on the Eve of February Revolution (the middle of 1914 – February, 1917) *Visnyk LNU imeni Tarasa Shevchenka (LNU after Taras Shevchenko Bulletin)*. 6 (241), 2, 169-178 (in Ukr.)
32. Lytvyn, V. M. (2014). *The First World War 1914–1918 and Ukraine.* Kyiv: Naukova Dumka (in Ukr.)
33. Vovkovynskiy, V. M. (1999). The Organization of the All-Russian Chauvinists in Ukraine at the beginning of the XXth century. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal (The Ukrainian historical magazine)*, 3, 63-74 (in Ukr.)
34. Omelyanchuk, O. V. (2007). *Chernosotennyi Movement in the Russian Empire (1901–1914).* Kyiv: MAUP (in Russ.)
35. Fedorov, V. A. (Ed.). (2000) *The History of Russia in the XIX – beginning of the XX-th century.* Moscow: Zertsalo (in Russ.)
36. Korelin, A. P. & Tyutyukin, S. V. (Eds.). (2005) *The First Revolution in Russia: the View Through the Century.* Moscow: The Monuments of the Historical Thought (in Russ.)
37. Dmitriev, S. N. (1992). *The Union of Unions and Professionally-Political Unions in Russia in 1905–1906.* Moscow: Molodaya Gvardiya (in Russ.)

38. Ivanov, A. E. (2005). Russian Scientific Corps in the Mirror of the First Russian Revolution Neprikosnovenny zapas (*Emergency Reserve*), 6 (44), 82-89 (in Russ.)
39. Ivanov, A. E. (2003). On the Threshold of The Cadet Party: The All-Russian Union of Science and Higher School Personalities *Vlast' i nauka, uchenye i vlast': 1880-e – nachalo 1920-kh godov (Authorities and Science, Scientists and Authorities: 1880-ies – the beginning of 1920-ies)*. SPb: Dm.Bulanin, 202-212 (in Russ.)
40. Kurenyshev, A. A. (2004). *The All-Russian Peasant Union. 1905–1930. Myths and Reality*. Moscow: AIRO-XX; SPb.: Dm. Bulanin (in Russ.)
41. Kolesnichenko, D.A. (2006). *The All-Russian Peasant Union in 1905–1907*. Moscow: Institute of Russian History of Russian Academy of Science (in Russ.)
42. Kuraev, A. N. (2000). *Parties and Mass Organizations in the First Russian Revolution*. Moscow: MGUP (in Russ.)
43. Kuraev, A. N. (2008). *Russia on the Way to a Civil Society: Mass Societies Founded in the Period of 1905–1907 revolution*. Moscow: Companion+ (in Russ.)
44. Tumanova, A. S. (2003). *Governmental Policy in Regard to Public Organizations of Russia, 1905–1917: dissertation .. of doctor of historical sciences: 07.00.02*. Tambov (in Russ.)
45. Tumanova, A. S. (2004). *State and Justice Adjusting of Russian Public Organizations Activity at the Beginning of the XXth Century: Historic and Juridical Research: dissertation .. of doctor of legal sciences: 12.00.01*. Moscow (in Russ.)
46. Tumanova, A. S. (2008). *Public Organizations and Russian Public at the Beginning of the XXth century*. Moscow: New Chronograph (in Russ.)
47. Tumanova, A. S. (2014). *Public Organizations of Russia in the Years of the First World War (1914 – February, 1917)*. Moscow: The Political Encyclopaedia (in Russ.)
48. Tumanova, A. S. (Ed.). (2011). *Selforganization of Russian Public in the Last Third of XVIIIth – beginning of the XXth century*. Moscow: The Russian Political Encyclopaedia (in Russ.)
49. Grosul, V. Ya. (2003). *The Russian Society of the XVIIIth – XIXth centuries: Traditions and Innovations*. Moscow: Nauka (in Russ.)
50. Korelin, A. P. (2013). *Authorities and Society in Russia. XIXth Century: Time of Expectations and Changes*. Moscow: Russian History Institute of the Russian Academy of Science (in Russ.)
51. Sakharov, A. N. (Ed.). (2014). *Russia at the Beginning of the XXth century: People, Authorities, Society*. Moscow: Direct-Media (in Russ.)
52. Proskuryakova, N. A. (Ed.). (2013). *Civil identity of Russian Intelligentsia at the End of the XIXth – Beginning of XXth centuries: The Bulletin*. Moscow: The New Chronograph (in Russ.)
53. Miller, A. I. (2000). *The «Ukrainian Question» in the Policy of Authorities and Russian Public Opinion (second half of XIX of century)*. SPb.: Aleteya (in Russ.)
54. Miller, A. I. (2010). *The Empire of Romanov and Nationalism: an Essay on the Methodology of Historical Research*. Moscow: New Literature Review (in Russ.)
55. Pypes, R. (1994). *The Russian Revolution*. Moscow: Rosspen, 1 (in Russ.)
56. Shanin, T. (1997). *The Revolution as a Moment of Truth. Russia 1905–1907 – 1917–1922*. Moscow: Ves' Mir (in Russ.)
57. Bradley, D. (2012). *Public Organizations in the Tsar's Russia: Science, Patriotism and Civil Society*. Moscow: New Khronograph (in Russ.)

MAGAS Vyacheslav Olegich,

Docent, social sciences Zhytomyr Military Institute. SP Korolev

Historiography of relations socio-political organizations and power In the Dnieper Ukraine (1905 – February 1917)

Abstract. And power *The study of social and political movements at the beginning of the XX-th century is specially actual in connection with the formation processes of the civil society in modern Ukraine. Moreover, the experience of the struggle of the different categories of population for their rights and the change of the political system is important in the context of modern transformations in our state. Purpose. The aim of the article - on the basis of the present literature analysis to describe the expert knowledge level in native and foreign historiography of the social and political associations activity at the beginning of the XX-th century in Naddniprianschyna and their relationships with authorities. Results. The problem of the Historiography can be conditionally divided into three stages. The explanation of the central organs of social and political organizations history prevailed in the pre-revolution period, the activity of their centers in the localities was investigated fragmentary. In a soviet period the greater attention was spared to labour and peasant movement in the context of their co-operating with bolshevists, intellectual and authoritative organizations movements were tendentiously represented at the same time. The new terms were opened for objective and impartial consideration of the noted problem during the modern stage. Its separate aspects are lighted up by the Russian, American, British and native researchers. In particular, the noted scientists studied the co-operation of the authorities and the society at the beginning XX of century, the activity of the Zemskyi union and the union of cities, the social and political activity and selforganization of the teachers,*

*the activity of the Union of the Unions, the associations of the scientists, the Peasant union and the organizations of the Great Russian chauvinists, the professionally-political and mass organizations, legislation on public organizations and others like that. **Originality.** The scientific novelty of the research results consists in integral consideration of the historiography of mutual relations between the authorities and the social and political organizations in Naddniprianschyna in Ukraine in 1905–1917. **Conclusion.** The review of the historiography witnessed the partial interest of the researchers to the mutual relations of social and political organizations of Naddniprianschyna and the authorities. Thus the set of problems requires the further investigation, especially the questions, related to the functioning and to the relationships of social and political organizations with the authorities in Ukraine in 1905–1917, as for the majority of the scientists paid attention to the functioning of the central organs.*

Keywords: *social and political organizations, opposition organizations, monarchist and authoritative organizations, the civil society and civil identity forming, population self-organization.*

Надійшла до редакції – 25.09.2015

Затвержена до друку – 01.10.2015

УДК 39:061.1.(477.83-25)«1913/1939»

ГОЦУЛЯК Віктор Володимирович,
доктор історичних наук, професор
кафедри археології та спеціальних
галузей історичних знань

ДІЯЛЬНІСТЬ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (1913–1939 рр.)

Анотація. Проаналізовано діяльність наукового товариства імені Шевченка у міжвоєнний період. Основну увагу звернено на чинники та прикметні риси, які визначали діяльність товариства в окреслений період.

Ключові слова: історична наука, НТШ, наукова школа, історіографія, історичні віхи, творчий доробок.

Постановка проблеми

Діяльність наукового товариства імені Шевченка становить вагомий внесок української історії. Товариство не обмежилося статутами та програмними документами. Можна виокремити декілька періодів розвитку наукового товариства імені Шевченка. Відтак, актуальною, на нашу думку, видається огляд розвитку наукового товариства імені Шевченка у міжвоєнний період.

Аналіз останніх досліджень та публікацій

Важливим джерелом, яке містить інформацію про діяльність наукового товариства імені Шевченка є «Записки Наукового товариства. На сторінках цього видання міститься інформація, що може пролити світло щодо поставленої нами проблеми в період з 1913 р. до 1939 р., коли відбулися певні зміни у виданні «Записок», викликані суспільно-політичними процесами, які були започатковані ще революційними подіями 1905–1907 рр. Саме зазначені обставини і визначають хронологічні рамки дослідження.

Метою статті є представлення міжвоєнного періоду діяльності наукового товариства імені Шевченка.

Виклад основного матеріалу. У сучасній українській історичній науці вже існує відносно розлога історіографія питання, а вченими запропонований поділ діяльності наукового товариства імені Шевченка на п'ять етапів: *перший* (початковий), який ще іменується як літературний або літературно-науковий й охоплює 1734–1892 рр.; *другий* – 1892–1913 рр.; *третій* – кінець 1913–1945 рр.; *четвертий* – 1947–1989 рр.; *п'ятий* – з 1989 і до нині.

Наступний – **третій етап** діяльності НТШ охоплює 1913–1945 рр. З другої половини 1913 до 1920 р. обов'язки голови НТШ виконував С.Томашівський. Після нього головами НТШ по чергово обиралися 1921–1925 рр. – В. Щурат, в 1925–1931 рр. – К. Студинський, у 1931–1935 рр. – В. Левицький і з 1935–1940 роках – І. Раковський.

Злетами у наукових досягненнях і падіннях видавничої та наукової продукції позначилися складні умови викликані Першою світовою війною. Саме за 1914–1915 рр. було зруйновано музей, друкарня, бібліотека. Значна частина членів НТШ загинули у війни. Згубний вплив мала й польська окупація Львова, яка призвела до відтоку наукової еліти за кордон. Не реалізовані залишилися плани створення на базі НТШ у 1916 р. Української академії науки.

Польська влада всіляко домагалася, особливо на початку 1920-х рр. зменшити роль НТШ. Досить мізерною стала його фінансова підтримка. Утім діяльність цієї української академічної установи не припинялася. У 1920–1926 рр. членами товариства прикладалося чимало зусиль для розвитку наукових досліджень. У відповідь на дії щодо української освіти польською адміністрацією Львова був створений Львівський таємний український університет та Львівську таємну політехніку. Це були символічні назви нелегальних офіційно незареєстрованих польськими властями вищих навчальних закладів. За ініціативою НТШ, Товариства українських науковців ім. П. Могили та викладачів Ставропігійського інституту на базі діючих з вересня 1919 р. університетських курсів був заснований у липні 1921 р. на з'їзді українського студентства Львівський таємний університет.

За матеріальної підтримки українських економічних установ та еміграційної громадськості заняття проводилися у стінах НТШ, Львівського товариства «Просвіта», Національного музею у Львові, підвалах собору святого Юра, закладах «Рідної школи» та помешканнях викладачів і студентів. Вже на кінець першого навчального року діяли філософський, юридичний, медичний та технічний відділи, а число кафедр досягло 58.

У 1921 р. навчальному році в університеті перебувало 1028 студентів і 230 вільних слухачів. Ректорами університету були В. Щурат, М. Панчишин, М. Чайковський, Є. Давидяк. На філософському та юридичному факультетах навчалися 4 роки на медичному – 2 з подальшим продовженням освіти у Відні та Празі.

Провідними викладачами були дійсні члени НТШ – К. Студинський, І. Крип'якевич, М. Кордуба, І. Куровець, М. Возняк, Ф. Колесса, І. Свенціцький, С. Шухевич, С. Балей. Студенти університету мали свої організації: Український студентський союз, Академічна громада, Крайова студентська рада, Медична громада, Гурток правників та ін. Існував й гурток істориків, які видавали журнал «Історичний вісник» [17, 368].

Однак постійні переслідування, навіть не зважаючи на звернення 15 листопада 1922 р. Сенату університету до Ліги націй з метою захисту від гонінь, справу не змінили. Заборона з боку влади службовцям державних установ викладати у нелегальному університеті та інші перепони, у тому числі нестача коштів, призвели до припинення роботи університету вже після першого випуску студентів. У літературі часто порівнюють діяльність НТШ на третьому етапі з попереднім і констатують, що в 1920–1930-х рр. обсяги науково-видавничої продукції були меншими.

Насправді це відповідало дійсності. Лише протягом 1915–1939 рр. побачило світ 37 томів (із них 8 подвійних) «Записок НТШ», 17 частин «Хроніки НТШ», друкувалися серійні видання: «Збірник Історично-філософської секції НТШ» (3 томи протягом 1914, 1927, 1934 рр.); «Українсько-руський архів» у 6 томах (1 здвоєний) за 1914, 1920–21, 1924–25 рр.

Виходила й численна інша наукова продукція: «Збірник Правничої комісії Наукового товариства імені Шевченка» (3 ч. 1925, 1927, 1929 рр.); «Студії з поля суспільних наук і статистики» (2 т., 1921, 1938 рр.), «Етнографічний збірник» (6 т.; 3 здвоєні; 1914, 1916, 1929 рр.); «Матеріали до українсько-руської етнології» (7 т., 1916, 1918–20); «Збірник Філологічної секції Наукового товариства імені Шевченка» (5 т., 1917, 1925, 1929–30, 1927 рр.); «Збірник Математично-природописно-лікарської секції Наукового товариства імені Шевченка» (15 т.; 3 здвоєні; 1916, 1919, 1922, 1925–30, 1934, 1937–38 рр.); «Лікарський

вісник» (5 речників, 1920, 1939 pp.); «Збірник Фізіографічної комісії Наукового товариства імені Шевченка» (7 випусків, 1925–38 pp.); «Матеріали до української бібліографії» (4 т., 1930 p.) [21, 206–207].

Вчені заангажовані в НТШ намагалися слідувати потребам часу і з цією метою створювали нові комісії, серед них: нової історії України, археології, статистики, мови, термінологічної, класичної філології, шевченкознавства, історії штуки (мистецтва) [18, 207]. Мав місце й випуск нових видань НТШ: «Праці Комісії класичної філології» (1 т., 1919 p.), «Праці комісії шевченкознавства» (2 т. 1931–1933 pp.); часописів «Стара Україна» (1924–1925 pp.), «Українська музика» (4 номери, 1939 p.), «Сьогочасне і минуле» (4 номери; 1 здвоєний, 1938 p.) [21, 207].

Сьогодні можна констатувати, що не зважаючи на складні умови, обмежені фінанси НТШ міжвоєнного часу піклувалося й новими проектами, виданням значної кількості праць, у тому числі «Атласу України й суміжних країв» і «Географія України» під редакцією В. Кубійовича та ін.

Налагоджувалася співпраця з Всеукраїнською академією наук, яка надала окремим дійсним членам НТШ звання академіків: С. Смаль-Стоцькому у 1918 p.; В. Гнатюкові і К. Студинському в 1924 p., С. Дністрянському в 1936 p., І. Горбачевському в 1927 p., М. Вознякові, Ф. Колесі та В. Щуратові в 1929 році [21, 207].

Ці звання були подякою не лише за наукову діяльність, але й за те, що члени НТШ активно співпрацювали з ВУАН та брали участь у підготовці спільних видань, опрацюванні уніфікованого українського правопису та ін.

Природничі галузі наук також перебували у сфері уваги НТШ, що засвідчує створення науково-дослідних установ а саме: Інституту нормальної і патологічної психології, Інституту бактеріозно-хімічних досліджень та лікарського аналізу крові. Мало місце створення й розмежування трьох музеїв – культурно-історичного з відділеннями археології, етнографії, історичних пам'яток, образотворчого мистецтва і нумізматики, природописного та музею українського війська. Поповнювалися також фонди бібліотеки НТШ, яка окрім архіву, картографічної і фотографічної колекції мала у своєму користуванні понад 200 тис. томів книг. На кінець 1939 p. бібліотека НТШ вже налічувала понад 300 тис. томів друків [15, 10].

Сучасні вчені, зокрема О. Купчинський наводить цікаві дані про діяльність товариства у 1913–1939 pp. Зокрема він відзначає, що за цей час НТШ випустило 591 том різних серійних видань, 352 одинарні наукові праці, підручники і карти, 103 номери літературно-громадських та літературно-мистецьких журналів, 95 назв художніх творів, 32 інформаційне видання. Корпус дійсних членів становив загалом понад 220 осіб – найвизначніших українських діячів науки і культури. У 20 ст. НТШ співпрацювало і вело обмін книжками і часописами із приблизно 300 науковими центрами і бібліотеками світу [21, 207].

Свій статус НТШ як академічна установа підтверджувало й тісною співпрацею з представниками науки й культури багатьох країн світу. Розгалуженими були й форми співпраці, які виявилися в обміні науковою продукцією і її публікацією в зарубіжних виданнях, спільній участі і міжнародних з'їздах та конгресах, сприянні закордонних науковців в навчанні студентів-українців. Понад 100 найкращих представників зарубіжної науки й культури стали дійсними членами НТШ. При надані такого членства увага зверталася не лише на наукові здобутки в галузі природничих наук й українознавства, але й в популяризації україністики за рубежом та підготовці українських наукових кадрів.

У різні роки дійсними членами історико-філософської секції НТШ були обрані були О. Айхельман (Австрія), О. М. Бальцер (Польща), Я. Бідло (Чехословаччина), О. Галецький (США), С. Гольдман (Ізраїль), А. Джіянніні (Італія), П. Домбковський (Польща), А. Єнсен (Швеція), П. Жукович (Росія), Е. Інсабато (Італія), К. Кадлец (Чехословаччина), Р.-Ф. Кайндль (Австрія), Л. Кубаля, (Польща), Ш. Сеньобос (Франція), Дж. Сіммон (Канада), Й. Стшиговський, (Австрія), О. Шахматов (Росія), Г. Штадтмюллер (Німеччина).

До складу дійсних членів філологічної секції НТШ обрані М. Арнаутов (Болгарія), О. Беліч (Сербія), Е. Бернекер (Німеччина), Я. Бодуен де Куртене (Польща), О. Брікнер (Польща), О. Брок (Норвегія), М. Генгелевич (Польща), І. Горак (Чехословаччина), Т. Гартнер (Австрія), І. Ерделянлвич (Сербія), Ц. Єнджеєвська-Болуен де Куртене (Польща), Й.-І. Зубатий (Чехословаччина), Ф. Ілешич (Хорватія), В. Кіркконел (Канада), С. Кот (Франція), Ф. Корш (Росія), Е. Кошмідер (Німеччина), Я.-С. Лось (Польща), Ж. Люсіяні (Франція), А. Мазон (Франція), К. Майер (Німеччина), Л. Маніно (Італія), Т. Маретич (Хорватія), Т.-Г. Масарик (Чехословаччина), Я. Махаль (Чехословаччина), К. Менінг (США), Л. Мілетич (Болгарія), К. Мошинський (Польща), М. Мурко (Чехословаччина), З. Неєдлий (Чехословаччина), Л. Нідерле (Чехословаччина), К. Нітш (Польща), С. Новакович (Сербія), Ф. Пастернек (Чехословаччина), В. Перетц (Росія), М. Петров (Росія), О. Петров (Росія), О. Пипін (Росія), І. Поливка (Чехословаччина), Б. Попович (Сербія), Г. Райнфельд (Німеччина), Я. Ріпка (Чехословаччина), С. Романовський (Болгарія), Г. Улашин (Польща), О. Унбегаум (США), М. Фасмер (Німеччина), Й. Б. Ферстер (Чехословаччина), Б. Цонєв (Болгарія), М. Шерер (Франція), І. Шишманов (Болгарія), А. Шмавс (Німеччина), Г. Шмідт (Австрія), С. Шобер (Польща), Ю. Шурмин (Хорватія), В. Ягич (Хорватія).

До складу дійсних членів математико-природописно-лікарської секції НТШ обрано таких вчених, як А. Айнштайн (США), А. Равль (Франція), В. Бехтерев (Росія), Г. Бончев (Болгарія), Д. Ботовський-Мордухай (Росія), С. Бошкович (Сербія), В. Варичак (Хорватія), С. Ватєв (Болгарія), Д. Горянович-Крамьєргер (Сербія), Д. Гільберт (Німеччина), Д. Граве (Росія), Ж. Джорджевич (Сербія), К. Дрончилов (Болгарія), А. Тодоров-Іширков (Болгарія), А. Йофе (Росія), К. Кляйн (Німеччина), І. Краль (Чехословаччина), М. Крилов (Росія), М. Ломницький (Польща), Л. Манувріє (Франція), І. Матейка (Чехословаччина), Б. Милоєвич (Сербія), А. Панк (Німеччина), С. Петокв (Болгарія), М. Петрович (Сербія), М. Планк (Німеччина), Ф. Прегль (Німеччина), Ц. Пупкіне (Чехословаччина), С. Тимошенко (Росія), К. Фодунський (Чехословаччина), Й. Цвіїч (Хорватія), В. Швамбера (Чехословаччина), А. Штекль (Німеччина). Почесними членами НТШ впродовж 1892–1939 рр. обрано 17 осіб [21, 207–208].

25 червня 1939 року відбулися останні загальні збори Наукового Товариства імені Шевченка [18, 208]. У книзі «Наукова та видавнича діяльність Наукового Товариства імені Шевченка в Європі» (2007) ці збори датуються 28 червнем. Відзначено, що останній склад керівних органів НТШ: голова – І. Раковський, члени правління Є. Храпливий, А. Мілянч, Ю. Пеленський, І. Вітанович, С. Старосольський і З. Кузеля [4, 12].

З початком Другої світової війни діяльність товариства майже припинилася, а за радянської окупації зовсім згорнута. 14 вересня 1940 р. можна вважати чорним днем для товариства, коли воно й установи з ним пов'язані були ліквідовані. Чимало членів НТШ виїхало за кордон або були піддані репресіям.

На заміну НТШ було створено Львівський філіал АН УРСР. Ставлення про німецьких сил також не було прихильним до НТШ. Дозволу на наукову діяльність надано не було. Не визнаючи розпуску більшість членів НТШ напівлегально продовжували збиратися на засіданнях, особливо історично-філологічна та медична комісії.

Члени НТШ, які залишилися у Львові таємно продовжували наукову діяльність, проводили збори, обирали поміж себе дійсних членів, видавали наукові публікації. Частина з яких виходили друком в «Українському видавництві» у Кракові. Побачили світ перевидана «Географія України», та 1944 р. книга Я. Пастернака «Старий Галич». Із другим приходом радянської влади у 1944 р. більшість членів НТШ емігрували переважно до Німеччини та інших західноєвропейських країн.

Висновки

Варто зазначити, що за роки свого існування НТШ виконала роль дійсної академії наук західного зразка. Товариство є найстарішою та найавторитетнішою, як за часом створення, так і за результатами діяльності українською громадською науковою організацією, яка плакає велику національну науку. Окреслений період діяльності НТШ демонструє

перекоаний факт, що якими не були умови наприкінці ХІХ і на початку ХХ ст. в Україні, Західній Європі, Америці, Канаді, Австралії та ін. країнах чотири покоління членів Наукового Товариства імені Шевченка, як неофіційної академії наук гордо несли й несуть прапор української науки.

Література

1. Періодичні та серійні видання наукового товариства ім. Шевченка (1885–1939). Анотований покажчик / [уклад. Кульчицька Т. Ю.]. – Львів, 1990. – 212 с.
2. Каталог видань Наукового товариства ім. Шевченка в Україні, 1990–2007. – Львів, 2008. – 90 с.
3. Бурім Д. В. Наукова та видавнича діяльність Наукового Товариства імені Шевченка в Європі / Д. В. Бурім, О. О. Кучерук, О. О. Маврін. – К. : Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського ГАГ України, 2007. – 528 с.
4. Винар Л. Михайло Грушевський і Наукове товариство імені Шевченка 1892–1934 / Л. Винар. – Нью-Йорк-Дрогобич-Львів, 2006. – 111 с.
5. Гоцуляк В. До оцінки львівського періоду історичної школи М. Грушевського / В. Гоцуляк // Український історик. Ювілейне видання. – Нью-Йорк; Торонто; Київ; Львів; Мюнхен. – 1996. – Ч. 1–4 (128–131). – С. 251–3260.
6. Гоцуляк В. Діяльність організаційних установ, аналіз стану української історичної науки, історичних досліджень 80-их років ХІХ – початку ХХ ст. в наукових працях істориків / В. Гоцуляк // Історіографічна думка про С. Грушевського і українську історичну науку його доби: монографія. – Черкаси : Вид-во «Сіач», 1996. – С. 34–49.
7. Гоцуляк В. М. Грушевський і наукові школи в українській історичній науці: історіографічний аспект / В. Гоцуляк // Історіографічна думка про С. Грушевського і українську історичну науку його доби. – Черкаси : Вид-во «Сіач», 1996. – С. 50–77.
8. Гоцуляк В. В. 125-річчя ювілею флагау української науки. Доповідь на урочистому засіданні Осередку НТШ у Черкасах з нагоди 125-річчя НТШ / В. В. Гоцуляк. – Канів : «Родень», 1998. – 16 с.
9. Гоцуляк В. В. Оцінка львівського періоду історичної школи М. Грушевського та його подальше вивчення українськими вченими / В. Гоцуляк // Михайло Грушевський і українська історична наука: зб. матеріалів конф. : запис засідань конфер. [«Михайло Грушевський і Львівська історична школа 24 жовт. 1994 р. Ранкове засідання»]. – Л., 1999. – С. 291–296.
10. Грушевський М. С. Львовское ученое общество Шевченка и его вклад в изучение Южной Руси / М. С. Грушевський // Журнал Министерства народного просвещения. – 1904. – март. – С. 117–148.
11. Дорошенко В. Наукове товариство імені Шевченка у Львові (1873–1892–1912 рр.) / В. Дорошенко. – Київ-Львів : Коштом і накладом товариства, 1914. – 88 с.
12. Дорошенко Д. Ученое общество шимени Шевченка во Львове // Украинский Вестник. – Москва, 1906. – С. 666–674.
13. Гнатюк В. Наукове товариство імені Шевченка у Львові: Історичний нарис першого 50-річчя 1873–1923 / В. Гнатюк // Літературно-науковий вістник. – 1925. – Т. LXXXVI. – Кн. 4. – С. 367–374., Т. LXXXVIII. – Кн. – С. 272–278.
14. Жуковський А. Нарис історії Наукового товариства імені Шевченка в Європі / А. Жуковський. – Львів-Париж, 2000. – 139 с.
15. Калакура Я. С. Українська історіографія: курс лекцій / Я. С. Калакура. – К. : Генеза, 2012. – 496 с.
16. Качмар В. М. Львівський таємний український університет / В. М. Качмар // Енциклопедія історії України. – К. : Наукова думка, 2009. – Т. 6. – С. 368.
17. Кубійович В. Історія Наукового товариства імені Шевченка / В. Кубійович. – Нью-Йорк-Мюнхен, 1949. – 84 с.
18. Кубійович В. Наукове товариство імені Шевченка у 1939–1952 / В. Кубійович // Український історик. – 1973. – Ч. 1–2 (окремий відбиток).
19. Купчинський О. Дещо про форми та напрями наукової і науково-видавничої діяльності Наукового товариства імені Шевченка: 1892–1940 роки (міжнародний аспект) / О. Купчинський. – Львів, 1998. – В кн: З історії Наукового товариства імені Шевченка: Зб. допов. і повід. наук. сесій і конфер. НТШ у Львові.
20. Купчинський О. Наукове товариство імені Шевченка / О. Купчинський // Енциклопедія історії України. – К. : Наукова думка, 2010. – Т. 7. – С. 203–213.
21. Кучер Р. В. Наукове товариство імені Т. Шевченка / Р. В. Кучер. – К., 1992.
22. Романів О. Михайло Грушевський – організатор української науки // Вістник АН України. – 1992. – № 1. – С. 48–50.; його ж Михайло Грушевський і його роль у становленні та розвитку української національної науки (Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові) // М. Грушевський. зб. наук. праць. – Львів. – 1994. – С. 80–92.

23. Студинський К. Наукове товариство імені Шевченка у Львові (1973–1928) / К. Студинський // Записки НТШ. – 1929. – Т. 150. – С. 9–18.
24. Ясь О. В. Записки Наукового Товариства імені Шевченка / О. В. Ясь // Енциклопедія історії України. – К. : Наукова думка, 2005. – Т. 3. – С. 213.

References

1. Periodic and serial publications of scientific societies. Shevchenko (1885–1939). *Annotated index*. (1990) / [comp. Kulchytska T. Y.]. Lviv (in Ukr.)
2. *Catalogue of publications of the Scientific society of Shevchenko in Ukraine, 1990–2007*. (2008). Lviv (in Ukr.)
3. Burm, D. V., and Kucheruk, E. A. & Mavrin V. A. (2007). Scientific and publishing activities of the Scientific Society named after Shevchenko in Europe. Kyiv: Institute of Ukrainian Archeography and source studies at M. Hrushevsky GAG of Ukraine (in Ukr.)
4. Winemaker, L. (2006). *Mykhailo Hrushevsky and the Scientific society named after Shevchenko 1892–1934*. New York-Drogobych-Lviv (in Ukr.)
5. Lecturers Julia Gotsulyak V. assessment of the Lviv historical school of Hrushevskoho. *Ukrainian historian*. (1996). Anniversary edition. New York; Toronto; Kyiv; Lviv; Munich, 1-4 (128-131), 251-3260 (in Ukr.)
6. Lecturers Julia Gotsulyak V. the activities of the organizational entities, the analysis of the state of Ukrainian historical science, historical research 80-ies of the XIX – early XX century. in scientific works of historians. Hotsuliak. *Historiographical thought about Hrushevsky and the Ukrainian historical science of his era: Monograph*. (1996). Cherkasy : Publishing house «the Sower», 34-49 (in Ukr.)
7. Gotsulyak, V. (1996) M. Hrushevsky and scientific school in the Ukrainian historical science: historical aspects / V. Hotsuliak. *Historiographical thought about Hrushevsky and the Ukrainian historical science of his time*. – Cherkasy : Publishing house «the Sower», 50-77 (in Ukr.)
8. Lecturers Julia Gotsulyak V. 125-anniversary anniversary the flagship of the Ukrainian science. The report at solemn meeting, NTSh Cells in Cherkassy on the occasion of the 125th anniversary of the Shevchenko scientific society (1998). Kano: «Rodan», 16 (in Ukr.)
9. Lecturers Julia Gotsulyak V. V. Assessment of the Lviv historical school of Hrushevsky and his further study of Ukrainian scientists. Lecturers Julia Gotsulyak. Mykhailo Hrushevsky and the Ukrainian historical science: materials of the conference : recording of meetings, Conf. [«Mykhailo Hrushevsky and the Lviv historical school 24 Oct. 1994 Morning session»] (1999), 291-296. (in Ukr.)
10. Hrushevsky, M. S. (1904, March). Lvov scientific society of Shevchenko and his contribution to the study of southern Russia. *Journal of the Ministry of education*, 117-148 (in Ukr.)
11. Doroshenko, V. (1914). *Scientific society named after Shevchenko in Lviv (1873–1892–1912 years)* / U. Doroshenko. Kyiv-Lviv: Score and copies of the society (in Ukr.)
12. D. Academic society simani Shevchenko in Lviv. (1906). *Ukrainian journal*. Moscow (in Ukr.)
13. Gnatyuk, V. (1925). Scientific society named after Shevchenko in Lviv: a Historical sketch of the first 50th anniversary 1873-1923. *Literary and scientific journal*, LXXXVI, 4, 367-374., LXXXVIII, 272-278. (in Ukr.)
14. Zhukovskiy, A. (2000). *Sketch of the history of the Scientific society named after Shevchenko in Europe* / A. Zhukovsky. Lviv-Paris (in Ukr.)
15. Kalakura, Y. S. by J. S. Kalakura. (2012). *Ukrainian historiography: a Course of lectures*. Ky: Genesis (in Ukr.)
16. Kachmar, V. M. (2009). Lviv Ukrainian secret University. *Encyclopedia of history of Ukraine*. Kyiv: Naukova Dumka, 6, 368. (in Ukr.)
17. Kubiiovych, V. (1949). *The History of the Scientific society named after Shevchenko. The kubiiovych*. New York-Munich (in Ukr.)
18. Kubiiovych, V. (1973). The Scientific society named after Shevchenko in 1939–1952. *Ukrainian historian*, 1-2 hours (separate reprint) (in Ukr.)
19. Cupcini, V. (1998). A little bit about the shape and direction of scientific and scientific-publishing activity of the Scientific society named after Shevchenko: the years 1892–1940 (international aspect). *In the book: history of the Scientific society named after Shevchenko: CG. additional. and MSG. Sciences. sessions and conference. The Shevchenko scientific society in Lviv*. Lviv (in Ukr.)
20. Cupcini, V. (2010). Scientific society named after Shevchenko. *Encyclopedia of history of Ukraine*. Kyiv: Scientific thought, 7, 203-213. (in Ukr.)
21. Kucher, V. G. (1992). *Scientific society named after T. Shevchenko*. Kiev (in Ukr.)
22. Romanov, A. (1992). Mikhail Hrushevsky – organizer of the Ukrainian science. *Bulletin of the Academy of Sciences of Ukraine*, 1, 48-50.; His Hrushevsky and its role in the formation and development of Ukrainian national science (Gowcoo Society. Shevchenko in Lviv) (1994). *Collection of scientific works*. Lviv (in Ukr.)
23. Studinski, K. (1929). Scientific society named after Shevchenko in Lviv (1973–1928). *Notes of NTSh*, 150, 9-18 (in Ukr.)
24. Yas, A. V. (2005). Notes of Scientific Society named after Shevchenko. *Encyclopedia of history of Ukraine*. Kyiv: Naukova Dumka, 3, 213 (in Ukr.)

GOCULIAK Victor Volodymyrovych,

Doctor of Science (history), professor of archeology and historical knowledge of special areas of Cherkasy National University. B. Khmelnytsky

The activity of the Shevchenko scientific society in the interwar period (1913–1939)

Abstract. Introduction. The activity of the scientific society of Shevchenko has a significant contribution to Ukrainian history. The activity of society was not limited to statutes and policy documents. We can distinguish several periods of development of the scientific society. The author provides an overview of the development of the scientific society named after Shevchenko in the interwar period.

Purpose The purpose of this article is to present the interwar period of the activity of the scientific society of Shevchenko.

Originality. The Shevchenko Scientific Society is the oldest Ukrainian academy of arts and sciences whose activities have been the mainstay of Ukrainian culture for the last 130 years. It traces its intellectual and scholarly lineage to the Shevchenko Scientific Society established in 1873 in Lviv. The Society organized and sponsored conferences, colloquia, symposia, and weekly public lectures. The Society published numerous scholarly works in various languages, including three multi-volume encyclopedias of Ukraine. While the main focus of the Shevchenko Scientific Society was on scholarship and education, it also served the general public: it provided information for students on institutions of higher learning, facilitated neighborhood educational programs, and hosted public lectures, and poetry readings. The First World War interrupted all NTS activities, including plans to transform the NTS into an academy of sciences in 1916. During the occupation the NTS was outlawed, and its buildings and presses were confiscated. Many of its members died at the front or were civilian casualties, and many of its valuable library, archival, and museum holdings and scholarly acquisitions, as well as its student residence, were destroyed.

The NTS was revived during the interwar period, but it functioned on a lesser scale. Many of its members became political émigrés in the West, some emigrated to Soviet Ukraine, and the influx of new scholarly cadres declined (in 1923 the NTS had 106 full members, 30 of them foreign scholars).

Conclusion. It is worth noting that over the years NTS has performed the role of the real Academy of Sciences of the Western sample. The society is the oldest and the most authoritative by creation time, and the results of the Ukrainian scientific public organization, which feeds a large national science. The period of activity of NTS demonstrates the fact that what were the different conditions in late 19th–20th in Ukraine, Western Europe, America, Canada, Australia, countries but four generations of members of the Scientific Society named after Shevchenko, as an informal Academy of Sciences proudly bear the flag of Ukrainian science.

Keywords: *historical science, the Shevchenko Scientific Society, a scientific school, historiography, historical landmarks, creative achievements.*

Надійшла до редакції – 25.12.2015

Затвержена до друку – 27.12.2015

УДК 93/94(470.23+57)«1930/1990»

ОРЛЕНКО Олена Михайлівна,
кандидат історичних наук, доцент
кафедри гуманітарних наук
Харківської державної академії
фізичної культури

**РАДЯНСЬКА ПОДАТКОВА ПОЛІТИКА 1920-х рр. У ЛЕНІНГРАДІ:
ВИСВІТЛЕННЯ ПИТАННЯ В ІСТОРІОГРАФІЇ 1930-КІНЦЯ 1980-х рр.**

Стаття присвячена проблемам висвітлення реалізації податкової політики в 1920-х рр. у Ленінграді у працях дослідників 1930–80-х рр. Проаналізовано, що до середини 1950-х рр. процеси оподаткування розглядалися в тісному зв'язку з проведенням курсу на індустріалізацію, вважаючи податкову політику одним із основних засобів вирішення питання пошуку необхідних коштів на потреби модернізації СРСР. Більшість робіт була присвячена аналізу розбудови податкової політики в масштабах СРСР із наведенням для ілюстрації фактів по Москві. Зроблено висновок, що саме друга половина 50–80-ті рр. ХХ ст. були часом найбільш ефективного вивчення питань податкової політики.

Ключові слова: *історіографія, податкова політика, командно-адміністративна система, лібералізація.*

Постановка проблеми

Робота над будь-якою науковою темою, незалежно від рамок, починається із опрацювання уже наявної літератури, іншими словами – історіографії. Ця стаття – результат опрацювання історіографічного матеріалу у рамках роботи над дослідженням питання реалізації радянської податкової політики в 1920-х рр. у Ленінграді. Слід зазначити, що окремих робіт присвячених висвітленню історіографії питання реалізації радянської податкової політики в 1920-х рр. у Ленінграді в українській історіографічній науці немає. Так, дана проблема лише частково висвітлюється в контексті дисертаційних досліджень, що були захищені на початку ХХІ ст. у РФ, а отже, відсутність праць з історіографічного аналізу досліджуваної нами проблеми і визначає актуальність даної статті.

Мета дослідження полягає в аналізі висвітлення питання реалізації радянської податкової політики в Ленінграді в 1920-х рр. у працях авторів 30-х – кінця 80-х рр. ХХ ст., визначанні кола питань, які були у центрі їх уваги.

Виклад основного матеріалу.

Аналіз літератури, присвяченої проблемам податкової політики, що вийшла друком у 1920-х рр., свідчить про існування значної кількості робіт, найбільша цінність яких полягала в наявності в них значного фактичного матеріалу. Проте висвітлення різних аспектів проблеми було нерівномірним. Дослідників цікавили передусім питання прямого оподаткування та акцизів. Дана обставина була зумовлена не лише складнощами аналізу інших податків і зборів, а й впливом політичної кон'юнктури. Варто зазначити, що в 1920-х рр. так і не з'явилося ґрунтовних узагальнюючих досліджень, які б висвітлювали особливості податкової політики на місцях, зокрема і в Ленінграді. Більшість робіт була присвячена аналізу розбудови податкової політики в масштабах СРСР із наведенням для ілюстрації фактів по Москві.

Новий етап у дослідженні податкової системи періоду непу в історіографії – це 30-ті – середина 1950-х років, тобто в роки тотальної командно-адміністративної системи. У 1938 р. з'явився «Короткий курс історії ВКП(б)». Основою всіх праць вітчизняних дослідників були догматичні ідеї цієї праці. Саме під таким кутом зору аналізувалася податкова система в загальних працях з історії народного господарства та податкової системи СРСР [1, 2, 3].

У 1938 р. вийшла друком робота М. Б. Богачевського «Налоговая система СССР», у якій окремий параграф присвячений висвітленню основних етапів розвитку радянської податкової політики до податкової реформи 1930 р. [2]. Характеризуючи податкову політику 1920-х рр., автор констатував спрямованість останньої у бік посилення податкового тиску на міську буржуазію. Стягнення грошових податків пояснювалося ним необхідністю задоволення «потреб революції» [2, 20]. Автор розглядав промислове оподаткування в тісному зв'язку з проведенням курсу на індустріалізацію, вважаючи податкову політику одним із основних засобів вирішення питання пошуку необхідних коштів на потреби модернізації СРСР. Такі процеси відбувалися і в Ленінграді як потужному промисловому центрі країни. Варто наголосити, що М. Б. Богачевський вбачав у податках не лише засіб проведення класової політики, а передусім, джерело надходжень до державного бюджету. Досвід Ленінграда підтверджує останнє, оскільки часто податки вводилися без урахування принципів економічної доцільності, а відповідно до потреб наповнення бюджету.

У праці Е. Б. Генкіної «Переход Советского государства к новой экономической политике (1921–1922)» [3] висвітлено обстановку переходу до нової економічної політики та перші результати її впровадження, що є важливим у розумінні історичного фону питання, яке досліджується. Відповідно до установок «Короткого курсу ВКП(б)» автор зазначала, що партія завжди у своїй політиці та практичній діяльності виходила з об'єктивних економічних законів розвитку. Практика ж свідчила про інше.

Часткова лібералізація суспільно-політичного життя в країні в другій половині 50-х – на початку 60-х років ХХ ст. позитивно позначилася на урізноманітненні тематики історичних досліджень і розширенні кола архівних джерел, що вплинуло на роботи істориків 1950–1980-х рр. Зі сторінок радянських історичних праць зникли штампи «Короткого курсу ВКП(б)», але принципових змін в оцінці непу не відбулося.

Праця Ю. О. Полякова «Переход к нэпу и советское крестьянство» [4] або його ж «Нэп: разработка и осуществление» [5] повторювали усталені ще в 30-х рр. ХХ ст. штампи про неп як політику перехідного періоду від капіталізму до соціалізму.

Питання фінансової системи країни та податкової в тому числі знайшли відображення в загальних працях із економічної історії країни, зокрема у виданні «История народного хозяйства СССР» [6]. Окремий параграф роботи присвячений проблемі стабілізації радянської валюти та зміцненню фінансової системи. Введення непрямих податків у перші роки нової економічної політики пояснювалося як спроба подолання дефіциту державного бюджету країни. Таке прагнення, на думку авторів, зумовило також введення інших податків і зборів у 1921–1923 рр. та реформування прибуткового податку [6, 498]. Ця теза видається досить суперечливою, адже не можна стверджувати, що податкова практика зумовлювалася виключно вирішенням проблеми наповнення держбюджету. Податкова практика в Ленінграді в 1920-ті рр. показала, що податки виступали важливим важелем у проведенні радянської соціальної політики в напрямку підтримки одних соціальних груп і витіснення інших із економічного та політичного життя країни.

Аналіз ситуації зі сплатою податків суб'єктами оподаткування – важливе свідчення недоліків будь-якої податкової системи. Особливо чітко цей процес можна проаналізувати на прикладі приватного капіталу, оскільки він дуже швидко реагував на будь-які зміни податкового законодавства. Діяльність приватного капіталу розкрита у праці А. Фабричного «Частный капитал на пороге пятилетки: Классовая борьба в городе и госаппарат» [7], у якій автор навів приклади ухиляння приватників від сплати податків: створення псевдокооперативів, вибірка патентів на підставних осіб тощо. Саме ці дії приватників були охарактеризовані автором як незаконні. Як ілюстрація основних тенденцій вибрана Москва, проте ця робота допомогла саме при визначенні особливостей Ленінграда порівняно з іншими містами радянської держави.

Історик Л. Ф. Морозов використовував термін «непманська буржуазія» на позначення частини одного ворожого класу – старої буржуазії [8]. Відносини непманів і держави трактувалися ним як «протиборство», а непмани, на думку Л. Ф. Морозова, не були знищені, а програли змагання з соціалістичною економікою, в результаті чого зазнали соціального розпаду. Дана точка зору позбавлена об'єктивності, але вона була яскравим прикладом впливу політики та ідеології на праці істориків. Праця містить важливий висновок про практичну ліквідацію непманів до 1930 р. Для розуміння особливостей податкової практики в Ленінграді в роки непу важливими є дані про способи боротьби з неплатниками податків, шляхи ухиляння приватників від оподаткування у країні, оскільки дані процеси були також характерними і для регіону, який досліджується.

Одним із найбільш відомих дослідників різних аспектів оподаткування є Г. Л. Мар'яхін. Він у своїй роботі «Очерки истории налогов с населения СССР» (1964) [9] визначив роль податків як основного регулятора накопичення капіталів у приватному секторі. Велику увагу автор приділив безпосередньо оподаткуванню приватнокапіталістичних елементів. Дослідник не обійшов увагою і Ленінград. Так, у роботі наведена кількість промислових і торговельних підприємств державного, кооперативного і приватного секторів за станом на 1926 р. Г. Л. Мар'яхін стверджував, що у витісненні приватного капіталу із промисловості та торгівлі важливу роль відігравали прибутковий і промисловий податки, що було характерним і для Ленінграда в зазначений період. Автор також наголошував на необхідності зростання податкового тиску на приватнокапіталістичні елементи. Останній висновок автора не відповідав дійсності, адже досвід Ленінграда показав, що податковий тиск на приватника в другій половині 1920-х рр. і так був граничний. Г. Л. Мар'яхін стверджував, що податки не були єдиним методом витіснення капіталістичних елементів із економічного життя країни. Із цим дійсно можна погодитися, адже важливу роль в останньому відіграла і соціальна політика, і комунальна та ряд інших заходів.

Ретельний підбір документів, широке використання архівних матеріалів характерні для роботи «История финансов СССР (1917–1950 гг.)» В. П. Д'яченка [10]. Автор розглянув

питання введення продподатку, зазначивши, що перехід до грошового оподаткування диктувався не лише недоліками натуральних податків і зборів, а й політикою правлячої партії, спрямованої на розвиток і зміцнення товарно-грошових відносин між містом і селом. Автор стверджував, що на початковому етапі непу перевага надавалася саме непрямому оподаткуванню та зробив висновок про чисельність податкових платежів у перші роки реалізації нової економічної політики. Основними завданнями податкової політики періоду нової економічної політики В. П. Д'яченко визначив необхідність мобілізації засобів для забезпечення високих темпів соціалістичного будівництва, регулювання накопичень. Такі висновки автора дають змогу визначити особливості податкової практики в Ленінграді в тісному взаємозв'язку із загальнодержавною політикою в податковій сфері.

У праці «Изменения социальной структуры советского общества, 1921 – середина 30-х годов» [11] відображені зміни у складі різних прошарків міста за часів нової економічної політики. Ця інформація є важливою, оскільки саме населення було суб'єктом оподаткування і зміни в його соціальній структурі допомагають зрозуміти ефективність податкової політики. У цій роботі процес витіснення капіталістичних елементів з економічного життя розглядався виключно як «боротьба з непманською буржуазією» за допомогою економічних та адміністративних методів. Саме податки були визначені авторами видання дієвим засобом адміністративного впливу на заможні верстви населення.

Цінним є четвертий том видання «Очерки истории Ленинграда» (1964) [12], у якому висвітлені особливості відбудови і розвитку економічного життя міста після проголошення нової економічної політики. Крім того, ця робота надає інформацію про стан промисловості та торгівлі в місті в 1921–1929 рр., які і стали об'єктами оподаткування в роки непу. Також значна увага приділялася соціальній структурі міста в період, який досліджується. Останній аспект є важливим для нашого дослідження, адже під час аналізу податкової політики і практики вагоме значення має розуміння соціальної структури платників податків у Ленінграді.

Питання функціонування капіталістичних елементів в економічному житті країни, в тому числі і вплив податків на їх розвиток, продовжували перебувати в центрі уваги дослідників і на кінець 70-х рр. ХХ ст. Так, В. Архипов, Л. Морозов у своїй роботі «Борьба против капиталистических элементов в промышленности и торговле. 20-е – начало 30-х годов» (1978) [13] зробили висновок, що процес згортання капіталістичних елементів розпочався одночасно з їх допуском, а розгортання широкого наступу, у тому числі і шляхом використання податкових важелів, пояснювалося переходом до соціалістичної реконструкції народного господарства.

У 1976–1980 рр. вийшло друком багатотомне видання «История социалистической экономики СССР» [14–16]. Так, перший том видання висвітлював особливості економічного розвитку країни в роки громадянської війни. Окремий параграф присвячений податковим заходам у 1917–1920 рр. Автори видання дійшли висновку, що натуралізація господарських відносин у цей період, знецінення грошей, успіхи в експропріації грошових накопичень капіталістичних елементів – все це призвело до різкого зниження надходжень від податків [14, 398]. У другому томі автори визначили податки як «головне знаряддя революційної політики пролетаріату в перехідну епоху», а також наголосили на важливості фіскальної функції податків у справі подолання дефіциту державного бюджету [15, 123]. Автори видання стверджували, що в заключний період непу податки були основним засобом мобілізації коштів населення для проведення індустріалізації та колективізації. Заслуга авторів видання полягала в спробі комплексного підходу при висвітленні проблем непу. Однак методологія дослідження не сприяла об'єктивному розкриттю сутності непу. Незважаючи на це, робота дає можливість визначитися із тими основними функціями, які виконували податки в країні в роки нової економічної політики.

У період перебудови (1985–1991 рр.) відбулися процеси демократизації суспільства, а важливою особливістю економічних перетворень у країні стало здійснення заходів щодо структурної перебудови народного господарства. В економічній сфері відбулося намагання використати елементи ринкової економіки, що й було спільним із ситуацією на початку

1920-х років. Крім того, зняття заборон з окремих тем сприяло активізації дослідницького інтересу до періоду 20-х рр. ХХ ст. Так, оновлене бачення періоду непу відображено у збірнику наукових праць «Историческое значение нэпа». В. Б. Жиромська [17] у своїй статті приділила значну увагу висвітленню системи регулювання та обмеження приватного капіталу в першій половині 20-х рр. ХХ ст., у тому числі шляхом застосування податкового тиску. Вона стверджувала, що серед партійних діячів утверджувалася думка про необхідність посилення тиску на приватника, зважаючи на надзвичайно високу економічну роль останнього. Кризи нової економічної політики як наслідок пошуку шляхів розвитку були предметом розгляду М. М. Горінова [18]. Розуміння причин криз непу та їх наслідків є важливими, адже зміна податкової політики в 1920-х рр. була тісно пов'язана з економічними, політичними та соціальними процесами в країні.

У цей період чи не першим зробив спробу дослідити окремі аспекти економічного розвитку країни на прикладі Ленінграда В. І. Секушин [19]. Автор зазначив, що непу в Ленінграді не лише розпочався пізніше від Москви, а й розвивався у жорсткіших рамках партійного контролю. В. І. Секушин стверджував, що приватне підприємництво в місті позитивно впливало на збільшення податкових надходжень у місті, а отже, на формування власного бюджету Ленінграда. В. І. Секушин подав інформацію про формування орендного сектору промисловості на прикладі колишньої столиці, визначив складнощі його функціонування. Дослідник зробив висновок про негативне ставлення правлячих кіл до приватного сектору в промисловості країни протягом 1920-х рр., а також наголосив на важливості регіональних досліджень.

Висновки

Таким чином, оцінюючи результати дослідницької роботи, проведеної в другій половині 50–80-х рр. ХХ ст., слід визнати, що авторами був зібраний і систематизований величезний фактичний матеріал і вирішено багато завдань. Саме друга половина 50–80-х рр. ХХ ст., на нашу думку, були часом найбільш ефективного вивчення питань податкової політики, хоча в методології досліджень і переважала політична заангажованість. Праці цього періоду переважно висвітлювали загальні тенденції формування та функціонування податкової системи радянської держави, частково використовуючи дані Москви для ілюстрації процесів. Не можна не відзначити, що історіографія непу даних років ґрунтувалася на основі формаційного підходу. Унаслідок цього нерідко спостерігався тенденційний підбір фактів та одностороннє висвітлення подій. Закритість архівних фондів та ідеологічна обмеженість спричинили недостатнє вивчення окремих питань. Поряд із цим слід визнати, що в цей період були зроблені перші спроби дослідження регіональної історії. Використання авторами місцевої статистики для ілюстрації основних тенденцій економічної і податкової політики часів нової економічної політики було важливим позитивним зрушенням в історіографії питання яке досліджується. Однак ґрунтового дослідження з проблем реалізації податкової політики в Ленінграді так і не з'явилося.

Література

1. Лященко П. И. История народного хозяйства СССР : в 3 т. / П. И. Лященко. – М. : Госполитиздат, 1956. – Т. 3 : Социализм. – 644 с.
2. Богачевский М. Б. Налоговая система СССР / М. Б. Богачевский. – М. : Госфиниздат СССР, 1938. – 88 с.
3. Генкина Э. Б. Переход Советского государства к новой экономической политике (1921–1922) / Э. Б. Генкина. – М. : Госполитиздат, 1954. – 504 с.
4. Поляков Ю. А. Переход к нэпу и советское крестьянство / Ю. А. Поляков. – М. : Наука, 1967. – 519 с.
5. Поляков Ю. А. Новая экономическая политика: разработка и осуществление / Ю. А. Поляков, В. П. Дмитренко, Н. В. Щербань. – М. : Политиздат, 1982. – 240 с.
6. История народного хозяйства СССР / под ред. Ф. Я. Полянского, Б. П. Орлова, И. Н. Шемякина. – М. : Изд-во соц.-экон. лит., 1960. – 664с.
7. Фабричный А. Частный капитал на пороге пятилетки: Классовая борьба в городе и госаппарат / А. Фабричный ; Ком. акад. ; Ин-т сов. строительства и права. – М. : Изд-во Ком. акад., 1930. – 54 с.
8. Морозов Л. Ф. Решающий этап борьбы с нэпманской буржуазией: (Из истории ликвидации капиталистических элементов города, 1926–1929 гг.) / Л. Ф. Морозов. – М. : Изд-во ВППШ и АОН, 1960. – 103 с.

9. Марьяхин Г. Л. Очерки истории налогов с населения СССР / Г. Л. Марьяхин. – М. : Финансы, 1964. – 252 с.
10. Дяченко В. П. История финансов СССР (1917–1950 гг.) / В. П. Дяченко. – М. : Наука, 1978. – 496 с.
11. Изменения социальной структуры советского общества: (1921 – середина 30-х годов) / В. М. Селунская, Ю. С. Кукушкин, А. Н. Панфилова и др. – М. : Мысль, 1979. – 343 с.
12. Очерки истории Ленинградской организации КПСС: [в 2 ч.] / В. В. Гербач, А. Н. Гутаров, В. М. Иванов [и др.]. – Л. : Лениздат, 1968. – Ч. 2 : Ноябрь 1917–1945 гг. – 680 с.
13. Архипов В. А. Борьба против капиталистических элементов в промышленности и торговле. 20-е – начало 30-х годов / В. А. Архипов, Л. Ф. Морозов. – М. : Мысль, 1978. – 263 с.
14. История социалистической экономики СССР : в 7 т. / Акад. наук СССР, Ин-т экон. ; ред. И. А. Гладков. – М. : Наука, 1976. – Т. 1 : Советская экономика в 1917–1920 гг. – 446 с.
15. История социалистической экономики СССР : в 7 т. / под ред. В. А. Виноградова, Ю. Ф. Воробьева, И. А. Гладкова, Е. И. Капустина [и др.]. – М. : Наука, 1976. – Т. 2 : Переход к нэпу. Восстановление народного хозяйства СССР, 1921–1925– 477 с.
16. История социалистической экономики СССР : в 7 т. / Акад. наук СССР, Ин-т экон. ; ред. И. А. Гладков. – М. : Наука, 1977. – Т. 3 : Создание фундамента социалистической экономики в СССР, 1926–1932 гг. – 532 с.
17. Жиромская В. Б. Социальные процессы в советском городе в первой половине 1920-х гг. / В. Б. Жиромская // Историческое значение нэпа : сб. науч. тр. / АН СССР, Ин-т ист. СССР ; [редкол. М. М. Горинов и др.]. – М., 1990. – С. 86–108.
18. Горинов М. М. Альтернативы и кризисы в период нэпа / М. М. Горинов // Вопросы истории КПСС. – 1990. – № 1. – С. 3–18.
19. Секушин В. И. Отторжение НЭП и командно-административная система / В. И. Секушин. – Л. : Лениздат, 1990. – 96 с.

References

1. Lyaschenko, P. I. (1956). *History of the Soviet economy: in 3 volumes. Volume 3: Socialism*. Moscow: Gospolitizdat (in Russ.)
2. Bogachevsky, M. B. (1938). *The taxation system in the USSR*. Moscow: Gosfinizdat USSR (in Russ.)
3. Genkina, E. B. (1954). *Soviet state transition to the New Economic Policy (1921–1922)*. Moscow: Gospolitizdat (in Russ.)
4. Polyakov, Yu. (1967). *Transition to the NEP and the Soviet peasantry*. Moscow: Nauka (in Russ.)
5. Polyakov, Yu., Dmitrenko, V. P. & Shcherban, N. V. (1982). *New economic policy: the development and implementation*. Moscow: Politizdat (in Russ.)
6. Polyanskiy, F. Y., Orlov, B. P. & Shemyakin, I. (1960). *The history of the Soviet economy*. Moscow: Publishing House of the Social-Econ. Literature (in Russ.)
7. Fabrichniy, A. (1930). *Private capital on the verge of Five: The class struggle in the city and the state apparatus*. Moscow: Publishing House of Com. Acad. (in Russ.)
8. Morozov, L. F. (1960). *The decisive stage of struggle against the nep bourgeoisie: (From the history of the elimination of the capitalist elements in the city, 1926–1929.)*. Moscow (in Russ.)
9. Maryahin, G. L. (1964). *Essays on the history of taxes from the population of the USSR*. Moscow: Finance (in Russ.)
10. Dyachenko, V. P. (1978). *History of Finance of the USSR (1917–1950 gg.)*. Moscow: Nauka (in Russ.)
11. Selunskaya, V. M., Kukushkin, S., Panfilov, A. N. and others (1979). *Changes in the social structure of Soviet society (1921 – mid 30s)*. Moskwa: Musl (in Russ.)
12. Gerbach, V. V., Gutara, A. N. & Ivanov, V. M. [et al.] (1968). *Essays on the history of the Leningrad branch of the CPSU [in 2 volumes]. Ch 2: November 1917–1945*. Leningrad: Lenizdat (in Russ.)
13. Arkhipov, V. A. & Morozov, L. (1978). *Struggle against the capitalist elements in industry and commerce. 20 th – early 30-ies*. Moscow: Musl (in Russ.)
14. *The history of the socialist economy of the USSR: 7 t. T. 1: The Soviet economy in 1917–1920*. (1976). Moscow: Nauka (in Russ.)
15. *The history of the socialist economy of the USSR: 7 v. V. 2: Transition to the NEP. Restoration of the Soviet economy, 1921–1925*. (1976). Moskwa: Nauka (in Russ.)
16. *The history of the socialist economy of the USSR: 7 v. V. 3: Creating the foundation of the socialist economy in the USSR, 1926–1932*. (1977). Moscow: Nauka (in Russ.)
17. Zhiromskaya, V. B. (1990). The social processes in the Soviet city during the first half of the 1920s. *The historical significance of the NEP: collection of scientific researches*, 86-108 (in Russ)
18. Gorinov, M. (1990). Alternatives and crises in the period of the NEP. *Voprosu istorii KPSS (Questions of history of the CPSU)*. 1, 3-18 (in Russ.)
19. Sekushin, V. I. (1990) *Rejection of NEP and the command-administrative system*. Leningrad: Lenizdat (in Russ.)

ORLENKO Elena Mykolayivna,

Docent humanities Kharkiv State Academy of Physical Culture

The Soviet tax policy in the 1920s in Leningrad: coverage of the question in historiography of 1930-late 1980's.

Abstract. *The article is devoted to the problems of coverage of implementation of tax policy in the 1920s in Leningrad in the works of researchers of 1930-80-ies. It is analysed that by mid-1950s taxing processes were considered in close connection with the course of industrialization, considering tax policy as one of the main means of resolving problems of finding the necessary funds for the modernization of the Soviet Union. Most of the works were devoted to the development of tax policy across the USSR, taking as an example Moscow city. It was concluded that the second half of 50-80-ies of XX century was the most effective time of studying tax policy. Historiography of NEP was based on formation approach. As a result, there was often one-sided coverage of problem. The closed archives and ideological limitations caused insufficient study of specific issues. At the same time it should be mentioned that in this period there were the first attempts to study regional history. Authors tried to illustrate the major trends of economic and fiscal policy of the new era of economic policy using local statistics and it was an important positive development in the historiography of the research questions. However, a thorough study on the implementation of tax policy in Leningrad did not appear.*

Keywords: *historiography, tax policy, command-administrative system, liberalization.*

Надійшла до редакції – 01.10.2015

Затвержена до друку – 10.10.2015

УДК 94(477)«1945/1954»–053.6:930.2(477)

СПЕКА Ірина Сергіївна
аспірантка кафедри
археології та спеціальних
галузей історичних знань
Черкаського національного
університету ім. Б.
Хмельницького

ДЕВІАНТНА ПОВЕДІНКА НЕПОВНОЛІТНІХ ГРОМАДЯН УРСР У 1945–1954 рр. (ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ)

У статті зроблена спроба аналізу джерельної бази дослідження виявів девіантної поведінки неповнолітніх українців після німецько-радянської війни. Насамперед автором розглядаються матеріали центральних архівів: ЦДАВО України, ЦДАГО України, ГДА МВС України. Також досліджено зміст збірників документів та матеріалів, які корелюються з означеною темою.

Ключові слова: *девіантна поведінка, неповнолітні, архівні матеріали, кримінальна справа, хуліганство.*

Постановка проблеми

В умовах сьогоденних реалій дослідження дитячого виміру повоєнного часу набуває особливої актуальності та практичного значення, адже велика частина неповнолітніх громадян України знову залежна від обставин війни. Відповідно важливим поступом для дослідження дитячої девіантної поведінки є її суттєве збільшення за останні роки. Тому, потрібно звернутися до історичного вирішення проблем асоціальної поведінки. Звичайно, дослідження девіації серед підростаючого покоління не можливе без відповідної джерельної бази, адже тільки документальна основа може показати її реальну картину. Отже актуальність обраної проблематики полягає в тому, що її джерельна база залишається малодослідженою. Суттєво ускладнює вивчення питань виявів дитячої девіантної поведінки відсутність можливості дослідження відповідних історичних джерел перших повоєнних років, адже така статистика злочинності в Українській РСР не велася, або ще досі залишається засекреченою.

Мета статті полягає у спробі аналізу наявної джерельної бази з дослідження виявів проблеми девіантної поведінки неповнолітніх громадян.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Серед сучасних вчених-істориків, дослідників даної проблематики потрібно виділити Н. М. Касянову [1], яка займається дослідженням джерельної бази злочинності неповнолітніх на прикладі Донбасу. Також значне місце у нашому дослідженні займає дисертація Л. Г. Голиш [2], в якій авторка вперше ввела у історичний обіг документи пов'язані з функціонуванням спеціальних дитячих установ НКВС (МВС) УРСР. Дотично торкаються даного питання у своїх роботах Г. М. Голиш [3], І. В. Маловічко [4], О. В. Шеремета [5].

Не дивлячись на достатню кількість літератури, проблема девіантної поведінки неповнолітніх у зазначений період все ж таки не стала предметом конкретного історичного дослідження.

Виклад основного матеріалу

У ході наукового дослідження зазначеної проблеми, особливу увагу потрібно звернути на первинні джерела інформації – архівні матеріали. Насамперед це матеріали центральних архівів. Основна маса емпіричного матеріалу зосереджена у Центральному архіві вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), Центральному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Галузевому державному архіві Міністерства внутрішніх справ України (ГДА МВС України).

Питання подолання дитячої девіантної поведінки після радянсько-німецької війни часто пов'язано із такими асоціальними явищами, як безпритульність та бездоглядність. Саме тому в ході дослідження проблематики будуть розглядатися разом.

Архівні джерела представлені в основному документами радянських законодавчих та розпорядчо-виконавчих органів, партійно-комсомольських структур, Прокуратури УРСР та Міністерства юстиції УРСР, Міністерства внутрішніх справ УРСР у центрі та на місцях, які дають загальне уявлення про основні напрями політики радянської держави і комуністичної партії в сфері боротьби з дитячою злочинністю, містять фактичні дані про соціальне становище неповнолітніх громадян у повоєнні роки, надають відомості про мережу та контингент спеціальних дитячих установ МВС УРСР, умови утримання у них вихованців тощо.

Зокрема, у ЦДАВО України серед справ фонду Р-2 «Управління справами Ради Народних Комісарів» можна віднайти матеріали засідань РНК з питань вироблення основних засад державної політики щодо дітей та підлітків, про стан боротьби з дитячою бездоглядністю і безпритульністю, розгортання мережі і роботу спеціальних дитячих установ у відбудовний період, а також довідки, відомості, листування між різними відомствами з цього приводу [6, 7, 8, 9, 10].

Також цінна інформація про стан боротьби з такими масовими явищами, як дитяча безпритульність та бездоглядність міститься у фонді 166 «Міністерства освіти УРСР». У фонді 166 Наркомату освіти УРСР зберігаються оригінали постанов РНК з питань народної освіти і допомоги дітям-сиротам та різноманітні робочі документи, зокрема доповідні записки Наркомату освіти про діяльність дитячих будинків [10, 11, 12, 13].

Важливим для дослідження зазначеної проблематики є вміст фонду 288 «Прокуратури УРСР», в якому представлена інформація Прокуратури УРСР та обласних прокурорів про скоєні неповнолітніми громадянами злочини у 1950–1954 рр. [14, 15, 16, 17, 18].

Високим рівнем інформативної насиченості, характеризуються фонди ЦДАГО України. Так, фонд 1 «Центральний комітет Компартії України» містить довідки, інформації обкомів КП(б)У про стан дитячих будинків і боротьби з бездоглядністю та безпритульністю, накази та розпорядження Міністерства освіти, доповідні записки про діяльність дитячих установ, доповіді про роботу МВС УРСР з питань боротьби з дитячою бездоглядністю та безпритульністю та хуліганством [20, 21, 22].

Значний масив документів, необхідний для дослідження зазначеної проблематики, знаходиться у фонді 7 «Ленінська комуністична спілка молоді України. Центральний комітет. Особливий сектор – спецгрупа ЦК ЛКСМУ». У ньому, зокрема вміщені важливі для дослідження повоєнної дитячої злочинності дані, а саме довідки, повідомлення Міністерства внутрішніх справ УРСР, Прокуратури УРСР про факти злочинності серед неповнолітніх. Особливо важливою є статистика притягнутої до кримінальної відповідальності молоді

різних областей Української РСР, приклади та класифікація злочинів, характеристики окремих малолітніх злочинців [23, 24, 25].

Чимало фактичного матеріалу з теми, яка досліджується, виявлено можна виявити у фондах ГДА МВС України. Тут відклалися справи, які містять детальну інформацію з питань роботи дитприймальників-розподільників, дитячих кімнат міліції, дитячих колоній, тощо.

Так, у фонді 11 «Дитячі колонії МВС УРСР» знаходяться відомості про створення, умови утримання та контингент дитячих колоній, показано детально порядок направлення неповнолітніх у дитячі кімнати міліції, дитприймальники-розподільники, дитячі будинки, трудові та трудово-виховні колонії.

Також у ф. 46 знаходяться колекція наказів по МВС УРСР, де можна знайти змістовні матеріали про контингент та умови утримання неповнолітніх правопорушників та проведення навчально-виховної роботи у трудових та трудово-виховних колоніях [26, 27, 28, 29].

Отже, даючи загальну оцінку центральним архівним документам, що були описані, підкреслимо, що вони доволі інформативні та дають уявлення про загальний стан дивіації неповнолітніх у повоєнні роки. Але варто не забувати, що наведені в них статистичні дані характеризуються значними неточностями, часом суперечать один одному. Тому зібрані архівні матеріали з цієї проблеми потребують надзвичайно прискіпливого аналізу і критичного ставлення.

Переважну частину актуалізованих джерел становлять збірники документів та матеріалів, які висвітлюють події повоєнного періоду. Вони умовно класифікуються на декілька груп.

Перша група – це документальні збірники комплексного характеру, які об'єднують матеріали в масштабах усієї України чи груп регіонів. Найбільш цінним із них є, безперечно, тритомник «Советская Украина в годы Великой Отечественной войны: Документы и материалы», в якому вміщено понад 1100 різноманітних документів [30]. Але на жаль, вона не містить інформацію про стан дитячої злочинності та все ж таки деякі дані є корисними для загального уявлення того періоду.

У томі 7 та 8 збірника «КПСС в резолюциях и решениях съездов и Пленумов ЦК» виявлено фрагменти документів, які відображають партійну політику щодо неповнолітніх українців у повоєнні роки.

Певну інформацію з питань допомоги постраждалим у роки війни дітям, роботи спецдитустанов, запобіганню проявів хуліганської поведінки молоді надають і матеріали документального збірника резолюцій і рішень з'їздів, конференцій та пленумів ЦК Компартії України [31, 32, 33].

Цінним джерелом, що дозволяє відстежувати законодавчу базу функціонування навчально-виховних, трудових та трудово-виховних колоніях є «Хронологічне зібрання законів, Указів президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР» [34].

Другу групу опублікованих документів становлять різного роду тематичні збірники. Зокрема, у систематичних зібраннях діючого законодавства СРСР та зокрема Української РСР ми зустрічаємо постанови та головні положення з питань по боротьбі із дитячою безпритульністю, бездоглядністю та хуліганством [35, 36]. Також цікаву інформацію з теми виявлено в добірках документів, що стосуються розвитку народної освіти у 1917–1947 р., чи містять постанови вищих партійно-радянських органів, наказів та інструкцій Наркомату (Міністерства) освіти [37, 38, 39, 40].

Протягом 1940–1970-х рр. вийшла низка документальних збірників, які підготовлені обласними архівами та місцевими владними структурами. Ці регіональні видання складають третю групу опублікованих джерел [41, 42, 43, 44, 45, 46, 47]. Вони комплексно, на місцевому матеріалі відображають становище дітей, позбавлених батьківського піклування, містять дані про їхнє влаштування в спеціальні дитячі установи, інформують про мережу і контингент деяких з них.

Названим вище документальним збірникам притаманні виразна тенденційність, чітка ідеологічна спрямованість супроводжуючих матеріалів, жорстко організований відбір документів і вміщення їх зі значними купюрами. Але, незважаючи на це, за умови критичного опрацювання документальних збірників радянських часів, їх матеріали, безперечно, є корисними.

Значну частину джерельної бази пропонованого дослідження становлять матеріали специфічної періодики повоєнних років. Вони фрагментально відображають описувані події, що посилює цінність цього виду джерела. Незважаючи на певну ідеологічну заангажованість та майже постійну присутність міфотворчих сюжетів, газетні матеріали за умови їх критичного осмислення, надають досить обширну інформацію.

Насамперед, важливими для дослідження дитячої девіантної поведінки повоєнної доби є матеріали центрального освітянського видання – газети «Радянська освіта» (орган Міністерства освіти УРСР). На її сторінках можна віднайти інформацію про перебіг процесу розгортання мережі дитячих будинків різних типів, матеріали нарад освітянського активу з питань удосконалення роботи спецдитустанов, обміну досвідом тощо. У цих матеріалах йдеться також і про допомогу громадськості дітям-сиротам, шефство підприємств та установ над дитячими будинками [48, 49, 50].

Висновки

Таким чином, можна констатувати, що джерельна база питання девіантної поведінки неповнолітніх у повоєнний період є доволі специфічною та різноплановою. Ускладнює її дослідження значна частина ще досі не розсекречених матеріалів та відсутність доступу до архівних установ східноукраїнських областей. Саме тому автор не претендує на повне висвітлення проблеми і у подальшому буде продовжувати її пошук.

Література

1. Касьянова Л. М. Боротьба з безпритульністю та бездоглядністю в Донбасі (1943–1953): автореф. дис. ... канд. іст. наук / Л. М. Касьянова. – Донецьк, 2010. – 18 с.
2. Голиш Л. Г. Специфіка діяльності спеціальних дитячих установ системи наркомату (міністерства) внутрішніх справ УРСР у 1943–1950 рр. / Л. Г. Голиш // Вісник Черкаського університету: Серія історичні науки. – Черкаси, 2005. – Вип. 77. – С. 107–116
3. Голиш Л. Г. Становище неповнолітніх громадян України в період німецько-радянської війни (1941–1945 рр.) : монографія / Л. Г. Голиш. – Черкаси : Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького ; ЦНТЕІ, 2005. – 323 с.
4. Маловічко І. Подолання дитячої безпритульності і бездоглядності в 1935–1945 роках 20 століття на території України / І. Маловічко // Пріоритетні напрями розвитку правової системи України : мат-ли міжнар. наук.-практ. конф., Донецьк, 25–26 жовтня 2013 р. – Донецьк, 2013. – С. 51–53.
5. Шеремета О. В. До питання про становище дітей в Україні в перші повоєнні роки (1946–1950 рр.) / О. В. Шеремета // Історія України: маловідомі імена, події, факти / Інститут історії України НАН України. – К. : «Рідний край», 1998. – Вип. 3. – С. 70–78.
6. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. Р 2. – Оп. 7. – Спр. 3969. – 210 арк.
7. ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Спр. 7279. – 341 арк.
8. ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Спр. 9617. – 123 арк.
9. ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 8. – Спр. 2103. – 225 арк.
10. ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 8. – Спр. 2111. – 181 арк.
11. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 127. – 127 арк.
12. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 130. – 316 арк.
13. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 564. – 346 арк.
14. ЦДАВО України. – Ф. 228. – Оп. 9. – Спр. 345. – 104 л.
15. ЦДАВО України. – Ф. 228. – Оп. 9. – Спр. 446. – 12 л.
16. ЦДАВО України. – Ф. 228. – Оп. 9. – Спр. 447. – 6 л.
17. ЦДАВО України. – Ф. 228. – Оп. 9. – Спр. 450. – 8 л.
18. ЦДАВО України. – Ф. 228. – Спр. 455. – 10 л.
19. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 338. – 34 арк.
20. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 339. – 186 арк.

21. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 348. – 16 арк.
22. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 596. – 26 л.
23. ЦДАГО України. – Ф. 7. – Оп. 10. – Спр. 229. – 321 арк.
24. ЦДАГО України. – Ф. 7. Оп. 13. – Спр. 825. – 495 арк.
25. ЦДАГО України. – Ф. 7. – Оп. 13. – Спр. 417. – 325 арк.
26. Галузевий державний архів міністерства внутрішніх справ України (далі – ГДА МВС України). – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 116. – 219 арк.
27. ГДА МВС України. – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 126. – 171 арк.
28. ГДА МВС України. – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 127. – 40 арк.
29. ГДА МВС України. – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 141. – 265 арк.
30. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны: Документы и материалы : в 3 т. / Сост. П. И. Денисенко, К. М. Архипенко, Т. Т. Гриценко и др. – К. : Наукова думка, 1985. – Т. 3 : Украинская СССР в завершающий период Великой Отечественной войны (1944–1945 гг.). – 510 с.
31. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и Пленумов ЦК (1898 – 1986): 9-е изд. доп. и спр.: в 15 т. – М. : Политиздат, 1985. – Т. 7: 1938–1945. – 574 с.
32. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и Пленумов ЦК (1898–1986): 9-е изд. доп. и спр.: в 15 т. – М. : Политиздат, 1985. – Т. 8 : 1946–1955. – 542 с.
33. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК : в 2-х т. / Ред. кол. В. І. Юрчук (голова та ін.). – К. : Політвидав України, 1977. – Т. 2 : 1941–1976. – 1022 с.
34. Хронологічне зібрання законів, указів президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР. – К. : Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1963. – Т. 2 : 1942–1951 pp. – 847 с.
35. Систематичне зібрання діючого законодавства Української РСР. – К. : Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1980. – Т. 19. – 525 с.
36. Собрание действующего законодательства СССР, 1975. – М. : «Известия». – Т. 27. – 495 с.
37. Культурне будівництво в УРСР: Важливі рішення КП і Радянського уряду 1917–1959: зб. док.: в 2 т. – К. : Держполітвидав УРСР, 1959. – Т. 2. – 540 с.
38. Культурне будівництво в Українській РСР (червень 1941–1950) : зб. документів і матеріалів / Ред. колегія Ю. Ю. Кондуфор та ін. – К. : Наук. думка, 1989. – 574 с.
39. Народное образование. Основные постановления. Приказы и инструкции (Сост. А. И. Денев). – М. : Основное учительско-педагогическое издательство, 1948. – 482 с.
40. Директивы ВКП(б) и постановления советского правительства о народном образовании: сб. док. за 1917–1947 р. / Сост. И. И. Болдырев. – М., Л. : Без вид., 1947. – Вып. 1–2. – 320 с.
41. Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.) : сб. док. и матер. / Под ред. А. Ф. Стеценко и др. – Днепропетровск : Книжное изд-во, 1962. – 362 с.
42. Донецкая область в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.): сб. док. и матер. / Сост. Е. Д. Клерфон и др. – Донецк : Донбасс, 1980. – 311 с.
43. Запорожская область в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.): сб. док. / Под ред. И. А. Воробьева и др. – Запорожье : Запорожское книжно-газ. изд-во, 1959. – 363 с.
44. Киевщина о годы Великой Отечественной войны 1941–1945: сб. док. / Под ред. П. Т. Тронько. – К. : Киевское областное книжно-газ. изд-во, 1963. – 736 с.
45. Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни: зб. док. і матер. / За ред. О. Г. Гори. – Дніпропетровськ : Промінь, 1965. – 305 с.
46. Луганщина в годы Великой Отечественной войны. Сборник документов и материалов / Ред. колегія В. В. Шевченко и др. – Донецк : Донбасс, 1969. – 375 с.
47. Полтавщина у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945: зб. док. і матер. / Ред. колегія І. Ю. Горобець та ін. – К. : Наук. думка, 1977. – 273 с.
48. Республіканська нарада з питань боротьби з дитячою безпритульністю // Радянська освіта. – 1946. – 13 червня. – № 28.
49. Швидко і повністю ліквідувати дитячу безпритульність // Радянська освіта. – 1946. – 18 липня. – № 33.
50. Падалко Г. Громадськість Донбасу дітям-сиротам / Г. Падалко, А. Пеніна // Радянська освіта. – 1950. – 20 травня. – № 20.

References

1. Kasyanov, L. M. (2010). *Fighting homelessness and neglect in the Donbass (1943–1953)*. Donetsk (in Ukr.)
2. Holysh, L. (2005). Specificity of special child care system Commissariat (Ministry) of the Interior USSR in 1943–1950. *Vicnuk of Cherkassy University (Bulletin of Cherkassy University: A series of historical science)*, 7, 107-116 (in Ukr.)
3. Malovichko, I. (2010). Overcoming Homelessness and Neglect 1935–1945 in the 20 th century in Ukraine (*Priorities of Ukraine's legal system: Math Intern. scientific-practic*) Conf., Donetsk, 51-53 (in Ukr.)
4. Sheremet, O. (1998). On the situation of children in Ukraine in the early postwar years (1946–1950 y.). *History of Ukraine: Little-Known Names, Events, Facts (Institute of History of Ukraine – Kyiv, «Native Land»)*, 70-78 (in Ukr.)

5. Holysh, G. M. (2005). *Situation of minor citizens of Ukraine during the German-Soviet War (1941–1945)*. Cherkasy: Cherkasy National University. В. Khmelnytsky; CSTEI (in Ukr.)
6. Koval, M. V. (1994). *Ukraine in the Second World War 1939–1945: attempts of modern conceptual vision*. Kyiv: Lybid (in Ukr.)
7. Central State Archives of higher authorities and government of Ukraine (*hereinafter – TSDAVO Ukraine*). F. R-2. Des. 7. Act 3969, 210 (in Ukr.)
8. *TSDAVO Ukraine*. F. R-2. Des. 7. Act 7279, 341 (in Ukr.)
9. *TSDAVO Ukraine*. F. R-2. Des. 7. Act 9617, 123 (in Ukr.)
10. *TSDAVO Ukraine*. F. R-2. Des. 8. Act 2103, 225 (in Ukr.)
11. *TSDAVO Ukraine*. F. R-2. Des. 8. Act 2111, 181 (in Ukr.)
12. *TSDAVO Ukraine*. F. 166. Des. 15. Act 127, 127 (in Ukr.)
13. *TSDAVO Ukraine*. F. 166. Des. 15. Act 130, 316 (in Ukr.)
14. *TSDAVO Ukraine*. F. 166. Des. 15. Act 564, 346 (in Ukr.)
15. *TSDAVO Ukraine*. F. 228. Des. 9. Act 345, 104 (in Ukr.)
16. *TSDAVO Ukraine*. F. 228. Des. 9. Act 446, 12 (in Ukr.)
17. *TSDAVO Ukraine*. F. 228. Des. 9. Act 447, 6 (in Ukr.)
18. *TSDAVO Ukraine*. F. 228. Des. 9. Act 450, 8 (in Ukr.)
19. *TSDAVO Ukraine*. F. 228. Act 455, 10 (in Ukr.)
20. Central State Archive of Public Organizations of Ukraine (*hereinafter – TSDAHO Ukraine*). F. 1. Des. 73. Act 338, 34 (in Ukr.)
21. *TSDAHO Ukraine*. F. 1. Des. 73. Act 339, 186 (in Ukr.)
22. *TSDAHO Ukraine*. F. 1. Des. 73. Act 348, 16 (in Ukr.)
23. *TSDAHO Ukraine*. F. 1. Des. 73. Act 596, 26 (in Ukr.)
24. *TSDAHO Ukraine*. F. 7. Des. 10. Act 229, 321 (in Ukr.)
25. *TSDAHO Ukraine*. F. 7. Des. 13. Act 825, 495 (in Ukr.)
26. *TSDAHO Ukraine*. F. 7. Des. 13. Act 417, 325 (in Ukr.)
27. Sectoral State Archive of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine (*hereinafter – the MIA of Ukraine GDA*). – F. 45. Des. 1. Act 116, 219 (in Ukr.)
28. *GDSS MIA of Ukraine*. F. 45. Des. 1. Act 126, 171 (in Ukr.)
29. *GDSS MIA of Ukraine*. F. 45. Des. 1. Act 127, 40 (in Ukr.)
30. *GDSS MIA of Ukraine*. F. 45. Des. 1. Act 141, 265 (in Ukr.)
31. Archipenko, K. M. & Gritsenko T. T. et al. (1985). *Years Sovetskaya Ukraine in the Great Patriotic War: Documents and materials*. K.: Naukova Dumka (in Ukr.)
32. *CPSU in resolutions and decision s'ezdov, conferences and Plenumov Central Committee (1898–1986)*. (1985). M.: Politizdat (in Russ.)
33. *CPSU in resolutions and decision s'ezdov, conferences and Plenumov Central Committee (1898–1986): 9th ed. ext. and conjugation*. (1985). M.: Politizdat (in Russ.)
34. Yurchuk V. I. et al. (1977). *Communist Party of Ukraine in the resolutions and decisions of congresses, conferences and plenary sessions of the Central Committee*: K.: Polityvydav Ukraine (in Ukr.)
35. *Chronological collection of laws and decrees of the Presidium of the Supreme Council, resolutions and orders of the government of the Ukrainian SSR*. (1963). K.: State Publishing House political literature of USSR (in Ukr.)
36. *The systematic collection of current legislation Ukrainian SSR*. (1980). K.: State Political Literature Publishing House of USSR (in Ukr.)
37. *Sobranie deystvuyuscheho legislation USSR*. (1975). Moscow: «Izvestia» (in Russ.)
38. *Cultural construction in the USSR: Important decision of CP and the Soviet government in 1917–1959: Collection of documents*. (1959). K.: Derzhpolitvydav SSR (in Ukr.)
39. *Cultural construction in the Ukrainian SSR (June 1941–1950): Collection of documents and materials / Ed. JJ College Kondufor and others*. (1989). Kyiv: Science. Desinion
40. *Narodnoe education. Main decree. Prykazы and Instructions (Sost. Denev AI)*. (1948). M.: Basic Teachers and educational publishing house (in Russ.)
41. Boldyryv I. I. Without M. L. et al. (1947). *The directive VKP (b) a decision of the Soviet government of the PeDesle's Education: Sbornyk documents for the 1917–1947* (in Ukr.)
42. Stetsenko, A. F. et al. (1962) *Years DneprDesetrovskaya region in the Great Patriotic War (1941–1945 biennium): Sbornyk documents and materials*. DneprDesetrovsk: Book Publishing (in Ukr.)
43. Klerfon, E. D. et al. (1980). *Donetskaya oblast Years in the Great Patriotic War (1941–1945 biennium): Sbornyk materials and documents*. Donetsk: Donbas (in Ukr.)
44. Vorobëva, I. A et al. (1959). *Years Zaporizhzhya region in the Great Patriotic War (1941–1945 biennium): Sbornyk documents*. Zaporozhe: Zaporizhia book and gas. Publishing Hous (in Ukr.)
45. Tronko, P. T. et al (1963). *Kyevschyna Years of the Great Patriotic War 1941–1945: Sbornyk documents*. K.: oblastnoe books and the Kiev gas. Publishing House (in Ukr.)

46. Mountains, O. G. et al (1965). *Kirovograd during World War: Collection of documents and materials*. Dnepresetrovsk: Ray (in Ukr.)
47. Shevchenko et al. (1969). *Years Lugansk in the Great Patriotic War. Sbornyk documents and materials*. Donetsk: Donbas (in Ukr.)
48. Republican conference on questions a fight against child's neglect. (*Soviet education*). 13, 28 (in Ukr.)
49. Quickly and fully to liquidate child's neglect (*Soviet education*). 18, 33 (in Ukr.)
50. Padalka, G. (1950). *Public of Donbas to the children-orphans (Soviet education)*, 20 (in Ukr.)

Speka Iryna,

graduate student of the department of archeology and historical knowledge of special areas of Cherkasy National University B. Khmelnytsky

The deviant behavior USSR juvenile citizens in 1945–1954 (the source aspect)

Abstract. *The article focuses on the source base analyses of juvenile citizens' deviant behavior manifestation after German-Soviet war. In the context of contemporary realia the exploration of postwar child dimension is of great practical importance and actuality, yet the major part of juvenile Ukrainians witness the war realia. The author mentions that the increase of the child deviant behavior is the major impulse for this study. Therefore, it is necessary to resort to historical solution of the child deviation problem during postwar period. The base source of the question is under-investigated which contributes to the studies of the problem topicality.*

The aim: *to focus on the source base analyses of juvenile citizens' deviant behavior manifestation.*

During scientific research of the above-mentioned problem, the author calls great attention to the initial sources of information – archive materials. The central archives are in the first place. The prices are the published documents, the majority of which are the compilations of documents and materials that illustrate the postwar events. The author classifies them into several groups.

During scientific research, the author states the source base of juvenile citizens' deviant behavior during postwar period is specific and diverse. The study of the problem is more complicated due to secret materials and lack of access to archival organizations of East Ukrainian regions. Therefore, the author does not claim to cover the problem completely, continuing the search of it.

Надійшла до редакції – 12.12.2015

Затвержена до друку – 16.12.2015

УДК 070.481(09)

КАЮК Анна Олександрівна,
аспірантка кафедри археології
та спеціальних галузей
історичних знань Черкаського
національного університету ім.
Б. Хмельницького

**МАСОВЕ ВИДАННЯ «ОГОНЕК»: ІСТОРІЯ ВИНИКНЕННЯ ТА ХАРАКТЕРИСТИКА
ЗМІН У РЕДАКТОРСЬКІЙ ПОЛІТИЦІ**

У статті досліджені основні етапи діяльності журналу з періоду його заснування до сьогодні. Простежено зміни в редакторській політиці. Показано ефективність історичної публіцистики як засобу формування масових політичних настроїв, в основі яких була зміна уявлень про історію. Надана характеристика структури текстів, жанрів та тематики публікацій. Досліджено, що нові матеріали з історії які друкувалися в журналі зіграли особливо важливу роль у зміні політичних поглядів радянських людей.

Ключові слова: *публікація, масове видання, структура тексту, жанр, тематика публікацій.*

Постановка проблеми

Журнал «Огонек» – ілюстрований літературно-мистецький та громадсько-політичний тижневик, що десятки років виходив мільйонними тиражами і користувався величезною популярністю, особливо після того як, його головним редактором став В. Коротич, уродженець Києва. Підкреслимо, що в роки «перебудови» «Огонек» відіграв важливу роль та мав помітний вплив на політичне життя країни. У середині 80-х років художньо-

публіцистичний тижневик «Огонек» змінив свою спрямованість, і буквально відразу перетворився на «рупор перебудови», піднімаючи перед читачами найгостріші питання сучасності, публікуючи викривальні статті і повертаючи з небуття незаслушено забутих в Радянському Союзі письменників, публіцистів і громадських діячів. Історична тема стала центральною, зайняла особливе місце в засобах масової інформації, в політичному житті. Публіцистичні статті журналу «Огонек» стали зразком демократичної думки. Аналіз змісту журналу «Огонек» – дає цінний матеріал для розуміння взаємодії суспільно-політичного життя та засобів масової інформації, сприяє вивченню ролі в історичному процесі публікацій масового друку та їх вплив на суспільну свідомість та формування нових уявлень про минуле.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

У цілому даній проблематиці дослідниками не приділено достатньо уваги. Безпосередньо над темою історичної публіцистики журналу працювала Н. Єлісеєва [2]. Журнал «Огонек» в контексті перехідних епох розглядала К. Єсікова [9]. Аналізом історії Радянського Союзу на сторінках «Огонька» займалася російська дослідниця О. Гордіна [10].

Мета статті полягає у тому, щоб дослідити історію журналу «Огонек» та проаналізувати його вплив на зміну політичних поглядів радянських людей.

Виклад основного матеріалу

У Радянському Союзі з'явився журнал «Огонек», який поєднував традиції американських ілюстрованих журналів «Лайф» і «Тайм», а також французького інформаційно-розважального тижневика «Парі матч» і німецького щотижневого журналу «Шпігель». З цим журналом співпрацювали кращі фотографи, письменники і поети, репортери і фейлетоністи. Вперше «Огонек» вийшов у світ в 1879 р., але проіснував всього чотири роки і був закритий в 1883 р. Друге життя «Огонька» розпочалося 1899 р., як щотижневого ілюстрованого літературно-мистецького додатка до газети «Біржові відомості», яку випускав у Петербурзі видавець С. Проппер. У додатку містилася інформація, що стосувалася театральних прем'єр, обговорюваних у суспільстві новинок літератури, проблем міжнародної політики, а також про меценатство. Але «Огонек» недовго перебував у статусі додатку і вже в 1902 р., через три роки з моменту свого першого видання, став самостійним, найдешевшим і дуже популярним журналом з тиражем в 120 тис. примірників [1, 112], тобто поступався місцем лише «Ниві» – щотижневому журналу середини ХІХ – початку ХХ століття з додатками, що позиціонував себе як журнал для сімейного читання і був орієнтований, головним чином, на буржуазного і міщанського читача. Варто звернути увагу, що одну третину журналу вже в ті роки займали фоторепортажі. Саме це сприяло швидкому зростанню популярності «Огонька».

У революційні роки журнал був названий антирадянським, його випуск, як і багатьох інших газет і журналів, припинився. І хоча на початку двадцятих років в періодичній пресі спостерігалася поява нових видань, жодне з них не змогло замінити рідний і звичний дореволюційний «Огонек». У 1923 р. кілька московських журналістів, письменників та видавничих працівників об'єдналися навколо журналіста і редактора М. Кольцова, підтримавши його ідею про відродження «Огонька». Спочатку журнал виходив на пошерхлому папері, то раз на тиждень, то раз на десять днів, періодичність випусків була порушена. Саме тоді сформувалися основні принципи журналу: якісна літературна мова, наявність ілюстрацій і присутність у кожному номері обов'язкових елементів, незабаром таким елементом став кросворд [2, 14]. «Огонек» з тих пір, поряд з газетою «Правда», знаходився в авангарді радянського просвітництва і пропаганди, не уступаючи цього місця нікому і в часи проголошення М. Горбачовим в країні політики перебудови і гласності.

У 1938 р. М. Кольцов був засуджений до смертної кари за звинуваченням в «антирадянській діяльності». Недовгий час журналом керував Є. Петров (справжнє ім'я Є. Катаєв) – письменник, співавтор (разом із І. Ільфом) у написанні сатиричних романів «Дванадцять стільців» та «Золоте теля». На початку 1950-х років редактором журналу на кілька років став поет, журналіст і громадський діяч О. Сурков, при якому остаточно сформувалися «фірмові» риси стилю «Огонька»: портрет знаменитої людини на

обкладинці (космонавта, спортсмена, артиста, передовика праці), розповідь і вірші в кожному номері, іноді детектив з продовженням, фоторепортаж і яскраві кольорові ілюстрації [2, 16]. У журналі завжди розміщувалася так звана «вкладка» – кольорові репродукції, завдяки яким читачі знайомилися з шедеврами світової культури, з радянською класикою та живописом. Так за допомогою «Огонька» дуже активно і дієво формувалися естетичні смаки поколінь. Журнал став звичною частиною радянського побуту.

Коли редактором став поет і драматург А. Софронов, який керував виданням рекордний термін – більше 30 років (з 1953 р. по 1986 р.) – «Огонек» остаточно став «класикою жанру» – спокійним виданням для стабільного життя. Варто зазначити, що в той час великої популярності набув літературний додаток до «Огонька» – його знаменита «Бібліотека», в якій друкуються оповідання та нариси, кращі статті і вірші. «Огонек» відрекомендував себе, як не тільки ілюстроване, але й літературне видання. Книжки «Бібліотеки» виходили з 1925 р. по 1991 р. раз на тиждень і продавалися окремо від журналу, їх випуск не переривався навіть під час Другої світової війни [2, 17]. У «Бібліотеці» і в самому журналі друкувалися такі відомі письменники, як М. Зощенко, О. Твардовський, І. Ільф, Є. Петров, О. Толстой, В. Маяковський, І. Бабель. Також виходили репортажі В. Шкловського, вірші Є. Євтушенка, нариси В. Солоухіна. Довгий час у журналі працювали відомий журналіст і письменник Г. Боровик, письменник В. Солоухін та ін

У 1986 р. за ініціативи М. Горбачова і О. Яковлева головним редактором «Огонька» став В. Коротич. Українській письменник, редактор журналу «Всесвіт» В. Коротич привернув до себе увагу члена ЦК КПРС Є. Лігачова, за своє відверте і сміливе інтерв'ю про події 26 квітня 1986 р., а саме аварію на Чорнобильській АЕС. У той час не кожен міг наважитися озвучити вголос її масштаби. Відверте інтерв'ю київського редактора зацікавило завідуючого відділом пропаганди ЦК, і вже до липня 1986 р. черговий номер «Огонька» виходив за підписом В. Коротича. З його приходом в журналі почалося нове життя. У світовій історії важко згадати видання, яке б мало такий же сильний вплив на політичне життя країни, як «Огонек» епохи «перебудови» [3, 142]. Він став знаменитим не тільки в Радянському Союзі, але і у всьому світі. Новий керівник журналу сприяв оновленню авторського складу «Огонька». Поряд зі звичними публікаціями про «трудові подвиги робітників і селян» з'являлися цікаві і невідомі раніше матеріали, які обговорювалися не тільки простими читачами журналу, але й на засіданнях уряду і законодавчих органах. Публіцистика «Огонька» стала школою демократії, на сторінках журналу обговорювалися раніше заборонені теми, характерною рисою публікацій було викриття злочинів. Спектр обговорюваних тем був у край широким, це видно навіть за назвами журнальних рубрик тих років: «Азбука гласності», «Свідчення свідків», «Біль вітчизни», «Подія тижня», «Кажуть документи», «Зберігати вічно» та ін. Багато уваги приділялося роботі з читацькими листами в рубриці «Слово читача. Пошта Огонька» [4, 1]. Деякі публікації отримали величезний суспільний резонанс, і стали свого роду віхами на шляху переходу країни від тотальної закритості до появи справжньої свободи слова.

У 1988 р. сенсацією стала стаття Ю. Карякіна «Жданівська рідина», що дала поштовх для вивчення періоду сталінських репресій. Відзначимо, що в період з 1953 р. всю провину за мільйони загублених людських життів партія поклала особисто на Й. Сталіна [5, 28]. Ю. Карякін в своїй статті констатував, що в геноциді власного народу були винні сотні і тисячі партійців, які своєю дією чи бездіяльністю зробили доноси масовим явищем, а арешти, заслання і розстріли простих людей звичною справою.

Саме «Огонек» оприлюднив «Узбецьку чи бавовняну» справу Ю. Чурбанова, що був зятем Л. Брежнєва. Перед читачем була відкрита інформація про судовий позов 20 вересня 1988 р., де позивачем була «сталінщина», а відповідачем – «гласність» [6, 31]. На широкий загал стали відомі факти корупції серед членів ЦК союзних республік, генералітету, секретарів обкомів і райкомів [7, 18]. На сторінках журналу під заголовком «Перебудова: хто проти?» [8, 10] було опубліковано промови учасників круглого столу за участю відомих американських економістів і професорів, з боку СРСР були присутні академіки А. Сахаров і П. Буніч, радянські економісти та історики. Саме в «Огоньку» вперше отримали прямий

доступ до читачів Гумільов, Солженіцин, Булгаков і Платонов, книги яких були заборонені в СРСР. Публікацією їх творів займалися так звані «товсті» журнали, а в «Огоньку» вони могли виворитися і виразити свою думку про події в країні.

Час «Огонька» закінчився разом із залишенням В. Коротича посади головного редактора. Насправді тираж видання ніколи більше не піднімався до таких висот (5 млн. примірників) [1, 114], як за часів «перебудови». Без партійного фінансування, величезна редакція, що містила в собі безліч зірок світової величини, просто не могла існувати.

У 1991 р. головним редактором журналу став Л. Гуцин, перед яким стояло непросте завдання реформувати «Огонек», пристосовавши його до ринкових умов. До кінця 1994 р. економічна ситуація не дозволяла вижити на ринку друку такому дорогому, громіздкому і старомодному виданню. Тільки до 1995 р. «Огонек» зміг подолати внутрішню кризу, але разом з цим він втратив свою гостроту і впізнаваність. Зміни в журналі найбільш наблизили його до стандартів західних ілюстрованих видань за обсягом, інформаційною насиченістю, використанням всіх поліграфічних прийомів та комп'ютерної графіки, зробили журнал зовсім іншим, не схожим на старий радянський журнал.

У 1998 р. головним редактором «Огонька» став В. Чернов, що працював у редакції журналу ще за В. Коротича. З приходом нового головного редактора в журналі здійснювалася програма по зміні формату і налаштування на ширшу аудиторію. Журнал зберіг свій фірмовий логотип і назву, при цьому змінилася концепція, склад рубрик, а також дизайн. Зберігши за «Огоньком» основні риси його фірмового стилю, видавнича команда скоригувала формат журналу, істотно розширивши його ілюстративні можливості [2, 19].

Влітку 2003 р. група компаній «Відео Інтернешнл» (VI), що являється найбільшим продавцем рекламного часу на телебаченні, разом з компанією Story First Communications (акціонер радіо «Максимум» та телеканалу СТС) заснували інвестиційний фонд Russian Media Ventures (RMV). У липні 2003 р. RMV придбав контрольний пакет акцій журналу «Огонек», ставши, таким чином, контролюючим акціонером видавничого дому «ОВА Прес». З серпня 2003 р. «ОВА Прес» став видавцем журналу «Огонек». А в жовтні того ж року, посаду головного редактора отримав російський журналіст В. Лошак. Та на цій посаді він працював недовго і вже в листопаді 2004 р. заявив про свій відхід після того, як власники журналу запропонували нову концепцію видання – журнал для молодих і багатих. На думку В. Лошака журнал «Огонек» не міг миттєво стати подібним журналом. «Огонек» з його 105-річною історією міг не витримати таких радикальних змін. В. Лошака влаштував статус журналу як суспільно-політичного видання [9, 4]. У змісті журналу можна було б зробити певні зміни, однак радикальна революція не принесла успіху, така новація була помилковою. Зміна редакторів, також не сприяла підвищенню популярності журналу. Так, з 12 листопада по 15 грудня 2004 р. тимчасово виконуючим обов'язки головного редактора журналу був призначений його виконавчий редактор В. Умнов; з 15 грудня 2004 р. головним редактором став В. Вдовін. Ідея перетворення «Огонька» на глянцева журнал про прекрасне життя для прекрасних молодих людей зазнала краху.

Після того, як «Огонек» в новій концепції не набув попиту серед читачів, власники задумалися про можливе поширення його як бренду. З'явилися покупці – компанія «Телеком-Інвест», яка раніше планувала вийти на ринок засобів масової інформації. Після придбання журналу «Огонек» вона зробила В. Лошаку пропозицію про створення видавничого дому журналу «Огонек». У червні 2005 р. В. Лошак знову зайняв пост головного редактора журналу. Під його курівництвом журнал розвивався як суспільно-інформаційне періодичне видання, не був насичений політикою, хоча певні політичні теми все ж мали місце. Варто зазначити, що в публікаціях спостерігалось зацікавлення проблемами самої людини, її внутрішнім світом, особистою культурою, а на другий план виходила тема держави. Але в той же час, важлива роль надавалася розважальній частині, враховувалося, що сучасна аудиторія – це не стільки читачі книг, скільки телеглядачі та шанувальники Інтернету. До кінця 2008 р. «Огонек» виходив щотижня тиражем 69 тис. екземплярів [9, 5]. Журнал містив багато прикладної, споживчої інформації, публікував думки людей авторитетних для аудиторії. Він ілюструвався фотографіями, малюнками,

схемами та елементами інфографіки. На сторінках «Огонька» з'явилися розгорнуті статті російських письменників, вчених, діячів культури.

У січні 2009 р. через реструктуризацію видавничого дому і зміни власника випуск журналу «Огонек» був припинений. Після офіційного рішення про передачу прав на випуск журналу видавничому дому «Комерсант», у травні того ж року, після майже п'ятимісячної перерви, викликаній зміною власника, тижневик «Огонек» знову побачив світ. Так, 18 травня 2009 р. у друк вийшов його перший оновлений номер.

Редактором нинішнього журналу «Огонек» є С. Агафонов. Була проведена колосальна робота по відновленню творчої самобутності «Огонька», йому навіть повернули його звичний нестандартний розмір і позбавили від вимушеного «глянцю сторінок». Реформований сучасний журнал «Огонек» відрізняється від того, яким був у минулому, змінився зміст журналу та інформаційний блок, з'явилися споживчі смуги. Створені кілька візитних карток: «Герої тижня», «Ключові слова» (нова рубрика про життя в інтернеті). Водночас, як і раніше багато місця в журналі присвячується культурі та літературі. Залишилося незмінним «улюблене» обличчя на обкладинці, повернувся кросворд і принцип макетування «від ілюстрації». Новий «Огонек» для нової країни залишається найбільш старим виданням зі старими традиціями у відборі текстів і формуванні свого стилю.

Висновки

Журнал «Огонек», періодичне видання з надзвичайно багатою історією.

«Огонек», що відразу позиціонував себе, як журнал для сімейного читання – пройшов довгий шлях реформування та розвитку. Ці зміни нерозривно були пов'язані зі змінами в державі та суспільстві. Тонкий ілюстрований тижневик, яким був «Огонек» на початку ХХ століття – став «перехідною ланкою» – виданням, в якому поєднувалися кращі якості, як газети, так і щомісячного журналу. Тижневики були оперативніше класичного «товстого» журналу, дозволяли швидше відгукуватися на події. У той же час тижневики показували величезне жанрове розмаїття матеріалів, що сприяло більшій аналітичності, ніж в щоденній газеті. Публікації в журналі «Огонек» становлять важливий джерелознавчий та історіографічний комплекс, цінний для дослідження складної наукової проблеми процесу демонтажу радянського тоталітаризму.

Варто зазначити про безсумнівний взаємовплив суспільно-політичних обставин та журналістських творів. У другій половині ХІХ ст. склалася ситуація, що вимагала від тогочасних видань узагальнюючого висвітлення подій, поглибленого аналізу процесів, що відбувалися в науці і літературі. Це і дало життя новому типу тонкого ілюстрованого журналу. Характер аудиторії, до якої звертався журнал, вимагав специфічного способу викладу і подачі матеріалу, а саме особливого оформлення тексту на сторінці, наявності ілюстрацій, публікації статей з переконуючою аргументацією.

Література

1. Коновалова А. К вопросу об истории газеты «Биржевые ведомости» / А. Коновалова // Экономическая история. Обзорение. – 2001. – № 6.
2. Елисева Н. Советское прошлое: начало переоценки / Н. Елисева // Отечественная история. – 2001. – № 2.
3. Мицкевич Э. Средства массовой информации в период перестройки / Э. Мицкевич // Социологические исследования. – 1990. – № 11.
4. Патрик Элис. Деятельность В.Коротича – публициста и главного редактора журнала «Огонек» [Электронный ресурс]. Режим доступа -http://samlib.ru/p/patrik_e/korotich.shtml
5. Карякин Ю. «Ждановская жидкость» или против очернительства / Ю. Карякин // Огонек. – 1988. – № 19.
6. Минкин А. Тень / А. Минкин // Огонек. – 1988. – № 41.
7. Гдлян Т. Противостояние / Т. Гдлян, Н. Иванов // Огонек. – 1988. – № 26.
8. Выжурович В. Перестройка: кто против? (взгляд с двух берегов океана) / В. Выжурович, В. Готов // Огонек. – 1988. – № 50.
9. Есикова Е. Журнал «Огонек» в контексте переходных эпох: автореф. дис... канд. истор. наук / Е. Есикова. – М., 2011.
10. Гордина О. Проблемы отечественной истории на страницах массового журнала «Огонек» 1987–1991 гг. Тематический анализ: автореф. дис. ...канд. истор. наук / О. Гордина. – М., 2004.

References

1. Konovalova, A. (2001). To a question about the history of the newspaper «Stock-ticker information». *Economic History*, 6 (in Russ.)
2. Yeliseeva, N. (2001). Soviet past: the beginning of the reassessment. *National History*, 2 (in Russ.)
3. Mickiewicz, A. (1990). Media during the perestroika. *Sociological researches*, 11 (in Russ.)
4. Patrick Alice. *Activity of journalist and editor of the magazine «Ogonek»* – Korotich. V. [Electronic resource] Retrieved from http://samlib.ru/p/patrik_e/korotich.shtml (in Russ.)
5. Karjakin, U. (1988). «Zhdanov's liquid» or against name-calling. *Ogonek*, 19 (in Russ.)
6. Minkin, A. Shadow (1988). *Ogonek*, 41 (in Russ.)
7. Gdlyan, T. (1988). Confrontation. *Ogonek*, 26 (in Russ.)
8. Vyshutovich, V. (1988). Perestroika: who is against? (glance from the two shores of the ocean). *Ogonek*, 50 (in Russ.)
9. Esikova, E. (2011). Magazine «Ogonek» in the context of transitional periods. *Thematic analysis* (in Russ.)
10. Gordina, O. (2004). Problems of Russian history on the pages of mass magazine «Ogonek» 1987–1991. *Thematic analysis* (in Russ.)

Kayuk Anna Aleksandrovna,

graduate student of the department of archeology and historical knowledge of special areas of Cherkasy National University B. Khmelnytsky

Popular edition «Ogonek»: a history of its origin and characteristics of changes in editorial policy

Abstract. *The problematic of this subject is to study the history of the magazine «Ogonek», focusing on the origin of this mass publication, its text structure, genre peculiarity and subjects of publications.*

The aim of the research is to explore the history of the magazine «Ogonek» and changes in the subject of publications.

It was used a number of historical methods: descriptive method, comparative-historical method, content analysis gave particularly valuable results in the journal publications research.

The main results of the research show the uniqueness of the magazine «Ogonek» as a historical source. The needs of an era influenced on the content changes. Thus, in the years of «perestroika», when the editor in chief was V. Korotych, the magazine started a new life. Thanks to embodied innovations, «Ogonek» reached enormous popularity and had a significant influence on the county's political life. Exposing the crimes that were committed in the past has become an iconic genre in journalism. Here are some publications on this subject: «Zhdaniv's fluid» Karjakin Y., «Confrontation» – the open letter from investigators for particularly important cases at the Prosecutor General of the USSR Hdlyana T. and Ivanova N., «Perestroika: who is against?» – the roundtable discussion with prominent US economists and professors, from the Soviet Union there were present economists and historians Saharov A. and Bunich P.

In addition, «Ogonek» acquainted its readers with the works of classical and modern Russian literature, biographies of famous people, innovations in the world of music, art, technology, movies and more.

As the conclusion it should be noted that «Ogonek» is an important symbol of the «glasnost» era, the political structure changes and the collapse of Soviet power. Today the legendary magazine circulation is more than 53,000 copies. «Ogonek» is the true embodiment of how the talent and the work can transform a small supplement to the newspaper in a country famous magazine. But without Korotych V. it would not be that well-known for the 1980's generation «Ogonek».

Keywords: *publishing, mass publications, text structure, genre, theme papers.*

УДК 94(477):070

ХРАМЦОВА Ірина Анатоліївна,
аспірантка Кременчуцького
Національного університету ім. М.
Остроградського

**ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ КОНЦЕПЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ НА СТОРІНКАХ
ХУДОЖНЬО-ЛІТЕРАТУРНИХ І ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИХ ЖУРНАЛІВ У
ЧАСИ ПЕРЕБУДОВИ НА УКРАЇНІ**

У запропонованій статті проаналізовано основні напрямки переосмислення української історії на сторінках журналів. Українські часописи зробили вагомий внесок у відтворення історичної

пам'яті, повернення до читачів творів, раніше заборонених режимом. Значну увагу автор сконцентрував на вивченні ролі історичної публіцистики у контексті формування активної громадянської позиції. Крім того, автор доводить, що історичний факт у публіцистиці набуває статусу політичного аргументу, а історична оцінка стає засобом формування національної свідомості громадян.

Ключові слова: *перебудова, історія, художньо-літературні і громадсько-політичні часописи.*

Постановка проблеми

У наш час наукове узагальнення досвіду і уроків минулого набуває особливого значення в переломні періоди розвитку суспільства, коли відбуваються зміни у всіх сферах його життя – у політиці, економіці, культурі, свідомості. У такий час суспільна активність, як відомо, особливо проявляється у зростанні інтересу до історії. У минулому йде пошук відповідей на актуальні питання сьогодення, підсумок якого виражається у переосмисленні історії, відході від старих концепцій, у різкій політизації історії. Історія перестає бути частиною науки, її матеріали активно використовуються в політичній боротьбі. Історичний факт перетворюється в політичний аргумент, а історичні оцінки стають засобом формування суспільної свідомості, яка повинна відповідати тому чи іншому етапу політичної боротьби.

Актуальності дослідженню додає відсутність окремого історіографічного вивчення публіцистичних матеріалів українських журналів часів перебудови з точки зору на роль українських часописів в переосмисленні основних концепцій української історії та висвітлення позначеної теми на сторінках журналів.

Мета статті полягає в тому, щоб на основі виявленого і опрацьованого комплексу джерел та наукової літератури проаналізувати проблеми та особливості переосмислення концепції української історії та відображення їх на сторінках часописів в часи перебудови.

Дослідження та публікації

Тема журнальної публіцистики і її ролі в національному відродженні та утвердженні української державності в період перебудови (1985–1991 рр.) розроблена досить поверхово і фрагментарно.

Заявлена в ці статті проблема відображена в наукових дослідженнях таких науковців як В. В. Лізанчук [1], В. І. Шкляр [2], М. Ф. Нечиталюк [3], І. М. Барановська [4], С. О. Костилова [5]. Особливу увагу заслуговують праці Н. С. Желіховської, у яких йдеться про особливості розвитку української публіцистики на прикладі журналів «Київ» і «Вітчизна» у період суспільно-політичних змін 1985–1991рр. [6]. Таким чином, аналіз опублікованих праць показує, що переважна більшість дослідників розглядають проблему здебільшого в літературознавчому контексті, залишаючи поза увагою її суспільно-політичну і, власне, історичну складову, з'ясування місця журнальної публіцистики в медіа-середовищі перехідного періоду, як важливого чинника демократизації життя суспільства.

Виклад основного матеріалу

До середини 1980-х рр. фрагментарне висвітлення «білих плям» історії, які раніше замовчувалися або спотворювалися офіційною наукою, що призвело до розпаду цілісної картини радянського минулого на окремі «достовірні» фрагменти. Професійна історична наука за потоком історичної інформації в пресі просто не встигала. Окрім того, масова свідомість перестала довіряти радянській історіографії. Тому функції формування нової «історичної пам'яті» взяла на себе журнальна публіцистика, зосереджуючи в цей час свою увагу на переосмисленні найбільш суперечливого періоду новітньої історії – сталінізму.

Можна стверджувати, що відсутність системного підходу до аналізу історичних фактів неодноразово призводив до помилкової їх інтерпретації, що в свою чергу спотворювало загальну картину минулого, не давало можливості правильно прогнозувати майбутнє, підкреслюється, що стан невизначеності у суспільстві часто стає сприятливим ґрунтом для маніпуляцій ідеями та теоріями. Тому у центрі зацікавлень авторських колективів українських журналів доби перебудови опинилося історичне переосмислення минулого

України в цілому, що дозволяє говорити про велику роль історичної публіцистики у контексті формування активної громадянської позиції.

Слід підкреслити, що в період перебудови найбільш активними були автори, які належали до групи з ліберальними поглядами – письменники та публіцисти, які за висловом Б. Пасічника «розбудили історичну науку від довгих років летаргії» [7, 91]. На сторінках часописів все частіше лунали заклики до об'єктивного висвітлення історичної минувшини та аналізу історичної спадщини.

На сторінках журналу «Золоті ворота» С. Головатий стверджує, що історична правда, достовірні знання про минуле, науковий аналіз історичних подій є однією з вирішальних передумов і складових чинників процесу оновлення суспільства. «На жаль, ми досі не маємо об'єктивного викладу історії української державності в ХХ ст. І досі не подолано ті помилки, недоліки та перекручення у висвітленні проблем розвитку української державності, якими перенасичені радянська історіографія та радянська юридична наука в цілому і окремі її галузі, приміром – історія держави і права» [8, 16].

Взявши на себе ініціативу у висвітленні історичної тематики, журнальна публіцистика на початок 1990-х рр. відбивала настрої тієї частини української інтелігенції, яка відійшла від ідеалів соціалізму і стала виразником національної ідеї і руху за незалежність України. Публікації журналів на історичну тематику формували у людей нове розуміння історії, переоцінку подій і явищ минулого. Ці публікації нерідко випереджали публікації спеціальних наукових видань.

Важливе концептуальне значення щодо актуальності історичної тематики у формуванні громадянського патріотизму має стаття М. Славинського «Ціна «ізмів» в журналі «Київ». У ній, осмислюючи роль історії в національному відродженні, він засуджує традицію «викреслювання» з історії цілих пластів: «Поклади духовної суверенності настільки глибинні, що ми нічого сумняшеся дозволяємо собі викреслювати з історії по двісті років... Так, двісті років між Хмельницьким і Шевченком для багатьох – це «аморфне існування, сумні співи, молитви, чухання чубів і полковницько-сотницька гризня між собою» (П. Загребельний). Ще легше віддавали на відкуп байдужим двісті добогданівських літ. І лише сьогодні починаємо писати історію українського вільнолюбного начала, яке від доби зародження постійно, ненастанно, з однаковою злобою й ненавистю придушували всі можновладці, крісловласники, чужі й свої тимчасовці» [9, 129].

Автор звертає увагу на те, що незважаючи на значну кількість досліджень, що з'являються в період перебудови, в яких аналізуються передумови й причини відходу від ленінізму, на його погляд, однією з відправних точок став демагогічно засуджуваний, але на практиці сповідуваний «ізм» – ідеалізм (як об'єктивний, так і суб'єктивний). Через це корені післянепівських перекручень слід шукати у замаскованому переконанні, що ідеї, теорії, уявлення первинні, визначальні, а буття, реальна дійсність, «труди і дні» народу вторинні, похідні або другорядні, такі, які можна й не брати до уваги.

Крім того, історичні матеріали художньо-літературних та громадсько-політичних журналів періоду перебудови були нерозривно пов'язані з політикою. Багато в чому вони, передусім ті, що торкалися радянської історії, формували ідеологію спочатку удосконалення, а потім – демонтажу соціалізму.

Українські часописи зробили вагомий внесок у відтворення історичної пам'яті, повернення до читачів творів, раніше заборонених режимом. У роки перебудови в історичній тематиці журналів, присвяченій радянській історії, дедалі вагоме місце посідали матеріали про сталінські репресії, голодомор 1932–1933 рр., проблеми охорони історико-культурної спадщини та інших тем, пов'язаних з утвердженням тоталітарного режиму. На думку авторів, вони мали за мету формувати негативне ставлення до радянської влади через висвітлення подробиць про трагічну долю громадян.

Резонансним інформаційним вибухом у середині 1980-х рр. прозвучали у часописах публікації про викреслені з офіційної історії події, про замовчувані імена видатних українців – політиків, діячів науки, культури, освіти, мистецтва. З небуття виходили названі «призабутими» постаті, які є гордістю нації і які були знані лише за кордоном.

Важливо відзначити, що одним із перших публіцистичних творів, який реалістично висвітлює долі і характери покоління людей, яким довелося пройти через сталінські ГУЛАГи, зазнавши неймовірних страждань стали «Сибірські новели» Б. Антоненка-Давидовича, які були вперше опубліковані у 1989 р. в журналі «Вітчизна». У цьому посмертному циклі оповідань відомого українського письменника, який майже двадцять років «вивчав життя» в сталінських таборах, йдеться здебільшого про події і долі сумні, драматичні. Але із щонайважчих випробувань художник виніс глибоко вистраждану, а не сліпу віру в незнищенність людської доброти, в торжество справедливості, правди; [10, 16–63; 11, 63–123]. Правдивості і емоційності сприйняття читачами «Сибірських новел» додає те, що сам їх автор за сфабрикованою справою був засуджений до страти. Вищу міру покарання замінили на 10 років таборів.

До теми сталінських репресій звернувся і журнал «Дніпро», опублікувавши на своїх сторінках роман з автобіографічними елементами «Тигролови» І. Багряного [12, 4–51; 13, 4–89]. У ньому розкривається робота репресивної сталінської системи.

Журнал «Київ» у 1988 р. опублікував підбірку «За Соловецькою межею. Листи М. Зерова, М. Куліша, Г. Епіка, В. Підмогильного (тридцять років)», до якої увійшло виявлене і упорядковане Н. Кузякіною листування представників репресованої у 1930-х рр. української інтелігенції. Оприлюднені в журналі листи заповнюють одну з «білих плям» радянської історії і дають уявлення про деякі обставини їхнього перебування в лиховісних сталінських таборах на Півночі [14, 111–134].

Маємо додати, що в роки перебудови одночасно з посиленням уваги до теми політичних репресій інтерес громадськості привертає тема голодомору 1932–1933 рр. З огляду на це помітною подією в інформаційному просторі стала публікація на сторінках журналу «Київ» дослідницької праці англо-американського історика і письменника Роберта Конквеста «Великий терор», присвячена трагічним сторінкам в історії Радянського Союзу і кілька разів перевидавалася за кордоном. У Радянському Союзі була заборонена і поширювалася в самвидаві [15, 87–117; 16, 97–126].

У журналі «Жовтень» («Дзвін») тема голодомору 1932–1933 рр. розкривалася під рубрикою «Біла книга. Правда про голод на Україні 1933 року». Зокрема, у ній вміщено підбірки спогадів та розвідок П. Василевського «Алгебра геноциду» [17, 77], М. Запаско «Діти 1933-го року» [18, 71], О. Кононенко «Як страшний сон» [19, 93], В. Лук'яненко «Біла книга» [20, 73], Ф. Сизоненка «Голод у Шевченковому краї» [21, 84].

Одночасно з публікаціями на сторінках художньо-літературних та громадсько-політичних журналів історико-документальних матеріалів про злочини тоталітарного режиму, які заповнювали «білі плями» радянської історії, українські часописи почали друкувати фундаментальні праці з інших періодів історії України. Більшість з них радянською наукою оцінювалися як «буржуазно-націоналістичні» і були невідомі широким колам громадськості.

Одним із перших публікувати наукову спадщину видатних українських вчених-істориків розпочав у 1988 р. журнал «Київ». На його сторінках вперше побачили світ підготовлені до друку С. Білоконем «Спомини» видатного українського історика М. Грушевського [22; 23]. Цим самим широкій громадськості презентувалась не тільки ґрунтовна праця, а й поверталася незаслужено забута постать видатного вченого, організатора української науки, публіциста і політичного діяча України – М. С. Грушевського. Як політик він пройшов шлях від засновника національно-демократичної партії Галичини і Товариства українських поступовців у Києві до творця засад української незалежної держави. Він був головою Центральної Ради а згодом визнав Радянську владу на Україні. Його соціально-політичні погляди змінювались, але любов по свого народу і до історичної істини для нього завжди були вищим мірилом в науковій творчості і політичній діяльності. Однак, поряд з об'єктивними оцінками творчості, вчений зазнав чимало несправедливих звинувачень. На жаль, сталося так, що політична біографія М. С. Грушевського на довгі роки перекреслила його наукові здобутки. До перебудови він належав до заборонених авторів і був невідомий громадськості. Тому публікація на сторінках

журналу «Київ», а згодом і інших журналів, творчої спадщини М. С. Грушевського, мала величезне наукове і громадсько-політичне значення.

Окремої уваги заслуговує також масштабний проект з популяризації наукової спадщини М. С. Грушевського, який започаткував у 1989 р. журнал «Київ», почавши публікацію на своїх сторінках його багатотомної праці «Історія України-Руси» – вершину наукового доробку вченого і перше в українській історіографії монументальне дослідження історії України. У ній проаналізовано багатомірний розвиток українського народу від його давніх початків до середини XVII ст. включно. Головною історіографічною концепцією автора цієї монументальної праці є наукове обґрунтування перманентності українського історичного процесу на всій території, заселеній українським народом. Цією та іншими своїми працями М. С. Грушевський, створив оригінальну концепцію історичного розвитку України в контексті європейської і світової історії.

Фундаментальна праця М. С. Грушевського «Історія України-Руси» друкувалася в двадцяти одному номері журналу «Київ» впродовж 1990–1991 рр. [24; 25] і була схвально сприйнята та знайшла широкий відгук серед громадськості, піднімаючи тим самим авторитет журнальної публіцистики

Відгукуючись на зростаючий інтерес читацької громади до історії українського козацтва, журнал «Дзвін» у 1990 р. розпочав публікацію тритомної праці українського історика і культурно-громадського діяча кінця XIX–початку XX ст. Д. Яворницького «Історія запорозьких козаків», в якій висвітлені різні аспекти історії запорозького козацтва: політичні та воєнні події, економічне життя, побут, торгівля, стосунки із зовнішнім світом, культура та духовний світ запорожців, природне середовище, в якому існувало козацтво; [26; 27].

Журнал «Дзвін» того ж року опублікував окремі розділи «Історії України» І. Крип'якевича [28]. У передмові журналу до видання зазначено, що «йдучи назустріч проханню читачів та враховуючи їх потребу в систематично викладених відомостях з історії України, вважаємо доцільним дати змогу нашим читачам ознайомитися з популярним курсом історії України І. Крип'якевича. Ця книжка, підготовлена до друку ще 1938 року, своєчасно не була видана. Рукопис був вивезений кимось із друзів автора за кордон і там чудом зберігся. Праця була вперше видана Науковим товариством імені Шевченка в Нью-Йорку лише в 1971 році під псевдонімом Іван Холмський. Сьогодні віддаємо її у руки радянського читача» [29, 82].

Між іншим, публікації історичної тематики впливали на формування національної свідомості і, пробуджуючи у читачів патріотичні почуття, водночас рухали вперед й професійну наукову думку істориків, оскільки актуалізували проблематику, ставили питання, яких раніше не було в історіографії, спонукали професійних істориків до критичного перегляду існуючих оцінок фактів і подій, до вироблення нових поглядів і підходів до історії.

На сторінках журналів в роки перебудови побачили світ багато праць, в яких автори, в тому і сучасні професійні історики, висвітлювали маловідомі сторінки історії України. Серед них – статті В. Сергійчука «Дипломатична служба Богдана Хмельницького» («Жовтень») [30, 109–113], А. Яковліва «Договір гетьмана Богдана Хмельницького з Москвою року 1654» («Дзвін») [31, 100–118], В. Микитась «Бабське століття» або «темна пляма» в історії України XVIII століття («Київ») [32, 109–149], Д. Багалія «Історія Слобідської України. Заселення Слобідської України з другої половини XVII до кінця XVIII століття» («Прапор») [33, 118–128], Д. Кулиняка «Соловецький в'язень, або Останній гетьман України» («Вітчизна») [34, 137–151], В. Смоля «Петро Сагайдачний: воїн, політик, людина» («Вітчизна») [35, 189–194], О. Апанович «Не пропала їхня слава. Передумови і наслідки скасування Запорізької Січі» [36, 164–174], О. Думіна «Історія легіону Українських січових Стрільців» («Дзвін») [37, 92–103].

Висновки

Підсумовуючи, маємо підкреслити, що в роки перебудови, передусім на її завершальному етапі, українська журнальна публіцистика значно активізувала свою просвітницьку діяльність щодо встановлення історичної правди й утвердження духовних та моральних цінностей. У центрі зацікавленості редакційних колегій і авторів журналів

опинилося історичне переосмислення минулого України в цілому, що засвідчує велику роль історичної публіцистики у контексті формування активної громадянської позиції. Історичний факт у публіцистичних матеріалах перетворюється в політичний аргумент, а історичні оцінки стають засобом формування історичної пам'яті і національної свідомості громадян.

Художньо-літературні і громадсько-політичні часописи зробили вагомий внесок у відтворення історичної правди, повернули до читачів раніше заборонені твори. В історичній тематиці журналів, присвяченій радянській історії, вагоме місце посідали матеріали про сталінські репресії, голодомор 1932–1933 рр., проблеми охорони історико-культурної спадщини, які раніше були «білими плямами» історії України.

Суспільний резонанс мали публікації про замовчувані імена видатних українців – політиків, діячів науки, культури, освіти, мистецтва, які є гордістю нації і які були знані лише за кордоном. Пізнанню широкою громадськістю невідомих сторінок радянської історії післясталінського періоду сприяли оприлюднені на сторінках журналів матеріали про відомих дисидентів-шестидесятників, учасників правозахисного руху.

Одночасно з публікаціями історико-документальних матеріалів про злочини тоталітарного режиму, українські журнали в роки перебудови почали друкувати фундаментальні праці з інших періодів історії України, які радянською наукою оцінювалися як «буржуазно-націоналістичні» і були невідомі широким колам громадськості.

Література

1. Лизанчук В. В. Грани коллективизма. Воздействие печати, телевидения, радио на формирование социально активной личности / В. В. Лизанчук. – Львов : Вища школа, 1989. – 152 с.
2. Шкляр В. І. Енергія думки і мистецтво слова. – К. : Вища школа, 1988. – 199 с.
3. Методологічні засади історико-журналістської науки // Українська преса. Хрестоматія / За ред. М. Ф. Нечитайлока. – Л., 1999. – Том 1 : Преса Східної України 60-х років XIX ст.
4. Барановська І. М. Українська періодика у проблематиці журналістикознавчих досліджень (на матеріалах кандидатських і докторських дисертацій 1980–1990-х рр.) / І. М. Барановська [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://journlib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1604>.
5. Костишева С. О. До питання про природу трансформаційних процесів у системі друкованих ЗМІ України другої половини 80-х–першої половини 90-х рр. XX ст. / С. О. Костишева // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – К. : Інститут історії України НАН України, 2003. – Вип. 9. – С. 332–352.
6. Желіховська Н. Висвітлення проблем розвитку української культури на сторінках журналів «Київ» і «Вітчизна» у часи радянської перебудови (1985–1990) / Н. Желіховська // Образ. Щорічний науковий збірник. – К., 2010. – Вип. 11. – 120 с.
7. Пасічник Б. «Міроприємства», від яких «зябок» / Б. Пасічник // Жовтень. – 1989. – № 12. – С. 91–94.
8. Головатий С. Українська держава у XX ст. / С. Головатий // Золоті ворота. – 1991. – № 1. – С. 16–23.
9. Славинський М. Ціна «ізмів» / М. Славинський // Київ. – 1990. – № 2. – С. 127–132.
10. Антоненко-Давидович Б. Сибірські новели / Б. Антоненко-Давидович // Вітчизна. – 1989. – № 7. – С. 16–63.
11. Антоненко-Давидович Б. Сибірські новели. Закінчення / Б. Антоненко-Давидович // Вітчизна. – 1989. – № 8. – С. 63–123.
12. Багрянний І. Тигролови / І. Багрянний // Дніпро. – 1991. – № 1. – С. 4–51.
13. Багрянний І. Тигролови / І. Багрянний // Дніпро. – 1991. – № 2. – С. 4–89.
14. Розвідки. Знахідки. Спогади. Кузякіна Н. За Соловецькою межею. Листи М. Зерова, М. Куліша, Г. Епіка, В. Підмогильного (тридцять роки) // Київ. – 1988. – № 7. – С. 111–134.
15. Конквест Роберт. Великий терор // Київ. – 1990. – № 1. – С. 87–117.
16. Конквест Роберт. Великий терор // Київ. – 1990. – № 2. – С. 97–126.
17. Василевський Пантелеймон. Алгебра геноциду // Дзвін. – 1990. – № 5. – С. 77.
18. Запаско Марія. Діти 1933-го року // Дзвін. – 1990. – № 12. – С. 71.
19. Кононенко Олександр. Як страшний сон // Дзвін. – 1990. – № 2. – С. 93.
20. Лук'яненко В. Біла книга / В. Лук'яненко // Дзвін. – 1990. – № 12. – С. 73.
21. Сизоненко Ф. Біла книга / Ф. Сизоненко // Дзвін. – 1990. – № 9. – С. 84
22. Грушевський М. Спомини. Передмова доктора історичних наук, члена-кореспондента АН УРСР Шевченка Федора. – Ч. 1 // Київ. – 1988. – № 9–12.
23. Грушевський Михайло. Спомини. Передмова доктора історичних наук, члена-кореспондента АН УРСР Шевченка Федора. – Ч. 2 // Київ. – 1989. – № 8–11.
24. Грушевський М. Історія України-Русі / М. Грушевський // Київ. – 1990. – № 1–7, 10–12.
25. Грушевський М. Історія України-Русі / М. Грушевський // Київ. – 1991. – № 1–12.
26. Яворницький Д. Історія запорізьких козаків / Д. Яворницький // Дзвін. – 1990. – № 1–6.

27. Яворницький Д. Історія запорізьких козаків. Продовження / Д. Яворницький // Дзвін. – 1990. – № 8–12.
28. Крип'якевич І. Історія України / І. Крип'якевич // Дзвін. – 1990. – № 5 – 12.
29. Історична бібліотека «Дзвона». Крип'якевич Іван. Історик України // Дзвін. – 1990. – № 5. – С. 82.
30. Сергійчук В. Дипломатична служба Богдана Хмельницького / В. Сергійчук // Жовтень. – 1989. – № 1. – С. 109–113.
31. Яковлів А. Договір гетьмана Богдана Хмельницького з Москвою року 1654 / А. Яковлів // Дзвін. – 1991. – № 4. – С. 100–118.
32. Микитась В. «Бабське століття» або «темна пляма» в історії України XVIII століття / В. Микитась // Київ. – 1990. – № 8. – С. 109–149.
33. Багалій Д. І. Історія Слобідської України. Заселення Слобідської України з другої половини XVII до кінця XVIII століття / Д. І. Багалій // Прапор. – 1988. – № 9. – С. 118–128.
34. Кулиняк Д. Соловецький в'язень, або Останній гетьман України / Д. Кулиняк // Вітчизна. – 1991. – № 7. – С. 137–151.
35. Смолій В. Петро Сагайдачний: воїн, політик, людина / В. Смолій // Вітчизна. – 1990. – № 1. – С. 189–194.
36. Апанович О. Не пропала їхня слава. Передумови і наслідки скасування Запорізької Січі / О. Апанович // Вітчизна. – 1990. – № 9. – С. 164–174.
37. Думін О. Історія легіону Українських січових Стрільців, 1914–1918 рр. / О. Думін // Дзвін. – 1991. – № 9. – С. 92–103.

References

1. Lyzanchuk, V. V. (1989). *Hrany kolektyvyzma. Vozdeistvye pechaty, televydeniya, radyo na formyrovanye sotsyalno aktyvnoi lychnosti*. V. V. Lyzanchuk. Lvov. Vyshcha shkola. 152 (in Ukr.)
2. Shkliar, V. I. (1988). *Enerhiia dumky i mystetstvo slova*. K.: Vyshcha shkola (in Ukr.)
3. *Metodolohichni zasady istoriko-zhurnalistskoi nauky* (1999). Ukrainaska presa. Khrestomatiiia. Tom 1. Presa Skhidnoi Ukrainy 60-kh rokiv KhIKh st. Za red. M. F. Nechytaliuka. L. (in Ukr.)
4. Baranovska, I. M. *Ukrainska periodyka u problematytsi zhurnalistykoznavchyykh doslidzhen* (na materialakh kandydatskykh i doktorskykh dysertatsii 1980–1990-kh pp.) [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: (<http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1604>) (in Ukr.)
5. Kostylieva, S. O. (2003). Do pytannia pro pryrodu transformatsiinykh protsesiv u systemi drukovanykh ZMI Ukrainy druhoi polovyny 80-kh–pershoi polovyny 90-kh rr. KhKh st. *Problemy istorii Ukrainy: Fakty, sudzhennia, poshuky*. Mizhvidomchyi zbirnyk naukovykh prats, 9. K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy (in Ukr.)
6. Zhelikhovska, N. (2010). Vysvitlennia problem rozvytku ukrainskoi kultury na storinkakh zhurnaliv «Kyiv» i «Vitchyzna» u chasy radianskoï perebudovy (1985-1990). *Obraz. Shchorichnyi naukovyi zbirnyk*. K, 11, 120 s (in Ukr.)
7. Pasichnyk, B. (1989, October). «Miropryemstva», vid yakykh «ziabko». *Zhovten*, 12, 91-94 (in Ukr.)
8. Holovaty, S. (1991). *Ukrainska derzhava u KhKh st. Zoloti vorota* (Golden gate), 1, 16-23 (in Ukr.)
9. Slavynskyi, M. (1990). Tsina «izmiv». *Kyiv (Kyiv)*, 2, 127-132 (in Ukr.)
10. Antonenko-Davydovych, B. (1989). *Sybirski novely*. Vitchyzna (Motherland), 7, 16-63 (in Ukr.)
11. Antonenko-Davydovych, B. (1989). *Sybirski novely*. Zakinchennia. Vitchyzna (Motherland), 8, 63-123 (in Ukr.)
12. Bahrianyi, I. (1991). *Tyhrolovy*. Dnipro (Dnipro), 1, 4-51 (in Ukr.)
13. Bahrianyi I. (1991). *Tyhrolovy*. Dnipro (Dnipro), 2, 4-89 (in Ukr.)
14. Rozvidky. Znakhidky. Spohady. Kuziakina N. (1988). *Za Solovetskoïu mezheiu*. Lysty M. Zerova, M. Kulisha, H. Epika, V. Phdmohylnoho (trydtsiati roky). Kyiv (Kyiv), 7, 111-134 (in Ukr.)
15. Konkvest R. (1990). *Velykyi teror*. Kyiv (Kyiv), 1, 87-117 (in Ukr.)
16. Konkvest R. (1990). *Velykyi teror*. Kyiv (Kyiv), 2, 97-126 (in Ukr.)
17. Vasylevskyi Panteleimon. (1990). *Alhebra henotsydu*. Dzvyn (Ringing), 5, 77 (in Ukr.)
18. Zapasko M. (1990). *Dity 1933-ho roku*. Dzvyn (Ringing), 12, 71 (in Ukr.)
19. Kononenko O. (1990). *Yak strashnyi son*. Dzvyn (Ringing), 2, 93 (in Ukr.)
20. Lukianenko V. (1990). *Bila knyha*. Dzvyn (Ringing), 12, 73 (in Ukr.)
21. Syzonenko F. (1990). *Bila knyha*. Dzvyn (Ringing), 9, 84 (in Ukr.)
22. Hrushevskyi M. (1988). *Spomyny. Peredmova doktora istorychnykh nauk, chlena-korespondenta AN URSS Shevchenka Fedora*. Chastyna I. Kyiv (Kyiv), 9-12. (in Ukr.)
23. Hrushevskyi M. (1989). *Spomyny. Peredmova doktora istorychnykh nauk, chlena-korespondenta AN URSS Shevchenka Fedora*. Chastyna II. Kyiv (Kyiv), 8-11 (in Ukr.)
24. Hrushevskyi, M. (1990). *Istoriia Ukrainy-Rusi*. Kyiv (Kyiv), 1-7, 10-12 (in Ukr.)
25. Hrushevskyi, M. (1991). *Istoriia Ukrainy-Rusi*. Kyiv (Kyiv), 1-12 (in Ukr.)
26. Iavornytskyi, D. (1990). *Istoriia zaporizkykh kozakiv*. Dzvyn (Ringing), 1-6 (in Ukr.)
27. Iavornytskyi D. (1990). *Istoriia zaporizkykh kozakiv*. Prodovzhennia. Dzvyn (Dzvyn), 8-12 (in Ukr.)
28. Krypiakevych I. (1990). *Istoriia Ukrainy*. Dzvyn (Ringing), 5-12 (in Ukr.)
29. *Istorychna biblioteka «Dzvona»*. Krypiakevych Ivan. (1990). *Istoryk Ukrainy*. Dzvyn (Ringing), 5, 82 (in Ukr.)
30. Serhiichuk, V. (1989, October). *Dyplomatychna sluzhba Bohdana Khmelnytskoho*. *Zhovten*, 1, 109-113 (in Ukr.)
31. Iakovliv A. (1991). *Dohovir hetmana Bohdana Khmelnytskoho z Moskvoiu roku 1654*. Dzvyn (Ringing), 4, 100-118 (in Ukr.)

32. Mykytas, V. (1990). «Babske stolittia» abo «temna pliama» v istorii Ukrainy KhVIII stolittia. Kyiv (Kyiv), 8, 109-149 (in Ukr.)
33. Bahalii, D. I. (1988). *Istoriia Slobidskoi Ukrainy. Zaselennia Slobidskoi Ukrainy z druhoi polovyny XVII do kintsia XVIII stolittia.* Prapor (Flag), 9, 118-128 (in Ukr.)
34. Kulyniak, D. (1991). *Solovetskyi viazen, abo Ostannii hetman Ukrainy.* Vitchyzna (Motherland), 7, 137-151 (in Ukr.)
35. Smolii, V. (1990). *Petro Sahaidachnyi: voin, polityk, liudyna.* Vitchyzna (Motherland), 1, 189-194 (in Ukr.)
36. Apanovych, O. (1990). *Ne propala yikhnia slava. Peredumovy i naslidky skasuvannia Zaporizkoi Sichi.* Vitchyzna (Motherland), 9, 164-174 (in Ukr.)
37. Dumin, O. (1991). *Istoriia lehionu Ukrainykykh sichovykh Striltsiv, 1914–1918 rr.* Dzvin (Ringing), 9, 92-103 (in Ukr.)

Khramtsova Iryna Anatoliivna,

graduate student Kremenchug National University. M. Ostrogradskii

Re-comprehending of ukraine history concept on the magazine art and literature, social and political pages during perestroika in Ukraine

Abstract. *The article is dedicated to re-comprehending of Ukraine history concept on the magazine pages during perestroika in Ukraine. The main trends of re-comprehending of Ukrainian history on magazine pages are analyzed in it. Ukrainian magazines made a considerable contribution into revival of historical memory, returned literary works to readers, which had been suppressed by the regime. A considerable attention is paid by the author to the studies of the historical publicizm in the context of the active social position. It is noted that Ukrainian publicizm made its activity much more intensive as to setting up historical truth and consolidation of spiritual and moral values. In the centre of editorial boards' and magazine authors' interest there appeared historical re-comprehending of the Ukraine's past in the whole. Besides the author proves that the historical fact in publicizm gains the status of political argument, and historical estimate becomes the means of public national conciseness formation.*

Keywords: *restructuring , history, art and literary and socio -political newspapers.*

Надійшла до редакції – 01.11.2015

Затвержена до друку – 12.11.2015

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

УДК 94(477)«19»:338.43(477)

МОРОЗОВ Анатолій Георгійович,
доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри археології та
спеціальних галузей історичних
знань Черкаського національного
університету ім. Б. Хмельницького

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПЕРЕХОДУ ДО СТІЙКОГО РОЗВИТКУ В ГАЛУЗІ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

Автори статті з позицій ревізійонізму здійснюють аналіз попередніх та постановку нових концептуальних проблем стійкого розвитку в аграрному секторі, пропонують шляхи їх вирішення і способи попередження. На противагу існуючим науковим парадигмам, що склалися в рамках панування технократичного способу мислення, обґрунтовується ефективність системного підходу.

Ключові слова: *стійкий розвиток, сільське господарство, агроєкосистема, синергетика, екоісторія, концептуальні проблеми.*

Постановка проблеми

Сьогодні не існує сумнівів, що подальший ефективний розвиток вітчизняного сільського господарства – гаранта продовольчої безпеки нації, який переживає період трансформації, може бути забезпечений лише за умови переходу на принципи стійкого (сталого, збалансованого, самовідтворювального) розвитку. Забезпечити цей перехід можна лише на основі пріоритетності принципово нових ціннісних і категоріальних засад. Науковим базисом такої перебудови, на нашу думку, може стати комплексний екосистемний підхід, в центрі уваги якого мають стати соціоприродні системи різних ієрархічних рівнів, співвіднесення природних законів функціонування екосистеми з повсякденним досвідом людського господарювання.

Аналіз новітніх досліджень та публікацій

Сучасна наука пропонує достатньо конкретних методичних рішень, які б дозволили узгодити різні за своєю природою фактори агроєкосистем. Велику наукову вагу мають думки та ідеї, викладені І. Аксьоновою, Е. Базаровим, Г. Булаткіним, Г. Іліаді, О. Морозом, С. Морозовою, Д. Мухом, Ю. Одумом, А. Пенцовою, О. Тарарікою, В. Шаповаловою, Я. Ширинею, Ю. Широковим та ін. Однак, до цього часу в світовій науці немає достатньо об'єктивного, повного, вичерпного, всестороннього і завершеного системно-енергетичного аналізу функціонування як природних, так і аграрних екосистем.

Огляд новітніх досліджень з даної проблематики переконує, що досі не існує теорії регуляції соціоприродних систем. Відсутність синтетичної теорії призводить до численних досліджень за однофакторними схемами, що у значній мірі обмежує можливість раціонального поєднання природних та антропотехногенних чинників.

У більшості випадків при детальному вивченні компонентів агроєкосистеми з поля зору фахівців випадало вивчення принципів взаємодії цих компонентів між собою, причинно-наслідкових зв'язків, а відтак не складалося загальної картини функціонування системи. Натомість відзначимо, що має місце достатньо напрацьована теоретична база для створення синтетичної теорії соціоприродних систем, яка б дала можливість не лише вирішити ряд концептуальних проблем у розвитку аграрного сектору, але й повною мірою відобразити процеси коєволюції.

Магістральним напрямком подальших наукових досліджень у сфері сільськогосподарської екології є розробка екологічної концепції агроландшафтів з урахуванням тієї обставини, що саме тут тісно переплітаються різні процеси – фізичні, хімічні, біологічні, екологічні, соціальні, політичні та бізнесові. Відтак **метою публікації** є перегляд попередніх та постановка нових концептуальних проблем стійкого розвитку в аграрному секторі, пошук шляхів їх вирішення і способів попередження.

Основні результати дослідження

Поняття про агроєкосистему є результатом застосування концепції екосистеми до сільськогосподарських земель. За влучним образним висловом Ю. Одума, агроєкосистеми – це «одомашнені» екосистеми. Щодо наукового визначення агроєкосистеми, то тут немає одностайності, оскільки, за М. М. Городнієм, цю проблему можна вивчати на трьох рівнях: «перший – це поле, зайняте культурою, другий – територія сівозміни з набором культур, третій – природно-економічний район з вираженою спеціалізацією» [4, 52–53]. Виділення будь-якого з рівнів однаково виправдане, але розуміння агроєкосистеми залежить саме від обраного рівня. Проблема полягає у стереотипному сприйнятті цієї категорії крізь призму об'єкт-суб'єктних відносин (Агроєкосистема – Людина), що, в свою чергу, призводить до виносу людини за межі екосистеми та розуміння її лише як учасника господарського та управлінського впливів. Доцільнішим видається розгляд людини саме в контексті агроєкосистеми, що виступає певним еволюційно виробленим способом організації соціоприродної системи. Зауважимо, що з точки зору соціоекології, агроєкосистема виступає саме як частковий випадок соціоекосистеми.

У структурі агроєкосистеми прийнято виділяти три основні підсистеми – соціальну, природну і технічну або економічну (М. Голубець, О. Мороз). Умовно ж їх можна позначити як Людина, Природа, Економіка.

Зв'язок Людина – Економіка є двостороннім та має позитивний зміст. З другої половини ХХ ст. ця система знаходиться в стані експотенційного зростання, який лише частково стримувався дефіцитом ресурсів та лімітуючими факторами середовища. Зв'язок Економіка – Природа є одностороннім та має негативний зміст, оскільки економіка виступає переважно у ролі споживача та порушника звичного балансу. Зв'язок Природа – Людина є здебільшого одностороннім та має позитивний зміст, оскільки добробут людини суттєво залежить від добробуту середовища і лімітується ресурсами і факторами середовища. Вплив Людини на Природу великою мірою опосередковано Економікою.

Професор Л. Г. Руденко зазначає: «не дивлячись на те, що вже 50 років були спостереження щодо деградації природного середовища і його впливу на здоров'я населення, антропогенний пресинг на природу продовжує нарощуватись, досягаючи планетарних масштабів» [8, 5]. Близьку до цього тезу сформулював американський еколог Е. Голдсміт: «...розвинене індустріальне суспільство створює умови, в яких не можуть підтримуватися складні форми життя» [11, 39–40]. Як слушно відзначає еволюціоніст В. А. Зубаков, «хімічне отруєння усього глобального середовища продуктами життєдіяльності лідерів еволюції – явище надзвичайно рідкісне в історії. Подібний прецедент востаннє мав місце 2 млрд. років тому, привівши до вимирання археобактерій і фундаментальної трансформації біосфери».

Актом визнання загрози антропогенної екологічної кризи на найвищому рівні стало прийняття на міжнародній конференції ООН в Ріо-де-Жанейро 1992 р. концепції стійкого розвитку в якості «порядку денного на ХХІ століття» 147 державами світу, в т. ч. – Україною.

Досі в сільському господарстві панує вартісна оцінка процесів. Це викликає обґрунтовану критику науковців багатьох напрямків, адже підхід з позицій грошової оцінки процесів, що відбуваються у соціоагроєкосистемах є проявом бажання розглядати сільське господарство як структурну ланку загального промислового виробництва. Але у сільськогосподарському виробництві людина експлуатує процеси, над якими вона не владна. Більше того, потрібно визнати, що навіть на початку ХХІ ст. ми все ще не маємо повного уявлення про них. Взаємодіючи з природою, соціум має справу з процесами настільки

складними і такої важливості, що вони взагалі не піддаються вартісній оцінці. Відтак, цінові підходи є вкрай суб'єктивними.

Сучасний підхід до наукового осмислення проблем сільського господарства, в тому числі й до проблеми його екологізації, заснований на засадах технократизму. З цих позицій сільське господарство розглядається як спосіб товарного виробництва, основним засобом якого виступає земля. На цих підставах у сферу аграрного виробництва екстраполюються технічні принципи лінійних залежностей зростання, що зводиться від того, що від лінійного нарощення вкладень різних видів енергії у сільське господарство очікується таке ж неухильне нарощення врожайності рослин і продуктивності тварин. Так, подібна схема мала місце на початкових етапах індустріалізації сільського господарства, але надалі ріст капітальних і енергетичних вкладень перестав виправдовувати себе. Відтак, нежиттєздатність парадигми технократизму у вирішенні сільськогосподарських проблем є наслідком неправомірності переносу закономірностей росту, властивих простим технічними системам, у сферу складних соціоприродних систем.

Парадигма редукціонізму, породжена потребами технократичної політики виявилася de-facto примітивним розчленуванням. У застосуванні до наукової проблематики це означало спробу вирішення проблеми шляхом її поділу на простіші складові. Це привело до усталення практики спрощення комплексних наукових питань, зведення їх до лінійних залежностей, відомих з досвіду вивчення технічних систем. Як переконує практика, вирішення у такий спосіб одних питань неодмінно тягне за собою низку інших, більш глибоких.

Серед ряду концептуальних проблем стійкого розвитку сільського господарства помітне місце займає також географічний вимір, а, по суті, проблема оптимальної ландшафтної організації. В. Г. Берестовський, І. К. Паламарчук, В. М. Яцухно та інші авторитетні дослідники вважають за потрібне переорієнтацію на екологічні пріоритети аграрного використання ландшафтів, тобто формування такої просторової і функціональної структури агроландшафтів, за якої досягались би висока, стабільна біопродуктивність агрофітоценозів і достатня екологічна сталість її компонентів до антропогенних навантажень. Такий підхід до сільського господарства, як до способу ландшафтної організації території, з усіх опрацьованих нами стоїть найближче до проблеми забезпечення наукового базису концепції сталого розвитку. Однак, слід відмітити відсутність в арсеналі географічної науки адекватного інструментарію для реалізації цієї ідеї.

Доводиться констатувати, що більшість проєктів реалізації концепції сталого розвитку зводяться до ідеї нормування антропогенних навантажень на екосистеми. Тут маємо визнати, що попри всю абсолютну і життєву необхідність подібних заходів такий підхід лише відстрочить настання кризових явищ, а тому не є принциповим шляхом вирішення проблеми переходу сільського господарства до принципів сталого розвитку.

Специфіка агроекосистеми полягає у тому, що вона належить до систем подвійного регулювання. У ній діють як механізми природного регулювання, яке здійснюється через реалізацію генетичної інформації біоти та, імовірно, інших, більш тонких, досі погано вивчених механізмів, так і людського регулювання, яке реалізується переважно техніко-технологічними засобами. Суперечливий характер регулювання приводить до появи підвищеної напруженості у процесах підтримання стабільності вказаної системи [9, 67].

Про проблеми, які виникають в агроекосистемі, ми можемо судити з деяких спостережень чи вимірювань. Часто буває, що регульованим параметром стає не дійсний стан системи, а той, який ми сприймаємо за зовнішніми ознаками, уявний. Так, проблема втрати ґрунтами природної родючості носить, до деякої міри, замаскований характер на фоні зростання врожайності, обумовленої застосуванням мінеральних добрив.

Проблема реалізації ідеї сталого розвитку вимагає забезпечення стабільності природного компоненту агроекосистем. Стабільність – це узагальнена властивість живої системи, яка характеризує її нормальний за генетичною програмою розвиток у конкретних екологічних умовах. Деталізуючи поняття стабільності виділяють цілий ряд динамічних якостей природних систем, які загалом забезпечують здатність природних систем змінюватися і водночас зберігати структурно-функціональні характеристики в часі. В

агроекосистемах вони перебувають у такому стані: гомеостаз – практично відсутній, доступність – дуже висока, замкненість – дуже низька, живучість – дуже низька, стійкість – низька, надійність – низька через вразливість і непостійність. Стан агроекосистеми в цілому варто оцінювати за зміною її загального потенціалу протягом певного проміжку часу. Комплексна оцінка агроекосистеми проводиться на основі таких інтегральних параметрів як: відповідність призначенню в структурі соціоекосистеми; рівень стійкості; рівень ефективності.

Стрімка інтенсифікація сільськогосподарського виробництва розпочалась відтоді, коли зиск від отриманого прибутку для окремої людини став настільки відчутним, що спонукав відкинути міркування довготермінової безпеки, яка потягала у збереженні стійкості агроекосистеми через недопущення її переексплуатації. Так політика технократизму в сільському господарстві набула багатопланового відображення. В буквальному розумінні вона проявилась у спрямованості на тотальну механізацію процесу сільськогосподарського виробництва. Аксиоматично сприймалась ідея, що всі процеси в рослинництві та тваринництві мають бути максимально механізовані. Негативним наслідком такого підходу є не лише прямі наслідки у вигляді переущільнення ґрунту та розвитку ерозійних процесів, але й те, що механізація не може існувати окремо, вона обов'язково тягне за собою інші, споріднені, процеси – хімізацію, а та, в свою чергу, – генні технології. Отже, засоби техногенезу за таких умов стають ще витонченішими, а їх негативні наслідки ще більш небезпечними і непередбачуваними. Вітчизняні науковці так оцінюють наслідки сучасної технократичної стратегії у сільському господарстві: «Кількість сортів сільськогосподарських рослин і порід тварин різко зменшилось, та й сорти ці, як і породи, якісно змінилися. Значно продуктивніші, ніж це було раніше, вони натомість втратили багато корисних рис своїх диких предків: стали менш витривалими, потребують високих агрофонів і особливих режимів утримання. В той же час хімізація стала замінювати дедалі більше природних механізмів саморегулювання екосистем» [4, 183–184]. Як бачимо, антиекологічність сучасного сільського господарства має комплексний характер. Цю думку поділяють і зарубіжні спеціалісти, зокрема R. J. MacRae, S. B. Hill, J. Henning, G. R. Mehuys та ін.

З кінця 1990-х рр. особливу увагу привертає питання взаємодії систем. В сукупності ці питання охоплюються синергетикою. Її основоположник Г. Хакен вбачає основний предмет у ефектах самоорганізації, яка веде до виникнення якісно нових структур у макроскопічному масштабі. Для того, щоб мати підстави оцінювати агроекосистему, її необхідно розглядати з позицій більш високого рангу, якою є соціоприродна система. В останній агроекосистема відіграє вкрай важливу функцію утилізації сонячної енергії та переведення її у продукти харчування і сировинну базу людства. З позицій соціоекосистеми, розвиток агроекосистеми не є самоціллю, а повинен бути спрямованим на благо регіону – вміщуючої соціоекосистеми у відповідності до функціонального призначення. Разом з тим, перерозвиток агроекосистеми може йти врозріз з інтересами соціоекосистеми в цілому. У порівнянні із суто природною екосистемою структура агроекосистеми виглядає докорінно зміненою. Ступінь впливу людської діяльності на неї настільки значна, що набрала ваги окремого фактору поруч із комплексом природних факторів. Подальший розвиток практики призвів до появи в структурі агроекосистеми техногенного фактору впливу. Саме техніка стала засобом впливу людини на ті чи інші природні процеси [13, 188].

Депресія в економіці світового сільського господарства визначила зміну пріоритетів. Від спрямованості на максимізацію грошового прибутку відбувається поступова переорієнтація на довгострокове забезпечення населення продуктами харчування, що власне і є екологічною функцією агроекосистеми. Хоча економічна мотивація ще остаточно не вичерпана, але вже очевидною є еволюційна зміна в галузі сільського господарства економічних імперативів власне екологічними.

Висновки та пропозиції

Як бачимо, методологічні недоліки існуючих наукових парадигм, що склалися в рамках панування технократичного способу мислення, вбачаються в тому, що при детальному вивченні окремих компонентів агроекосистеми поза увагою залишаються принципи

взаємодії цих компонентів між собою та причинно-наслідкові зв'язки, що природно не дає змоги скласти цілісну картину функціонування екосистеми.

Традиційні науки, як правило, визначають складові частини соціоприродних систем – природу і суспільство, – окремо, як різні, не пов'язані між собою системи. Природні компоненти вивчаються природничими науками, а суспільно-економічні – суспільними. При цьому критерієм досконалості природної системи вважають відсутність будь-якого антропогенного навантаження на неї, а критерієм досконалості соціально-економічної системи – її максимальну економічну ефективність. В рамках такої концепції природа і суспільство виступають як антагоністичні системи, тому про жодну гармонію між ними не може бути й мови.

Ключ до пошуку нової теоретичної бази та розв'язання ряду концептуальних і життєвоважливих питань полягає в самому понятті стійкого розвитку. Поняття стійкості та стабільності відносять нас до системного категоріального апарату, де стійкість розуміється як динамічний процес взаємодії різноспрямованих процесів. Такий контекст знімає вищезгадані протиріччя і тому саме на системному (в ідеалі – на системно-енергетичному) базисі має вестись науковий дослід та практичне втілення моделі стійкого розвитку.

Література

1. Аксенова И. В. Управление устойчивым развитием: теоретические подходы / И. В. Аксенова, В. А. Шаповалова // Учет и статистика. – Ростов-на-Дону, 2012. – № 4. – С. 25–31.
2. Герасимчук З. В. Стимулювання сталого розвитку регіону: теорія, методологія, практика / З. В. Герасимчук, В. Г. Поліщук. – Луцьк : РВВ ЛНТУ, 2011. – 516 с.
3. Голубець М. А. Розвиток «сталий» чи «збалансований»? / М. А. Голубець // Український географічний журнал. – 2006. – № 2. – С. 66–69.
4. Городній М. М. Прикладна біохімія та управління якістю продукції рослинництва / М. М. Городній, С. Д. Мельничук, О. М. Гончар. – К. : Арістей, 2006. – 484 с.
5. Кіндратець О. М. Міждисциплінарний підхід до вивчення проблеми сталого розвитку / О. М. Кіндратець // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. – Запоріжжя, 2009. – Вип. 36. – С. 47–67.
6. Національна парадигма сталого розвитку в Україні / ред. Б. Є. Патон. – К., 2012. – 72 с.
7. Пенцова А. Г. Концепція сталого розвитку в умовах глобалізації та її реалізації в Україні / А. Г. Пенцова // Управління розвитком. – 2013. – № 20. – С. 9–11.
8. Руденко Л. Г. Ландшафтне планування та його роль у вирішенні завдань сталого просторового розвитку України / Л. Г. Руденко, С. О. Маруняк // Український географічний журнал. – 2012. – № 1. – С. 3–8.
9. Садовенко А. Сталій розвиток суспільства / А. Садовенко, Л. Масловська, Т. Тимочко. – К., 2011. – 392 с.
10. Шириня Я. Р. Проблеми сталого розвитку в Україні: екологічний аспект / Я. Р. Шириня // Управління розвитком. – 2013. – № 8. – С. 127–130.
11. Goldsmith E. The Stable Society / E. Goldsmith. – Wadebridge Press, 1978. – 154 p.
12. Kates R. W. What is Sustainable Development? Goals, Indicators, Values, and Practice / R. W. Kates, T. M. Parris, A. A. Leiserowitz // Environment: Science and Policy for Sustainable Development. – 2005. – № 3. – P. 8–21
13. Hulse J. H. Sustainable Development at Risk: Ignoring the Past / J. H. Hulse. – Ottawa : International Development Research Centre, 2007. – 390 p.

References

1. Aksyonova, I. V. (2012). Managing of sustainable development: theoretical approaches. *Uchetistatistika (Accounting and Statistics)*, 4, 25-31 (in Rus.)
2. Gerasimchuk, Z. V. (2011). *Promoting of sustainable development in the region: theory, methodology, practice*. Lutsk (in Ukr.)
3. Golubets, M. A. (2006). The development: «sustainable» or «balanced»? *Ukrayinskiy geografichniy zhurnal (Ukrainian Geographical Journal)*, 2, 66-69 (in Ukr.)
4. Gorodniy, M. M. (2006). *Applied Biochemistry and management of crop production quality*. Kyiv: Aristey (in Ukr.)
5. Kindratets, O. M. (2009). Inter disciplinary approach to the problem of sustainable development. *Gumanitarniy visnik Zaporizkoi derzhavnoi inzhenernoi akademii (Humanitarian bulletin of Zaporizhzhya national engineering academy)*, 36, 47-67 (in Ukr.)
6. *National paradigm of sustainable development in Ukraine* (2012). In B. E. Paton (ed.). Kyiv (in Ukr.)
7. Pentsova, A. G. (2013). *The concept of sustainable development in the context of globalization and its realization in Ukraine*. *Upravlinnya rozvitkom (Management of development)*, 20, 9-11 (in Ukr.)

8. Rudenko, L. G. (2012). Landscape planning and its role in addressing the challenges of sustainable spatial development of Ukraine. *Ukrayinskiy geografichniy zhurnal (The Ukrainian geographical journal) Український географічний журнал*, 1, 3-8 (in Ukr.)
9. Sadovenko, A. (2011). *Sustainable Development of Society*. K. (in Ukr.)
10. Shirinya, Y. (2013). Problems of sustainable development in Ukraine: ecological aspect. *Upravlinnya rozvitkom (Management of development)*, 8, 127-130 (in Ukr.)
11. Goldsmith, E. (1978). *The Stable Society*. Wadebridge Press (in Eng.).
12. Kates, R. W. (2005). What is Sustainable Development? Goals, Indicators, Values, and Practice. *Environment: Science and Policy for Sustainable Development*, 3, 8-21 (in Eng.)
13. Hulse, J. H. (2007). *Sustainable Development at Risk: Ignoring the Past*. Ottawa: International Development Research Centre (in Eng.)

Morozov Anatoliy Georgievich.

Doctor of Science (history), professor of archeology and historical knowledge of special areas of Cherkasy National University. B. Khmelnytsky

Conceptual problems of transition to sustainable development in the agriculture

Abstract. Introduction. Today there is no doubt that further effective development of domestic agriculture – the guarantor of food security of the nation, – can be achieved only if the transition to sustainable principles development. This transition can be ensured only with the priority of innovative categorical values and principles. The scientific basis of this restructuring, in our opinion, could be integrated ecosystem approach.

The **purpose** of research is the revision of the past and setting new conceptual problems of sustainable development in the agricultural sector, the search for their solutions and ways of prevention.

Methods of researching represents by: structural analysis, system analysis, comparative method; statistic method; generalization; the complex of methods of ecohistory.

Results. The concept of agriecosystem is the result of the concept of ecosystems into agricultural land. The problem is the stereotypical perception of agriecosystems by people through the prism of object-subject relationship. This leads to the removal of human out of limits of ecosystems and only as by economic and managerial influence.

In the structure of agricultural ecosystem decided to allocate three main subsystems – social, nature and the technical or economic. Conventionally, they can be described as Man, Nature, Economy. Communication Man – Economics is bilateral and has a positive meaning. Communication Economics – Nature is one-sided and has a negative meaning. Communication Nature – Man is mainly one-sided and has a positive meaning. Among a number of conceptual problems of sustainable agriculture occupies a prominent place as a geographical dimension, and, in fact, the problem of optimal landscape organization. It must be noted that most of the projects implementing the concept of sustainable development are reduced to the idea of rationing anthropogenic pressures on ecosystems.

The problem is the implementation of sustainable development requires ensuring the stability of the natural component of agro-ecosystems. Stability – a generic property of living systems, which characterizes its normal genetic program for development in specific environmental conditions.

Originality. The authors of the revisionist position analyzed previous and new conceptual problems of sustainable development in the agricultural sector, offered solutions and ways of prevention. In contrast to existing scientific paradigm that prevailed under the domination of technocratic thinking is justified by the effectiveness of the systems approach.

Conclusion. Methodological shortcomings of existing scientific paradigms prevailing within the dominating of technocratic thinking, lies in the fact that a detailed study of individual components of agro-ecosystems are ignored principles of interaction of these components with each other and cause-effect relationships. It makes impossible the complex analysis of functioning of ecosystems. The key to finding a new theoretical framework and address a number of conceptual and vital issues lies in the concept of sustainable development. The concept of sustainability and stability of the system referred us to the categorical apparatus where sustainability is understood as a dynamic process of interaction countervailing processes. This removes the aforementioned contradictions. It is on the system (ideally – in the system and energy) basis should be conducted scientific research and practical implementation of sustainable development model.

Keywords: sustainable development, agriculture and agroecosystem Synergetics, ekoistoriya conceptual problems.

Надійшла до редакції – 10.12.2015

УДК 61.4(477.7) «18/19»

ЄРМІЛОВ Валерій Семенович,
кандидат медичних наук, доктор
історичних наук, доцент кафедри
природничо-математичної освіти та
інформаційних технологій
Миколаївського обласного інституту
післядипломної педагогічної освіти

ЗЕМСЬКА МЕДИЧНА ОПІКА ДІТЕЙ В ХЕРСОНСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ

У статті розкрито досвід земської медичної опіки найбільш вразливої частини дитячого населення Херсонської губернії – сиріт і підкинутих немовлят шляхом утворення та організації діяльності за участі лікарів сирітського будинку, притулку немовлят і передачі дітей годувальницям. Зроблено висновок про недостатність зусиль земства без участі держави.

Ключові слова: опіка дітей, сирітський будинок, притулок немовлят, земський лікар, Херсонська губернія.

Постановка проблеми

В умовах системної економічної кризи, коли бюджетних коштів не вистачає для вирішення нагальних соціальних проблем суспільства, все більшого значення набуває благодійність. Тому вивчення історичного досвіду опіки дітей за рахунок не державних, громадських коштів (наприклад, земського самоуправління) набуває особливої актуальності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Опікуванням безпритульних та покинутих дітей в губерніях Російської імперії ще в першій половині XIX ст. почав займатися державний орган – Наказ громадської опіки. Потім справу опіки та лікування дітей в губерніях після Великих реформ перебрало на себе земство. Матеріали з оцінки цієї справи як у Херсонській губернії, так і в цілому в країні розглядала жінка-лікар губернського земства М. П. Рашкович [1]. Досить детально роботу Херсонських губернських земських дитячого притулку і сирітського будинку висвітлювали земські лікарі П. Н. Лебедев і С. Н. Караманенко [2]. Утворення земською медициною та діяльність дитячих ясел на благодійних засадах у Херсонській губернії показали лікарі М. П. Росляков і К. М. Петраш [3]. Сучасні дослідники цього питання Г. Л. Микиртічан, Р. В. Суворова, Є. В. Шерстньова та І. В. Єгоришева вказують на особливий розвиток піклування про дітей у Херсонській губернії та Одесі [4]. Зовсім поверхово про медичну і соціальну допомогу дітям в земський період на території Херсонської губернії згадують у своїй колективній монографії А. Ф. Кісельов, С. Г. Хотіна, В. О. Єремчук і В. Б. Шатохін [5].

Тому **метою** нашого дослідження стало з'ясувати та показати організацію і стан земської опіки таким найбільш вразливим частинам дитячого населення Херсонської губернії, як сироти та покинуті батьками немовлята у другій половині XIX – на початку XX ст. Для цього були поставлені завдання з'ясувати організаційні форми земської опіки дітей, висвітлити опікунську діяльність земства і його лікарів, показати результати земської опіки дітей в Херсонській губернії.

Виклад основного матеріалу

Ще у 1837 р. у Херсоні губернським приказом громадської опіки було відкрито сирітський будинок. У нього приймали винятково дітей дворян і чиновників. Діти при будинку навчалися в «елементарній» школі, а при досягненні 13 років виключалися з будинку «на волю судеб». У підпорядкування губернського земства сирітський будинок на 50 дітей (30 хлопчиків і 20 дівчаток) перейшов у 1865 р. у складі богоугодних закладів. Як і решта приказних закладів, будинок мав дуже поганий стан: «Двухэтажное здание, в котором помещались сироты, имело мрачный тюремный вид, так как кругом было обнесено высокою

глухою стеною; антигигиенические условия этого помещения еще более усугублялись близким соседством с соматической больницей, домом умалишенных и богадельней; сиротский дом помещался в одном общем дворе с выше названными учреждениями» [6, 175–176].

Кількість сиріт весь час збільшувалась, але умов для їх додаткового розміщення не було. Так, у 1870 р. у сирітському будинку понад штат утримувалося 3 хлопчики та 2 дівчинки, ще 13 хлопчиків і 13 дівчаток вимушено розміщувались у богадільні. Сирітським будинком (а також одночасно будинком божевільних, богадільнею та палатою невиліковних) завідував один з лікарів-ординаторів земської губернської лікарні [7, 99].

Губернське земство, усвідомлюючи фізичну і моральну шкоду чутливій дитячій натурі від такого поганого утримання, поставило собі за мету вивести сирітський будинок за межі богоугодних закладів у кращі умови. Це вдалося зробити тільки в першій половині 80-х років XIX ст. Для дівчаток земство в 1882 р. у центрі міста влаштувало власне приміщення з просторим двором і невеликим садом. Для хлопчиків неподалік найняли велике приватне приміщення.

Прийнявши від приказу сирітський будинок, Херсонське земство одразу встановило більш справедливі правила прийняття дітей-сиріт. Щорічні вакансії місць у ньому рівномірно розподілялися між повітами та станами. Строк перебування дітей у будинку 1868 р. подовжили з 13-ти до 16-ти літнього віку, а у 1879 р. земські збори постановили залишати дітей до закінчення ними навчання, тобто і після 16 років.

При чоловічому відділенні будинку діяла домашня школа на рівні початкової народної школи. «Прошедшие курс этой школы воспитанники, смотря по способностям, продолжали учение в других, находящихся в г. Херсоне, учебных заведениях: большинство в реальном училище и прогимназии, некоторые в городском училище, фельдшерской земской школе, и, сравнительно немногие, в гимназии и мореходных классах. Совсем неспособные к восприятию научных знаний отдавались в обучение какому-нибудь ремеслу [...] По окончании курса средних учебных заведений наиболее способные из воспитанников достигают высшего образования при помощи земских стипендий в размере 200–250 руб. в год на каждого стипендиата».

У жіночому відділенні дівчатка «проходили курс народных училищ в домашней одноклассной школе и затем большинство из них помещалось в прогимназию для приобретения звания народных учительниц; менее же способные посылались в мастерские женских нарядов для практического изучения кройки и шитья». З 90-х років дівчаток після домашньої школи у прогімназію направляли в одиничних виключних випадках, а всіх стали навчати ручній праці («кройке, шитью женских платьев, белошвейному мастерству и изящным женским рукоделиям»). Також всіх навчали домашньому господарству: приготуванню страв, пранню і т. п. У кінці 90-х років виявилось, що одне вміння рукоділля не забезпечує життєве існування випускницям сирітського будинку. З 1898 р. здібні до навчання дівчата стали за земський рахунок отримувати гімназичну освіту, адже «при прогрессирующем развитии народного образования, в настоящее время чувствуется уже недостаток в учительском персонале; между тем из воспитанниц сиротского дома, как достаточно дисциплинированных и привыкших к известному режиму, могут выходить лучшие учительницы, если им открыт доступ к образованию». Випускницям (16–17 років), до знаходження ними місця роботи та проживання, земством видавалася субсидія по 10 руб. у місяць [6, 176–177].

Загальна кількість дітей у сирітському будинку поступово збільшувалась. Так, у 1875 р. їх було 84, у 1886 р. – 106, у 1898 – 111. Відповідно зростали і витрати земства на утримання сиріт: з 6250 руб. за 1865 р. до 27922 руб. за 1898 р. На початку 1900-х років губернське земство зупинилося на утриманні в чоловічому відділенні 70 хлопчиків і у жіночому відділенні 40 дівчаток. Але витрати на їх утримання постійно зростали. Спроба губернського земства закрити сирітський будинок, а вивільнені кошти передати повітам для їх власного опікуництва не вдалася, так як повітові земства такий намір не підтримали.

Обов'язком земства було також опікування покинутих батьками немовлят. У доземський період опіка таких дітей зводилася до мінімуму: «прием младенцев допускался почти исключительно в тех крайне неизбежных случаях, когда в заведения приказа представлялись полицией дети, куда-либо подкинутые или лишенные родных, обязанных содержать и воспитывать их. При этом приказам вменялось в обязанность отыскивать благотворителей для передачи им таких детей на попечение без платы или с платою “сколько можно умеренною”» [6, 179]. Херсонським губернським приказом громадської опіки на час передачі своїх справ губернському земству в 1865 р. було віддано на утримання особам різного звання за плату 2–3 руб. в місяць всього 6 підкинутих дітей. Спочатку земство продовжувало практику приказу, виплачуючи годувальникам, що взяли дітей-підкидьків, гроші із коштів богоугодних закладів. У 1868 р. земство влаштувало будиночок для таємного прийняття підкинутих дітей, яких одразу віддавало приватним особам. У 1875 р. таких дітей було вже 98.

Земські гласні в 70-х роках на зборах неодноразово говорили про високу смертність розданих малюків, відсутність контролю за їх доглядом, зловживаннях годувальниць. Тому земство намагалось якось зарадити цим проблемам і врешті у 1880 р. при губернській лікарні влаштувало невеликий притулок із постійними годувальницями. Тепер підкинутих дітей не віддавали одразу, як це було раніше, а доглядали декілька днів та влаштовували лікарський огляд жінок, що брали дітей. Ці заходи велику смертність підкинутих дітей дещо зменшили (з 87,2 % у 1874 р. до 56,0 % у 1890 р.) [6, 180].

Для покращення догляду підкинутих дітей у притулку і в годувальниць земство вирішило передати цю справу лікарю. У 1890 р. губернські збори постановили: «Ассигновать в виде опыта на один год 1200 руб. в распоряжение управы на вознаграждение проектируемой должности женщины-врача для заведывания приютом». З 1 січня 1891 р. для завідування дитячим притулком при богоугодних закладах була запрошена жінка-лікар М. П. Рашкович [8, 12].

Завідуюча притулком розробила та здійснила цілу систему заходів, яка зводилась до: «во 1-х, к более строгому выбору кормилиц, во 2-х, к учреждению надзора за детьми и, в 3-х, более усиленной подаче им медицинской помощи». У результаті цих та деяких інших заходів смертність малюків значно зменшилась [9, 53].

У 1891 р. стан піклування про дітей, викладений лікарем М. П. Рашкович, детально обговорювався на XIII губернському з'їзді земських лікарів і членів повітових управ. У наступні роки губернське земство здійснило такі розроблені лікарем і рекомендовані з'їздом заходи: розширили притулок; збільшили в ньому штат постійних годувальниць до 8; діти довше перебували в притулку під лікарським наглядом; лікар або його помічниця досліджували соціально-гігієнічні умови сім'ї, в яку передавалася дитина; передані діти періодично оглядалися медиками у притулку та у сім'ях годувальниць [10, 47].

У результаті прийнятих заходів смертність підкинутих дітей зменшилася до 40 % у 1898 р. Це був хороший показник у державі, тому гласний Саратовського губернського земства Кропотов, «сравнивая результаты деятельности 31 земства по призрению детей, Херсонскому приюту отводил первое место» [6, 182].

З роками притулок приймав усе більше дітей. Зокрема, у 1866 р. підкинутих малюків було 7, у 1870 р. – 47, у 1880 р. – 175, у 1890 р. – 259, у 1899 р. – 582.

Притулком при губернських богоугодних закладах більше всіх користувалися м. Херсон і Херсонський повіт. Але покинуті батьками малюки були і в інших повітах, для яких Херсонський притулок був недосяжним. Тому губернське земство з 1885 р. для опіки підкидьків у повітах стало видавати їм певні кошти. Так, у кінці 90-х років щорічно повіти для опіки таких малюків отримували: Тираспольський – 150 руб., Олександрійський – 400 руб., Одеський – 500 руб. і Єлисаветградський – 2500 руб. (всього по губернії 3550 руб.). На власний притулок губернське земство за 1899 р. витратило 46052 руб. Досягнувши по всім богоугодним закладам великих витрат, земство звернулося за допомогою до уряду. Отримавши негативну відповідь, земство відносно покинутих грудних дітей вирішило, для зменшення витрат перейти від таємного до відкритого приймання малюків. Такий спосіб

приймання дітей обговорювався на XIV (1899 р.) губернському з'їзді лікарів і представників земств, де визнаний відповідним меті – «спасать от смерти незаконнорожденных детей». Але серед земців виникли серйозні сумніви відносно доцільності введення відкритого приймання полишених дітей. Тоді губернська управа звернулася до VIII (1902 р.) Пироговського з'їзду (Товариства російських лікарів) «с целью уяснения вопроса о значении тайного и открытого приемов в деле призрения покинутых детей». На Всеросійському з'їзді це питання обговорювалось, але залишилося невирішеним [11, 223].

Тим часом, кількість покинутих дітей невпинно зростала, адже у Херсонському притулку застосовувався «так называемый тайный прием детей – это по форме, а по сущности – свободный, или, вернее сказать, – неограниченный». У 1902 р. кількість прийнятих дітей складала 713. Тепер діти поступали не тільки з Херсона і його околиць, а в досить великій кількості з Миколаєва (122 дітей), повітів (118), Одеси (14) і навіть з сусідніх Таврійської (99) та Катеринославської (8) губерній. За 30 років існування Херсонського притулку через нього пройшло більше 10 тис. залишених дітей, на яких губернське земство витратило біля 700 тис. руб.

Діяльність притулку, який був не тільки благодійним, попечительним закладом, а й знаходився у сфері діяльності земської медицини, мала на населення певний позитивний вплив: «Между населением известного района и учреждением устанавливались взаимоотношения, основанные, с одной стороны, на культурном воздействии, с другой, на предъявлении требований с ответственностью за их исполнение. У населения под культурным воздействием сглаживались постепенно черствые, подчас враждебные отношения к «байстрюку», «ублюдку», «подкидышу», к которому относились с предубеждением, поддерживаемым в течение долгого времени законом, ограничивавшим, если не лишавшим, незаконнорожденных детей всех прав. Врач, стоявший во главе приюта, непосредственно общавшийся с кормилицами, разъяснял им изо дня в день, в чем должны заключаться приемы рационального вскармливания детей и рациональный за ними уход, требовал от кормилиц исполнения преподанных правил и советов, проверяя, а то и прибегая к разного рода взысканиям в случае их неисполнения. Это разностороннее влияние, несомненно, должно было иметь свои результаты. Кормилицы вынуждены были лучше относиться к питомцам и за страх, и за совесть» [12, 214–215].

Участь земських лікарів у опікуванні дітей проявлялася в різних формах, наприклад, в Одеського повіті на засіданні медичної наради 1903 р. дільничні лікарі у відповідь на звернення Одеської міської управи погодились «принять участие в надзоре за питомцами Одесского городского приюта, отданными в деревни Одесского уезда. Это участие со стороны врачей выразится в выдаче удостоверений семьям, желающим взять питомца на вскармливание и в надзоре за состоянием здоровья питомцев» [13, 226–228].

На початку 1904 р. за дорученням губернської управи завідуючий притулком лікар С. Н. Караманенко склав тимчасові правила відкритого прийому дітей, які після розгляду губернською санітарною радою управа затвердила та ввела у дію [14, 156]. Ці правила на протязі року майже вдвоє скоротили надходження дітей та зменшили витрати земства. XV (1904 р.) губернський з'їзд лікарів і представників земств схвалив ці правила і рекомендував побудувати новий будинок для притулку, адже старе приміщення зовсім не відповідало своєму призначенню [15, 422].

Губернське земство неодноразово зверталося до уряду з проханнями виділення субсидій на утримання притулку, клопотало про отримання права на додатковий збір коштів для фінансування справи опікування підкинутими дітьми або передати притулок і його функції державі. Але ці звернення, на жаль, були безрезультатними.

На 1 січня 1917 р. земство опікувалося вже 1343 дітьми. З прийнятих у тяжкому воєнному 1916 р. у притулок 514 дітей «в том же году умерло 392, т. е. 76,26 %. Такая огромная смертность среди призреваемых земством детей находит себе объяснение отчасти в большем, чем это обыкновенно бывает, количестве слаборожденных, недоношенных детей среди поступивших в приют за отчетный год, но главным образом, несомненно, в скученности грудных детей в самом приюте, который располагает для них тесным и крайне

негигиєничним помещением» [16, 22]. Збудувати нове приміщення для притулку губерньське земство так і не спромоглося.

Висновки

Отже, Херсонське губерньське земство активно займалося опікою найбільш соціально вразливої частини дитячого населення – сиротами та підкинутими немовлятами. Це здійснювалось у таких організаційних формах, як сирітський будинок, притулок немовлят і залучення населення шляхом передачі дітей годувальницям. Опіка дітей значно покращилася, коли за цю справу взялися земські лікарі. З часом кількість дітей, що потребували опіки, невпинно зростала, фінансування опікунських заходів постійно збільшувалося, а умови утримання дітей у притулку залишалися незадовільними. Але долучити до земської опіки дітей державу з метою передачі їй цієї справи, або отримання додаткових коштів і розбудови нових дитячих закладів опіки (з прийнятними умовами) на губерньському і повітовому рівнях Херсонському земству так і не вдалося.

Літератури

1. Рашкович М. П. Материалы для оценки дела призрения бесприютных и покинутых детей в России / М. П. Рашкович // Вестник общественной гигиены, судебной и практической медицины. – 1897, март. – С. 108–110; Рашкович М. П. Призрение покинутых детей Херсонским губерньским земством / М. П. Рашкович // Совещание земских и городских врачей и представителей управ Херсонской губернии (XIV съезд). – Вып. 2. – Херсон, 1901. – С. 472–556.
2. Лебедев П. Н. Общий обзор положения призрения покинутых детей в Херсонском губерньском земстве / П. Н. Лебедев // Врачебная хроника Херсонской губернии. – 1903. – № 14. – С. 223–233; Караманенко С. Н. Приют питомцев Херсонского земства в 1903 году / С. Н. Караманенко // Сборник Херсонского Земства. – 1904. – № 9. – С. 195–225.
3. Росляков М. П. К вопросу об устройстве яслей / М. П. Росляков // Врачебная хроника Херсонской губернии. – 1899. – № 21–22. – С. 242–244; Петраш Е. М. Отчет о деревенских яслях-приюте в с. Николаевке II-й Херсонского уезда в 1902 году / Е. М. Петраш // Врачебная хроника Херсонской губернии. – 1902. – № 23–24. – С. 193–198.
4. Микиртчян Г. Л. Общественная и благотворительная помощь детям в России (XIX – начало XX века) / Г. Л. Микиртчян, Р. В. Суворова // Проблемы социальной гигиены, здравоохранения и история медицины. – 2002. – № 1. – С. 58–60; Шерстнева Е. В. Организация городских летних оздоровительных колоний для ослабленных детей в начале XX века / Е. В. Шерстнева // Бюллетень Национального научно-исследовательского института общественного здоровья. Тематический выпуск. – 2012. – С. 208–210; Шерстнева Е. В. Детские учреждения приказов общественного призрения / Е. В. Шерстнева, И. В. Егоришева // Проблемы социальной гигиены, здравоохранения и история медицины. – 2003. – № 4. – С. 53–56.
5. Діти Миколаївщини. Витоки і розвиток медичної і соціальної допомоги дітям (1789–2004 рр.): монографія / А. Ф. Кісельов, С. Г. Хотіна, В. О. Єремчук, В. Б. Шатохін. – Миколаїв : МДУ, 2006. – 143 с.
6. Исторический очерк деятельности Херсонского Губерньского Земства за 1865–1899 гг. – Вып. 2. – Херсон : Издание Херсонской Губерньской Земской Управы, 1906. – 299 с.
7. Отчет по Херсонским богоугодным заведениям // Сборник Херсонского Земства. – 1871. – № 11. – С. 90–108.
8. Отчет Херсонской губерньской земской управы по исполнению постановлений губерньского земского собрания XXVI очередной сессии 1890 года // Сборник Херсонского Земства. – 1891. – № 9. – С. 1–12.
9. О подкидышах // Сборник Херсонского Земства. – 1891. – № 10. – С. 52–57.
10. Отчет Херсонской губерньской земской управы по исполнению постановлений губерньского земского собрания XXVII очередной сессии 1891 года // Сборник Херсонского Земства. – 1892. – № 9. – С. 47–76.
11. Лебедев П. Н. Общий обзор положения призрения покинутых детей в Херсонском губерньском земстве / П. Н. Лебедев // Врачебная хроника Херсонской губернии. – 1903. – № 14. – С. 223–233.
12. Караманенко С. Н. Приют питомцев Херсонского земства в 1903 году / С. Н. Караманенко // Сборник Херсонского Земства. – 1904. – № 9. – С. 195–225.
13. Отчет Херсонской губерньской земской управы по исполнению постановлений губерньского земского собрания XXXIX очередной сессии 12–22 ноября 1903 года (к 1 октября 1904 г.). // Сборник Херсонского Земства. – 1904. – № 10. – С. 154–157.
14. Совещание земских врачей при Одесской уездной земской управе // Врачебная хроника Херсонской губернии. – 1903. – № 17–18. – С. 226–232.

15. Постановления XV съезда врачей и представителей земских и городских управ Херсонской губернии (28 сентября – 8 октября 1904 года) // Сборник Херсонского Земства. – 1904. – № 11. – С. 398–423.
16. Общий административный и хозяйственный отчет Херсонской губернской земской управы за 1916–1917 гг. – Б.м.и., б.г.и. – 63 с.

References

1. Raskovic, M. P. (1897, March). Materials for the assessment of the case charity homeless and abandoned children in Russia. *Herald of public health, judicial and practical medicine*, 108-110; Raskovic, M. P. (1901). Charity abandoned children Kherson province zemstvo. *Meeting of the rural and urban physicians and representatives of the administrations of Kherson province (XIV Congress)*. Kherson, 2, 472-556 (in Russ.)
2. Lebedev, P. N. (1903). An overview of the situation of abandoned children's charity in the Kherson province zemstvo. *Medical Chronicle Kherson province*, 14, 223-233; Karamanenko, S. N. (1903). Shelter pets Kherson zemstvo *Proceedings of the Kherson Zemstvo*, 9, 195-225 (in Russ.)
3. Roslyakov, M. P. (1899). To a question about the device manger. *Medical Chronicle Kherson province*, 21-22, 242-244; Petrash, E. M. (1902). Report on rural-manger shelter with. Nikolayevka II-nd district of Kherson in 1902. *Medical Chronicle Kherson province*, 23-24, 193-198 (in Russ.)
4. Mikirtichan, G. L. & Suvorov, R. V. (2002). Public and charitable assistance to children in Russia (XIX – the beginning of the twentieth century). *Problems of social hygiene, health and medical history*, 1, 58-60; Sherstneva, E. V. (2012). Organization of city recreational summer colonies for children weakened at the beginning of the twentieth century. *Bulletin of the National Research Institute of Public Health*. Special Issue. 208-210; Sherstneva, E. V. & Egorisheva, I. V. (2003). Childrens establishments orders public charity. *Problems of social hygiene, health and medical history*, 4, 53-56 (in Russ.)
5. Kiselov, A. F., Hotina, S. G., Cremchuk, V. O., Shatohin, V. B. (2006). *Diti Mikolaïvshini. Rozvitok round i i sotsialnoï medichnoï Relief dityam (1789–2004 pp.)*. Nikolaev: MRLs (in Ukr.)
6. *Historical Review of activities of the Kherson province zemstvo for 1865–1899 years*. (1906). Kherson: Kherson Zemstvo publication Justices, 2, 299 c. (in Ukr.)
7. Report Kherson charitable institutions. *Proceedings of the Kherson Zemstvo*. (1871), 11, 90-108. (in Russ.)
8. Report of the Kherson Zemstvo council to comply with the provincial assembly Zemsky XXVI regular session 1890. *Collection of the Kherson Zemstvo*. (1891), 9, 1-12. (in Russ.)
9. Foundlings. *Proceedings of the Kherson Zemstvo* (1891), 10, 52-57 (in Russ.)
10. Report of the Kherson Zemstvo council to comply with the provincial assembly Zemsky XXVII regular session 1891. *Collection of the Kherson Zemstvo* (1892), 9, 47-76 (in Russ.)
11. Lebedev, P. N. An overview of the situation of abandoned children's charity in the Kherson province zemstvo. *Medical Chronicle Kherson province* (1903), 14, 223-233 (in Russ.)
12. Karamanenko, S. N. Shelter pets Kherson zemstvo 1903. *Proceedings of the Kherson Zemstvo* (1904), 9, 195-225 (in Russ.)
13. Report of the Kherson Zemstvo council to comply with the provincial assembly Zemsky HHHIH regular session of 12–22 November 1903 (as of 1 October 1904). *Proceedings of the Kherson Zemstvo*, 10, 154-157 (in Russ.)
14. Meeting country doctor at the Odessa county rural council. *Medical Chronicle Kherson province*. (1903), 17-18, 226-232 (in Russ.)
15. Resolution XV Congress of doctors and representatives of rural and urban councils of Kherson province (September 28 – October 8, 1904). *Proceedings of the Kherson Zemstvo*, 11, 398-423 (in Russ.)
16. *General Administrative and Economic Report Kherson provincial district council for 1916–1917*. – Б.м.и., б.г.и. – 63 (in Russ.)

Yermilov Valery Semenovuch

Docent, Natural Sciences and Mathematics Education and Information Technology of the Mykolayiv Regional Institute of Postgraduate Education

Zemstvo medical care of children in Kherson province

Abstract. *Introduction.* In our time in a systemic economic crisis, when budget funds are not enough to solve pressing social problems, has become increasingly important charity. Therefore, the study of the historical experience of care of children for the state, public funds (for example, Zemstvo self-government) is of particular relevance.

Purpose. Therefore, the aim of our study was to find out and show the organization and the status of the provincial care of the most vulnerable parts of the child population of Kherson province orphans and abandoned babies in the second half of XIX – early XX century.

Methods. Using modern methodological pluralism, applied the comparative historical and medical, historiographical and analytical research methods.

Results. In 1837, in Kherson province public charity opened an orphanage. In a submission to the provincial Zemstvo orphanage for 50 children passed in 1865 in the composition of charitable institutions. The house had a very bad status, the number of orphans in it increased with time. Was headed home one of

the doctors of the provincial hospital. Provincial Board has decided to withdraw orphanage outside charitable institutions in the best conditions. It managed to be made only in the first half of the 80-ies of the XIX century. For girls, the Zemstvo in 1882 in the centre of the town had its own space nearby for the boys hired a large private room. The total number of children in a foster home with 84 in 1875, had increased to 111 in 1898 Accordingly grew and expenditures of the Zemstvo for the maintenance of orphans: 6250 rubles 1865 to 27922 rubles 1898 In the early 1900s, the provincial Zemstvo has focused on the content in the men's section 70 boys and in the women's section 40 girls. But the maintenance costs are constantly increasing.

The duty of the Zemstvo was also care of abandoned babies. First, the Council continued its practice of public care, paying providers, that took the children-foundlings, the money from the funds of charitable institutions. Then the district Council in 1880, at the provincial hospital arranged a small shelter with permanent mothers. Now planted, the children were not given immediately, as it was before, and nursed for several days and arranged a medical examination of women who have children. To improve care to throw children in the orphanage and nurse the district Council decided in 1891 to refer the matter to the doctor. As a result of medical measures to the mortality of kids has decreased significantly. Provincial Board has repeatedly appealed to the government asking for subsidies for the maintenance of the shelter or the shelter and transfer its functions to the state. But these references, unfortunately, were unsuccessful.

Originality. Is that for the first time conducted a historical reconstruction of components of the provincial custody of children, convincingly delineated the participation in this process is one of the leading Kherson Zemstvo medical organization.

Conclusion. Kherson gubernia Zemstvo was actively engaged in the care of the most vulnerable parts of the child population is orphans and Pacinotti babies in such organizational forms as orphanage, an orphanage of babies and attraction of the population by transferring the children to the nurse. Custody of children has improved significantly, when this case came from a local doctor. Over time, the number of children requiring care, constantly growing, funding for guardianship activities constantly increased, and the conditions of detention of children in an orphanage and the shelter unsatisfactory. To attach the state to County custody of the children failed. This issue needs additional and in-depth study.

Keywords: *custody of children, orphanage, shelter babies, the nurse, the doctor of the Zemstvo, Zemstvo medicine, Kherson province.*

Надійшла до редакції – 01.10.2015

Затвержена до друку – 12.10.2015

УДК 94(477)«1932/1933»–058.244:398

КОМПАНИЄЦЬ Олексій Вікторович,
студент 4 курсу ННІ історії та філософії
ЧНУ ім. Б. Хмельницького

ОПОЗИЦІЙНИЙ ФОЛЬКЛОР ЯК ОДНА З ФОРМ НАРОДНОГО СПРОТИВУ ПОЛІТИЦІ «СУЦІЛЬНОЇ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ» ТА ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр. В УКРАЇНІ

У статті висвітлено проблеми функціонування опозиційного фольклору як однієї з пасивних форм селянської «культури опору» політиці «суцільної колективізації» та Голодомору 1932–1933 рр. в Україні, показано передумови його появи та еволюцію на початку 1930-х рр., обґрунтовано тезу про те, що опозиційний фольклор виступав одним з чинників селянської самоідентифікації в площині координат «свій-чужий».

Ключові слова: *«суцільна колективізація», Голодомор 1932–1933 рр., «культура опору», самоідентифікація, опозиційний фольклор, сатира.*

Постановка проблеми

У період «суцільної колективізації» та Голодомору селянство, намагаючись протистояти «чужинцям» – представникам іншого, неселянського світу, багато в чому діяло як соціальна група зі спільними економічними інтересами, чия ідентичність формувалася в ході конфліктів з представниками інших соціальних груп (т. зв. «чужинців»), виражаючись

крізь типові моделі сприйняття та політичної свідомості, яка хоч і знаходилася в зародковому стані, однак була достатньою для вираження власних інтересів, що проектувалися у різний спосіб, в тому числі через фольклор.

Незважаючи на те, що число публікацій, присвячених різним аспектам колективізації та Голодомору, нараховує щонайменше пів сотні тисяч, про опозиційний фольклор того часу писалося небагато. Це, в свою чергу, привело до того, що цінне джерело тієї епохи лише порівняно недавно потрапило до поля зору дослідників, а тому ще чекає на ретельне і комплексне вивчення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

За останній час історична наука збагатилась багатьма працями, які висвітлюють соціальні настрої, поведінку та опір селянства більшовицькому режиму в 1920–1930-х рр.

Перш за все слід відзначити вагомий внесок у розробку проблеми опору українського селянства кінця 1920-х – початку 1930-х рр. українських дослідників. Зокрема, Н. Бем, В. Василенка, В. Васильєва, О. Ганжі, Л. Гриневич, Г. Капустян, С. Кульчицького, Н. Лапчинської, О. Лисенка, В. Марочка, Б. Патриляка, Р. Подкура, В. Сергійчука, О. Стасюк, В. Тиліщак, В. Улянича, Ю. Шаповала, О. Штоквиша та ін.

Для західної історіографії тема народного опору в сталінські 1930-ті рр. не є абсолютно новою. За останні кілька десятиліть західне історіографічне відображення тих часів розширилося тематично і концептуально. Мова йде, перш за все, про ґрунтовні праці А. Береловича, А. Граціозі, А. Джонсона, Р. Конквеста, Х. Куромії, Р. Манінга, В. Лінн, Р. Наймарка, В. Нолла, Ш. Фіцпатрік та ін. Серед доробку російських радянологів привертають увагу праці О. Архіпової, М. Івніцко, С. Неклюдова та Н. Тархової.

Втім, продуктивне дослідження опозиційного фольклору як однієї з форм народного опору може бути найбільш успішним лише за умов інтердисциплінарного підходу, який акумулював би здобутки істориків, фольклористів, етнологів, філологів, літературознавців, психологів та інших фахівців. Так, від середини ХХ ст. цей феномен став предметом вивчення етнографів, істориків та мовознавців української діаспори: Ю. Мовчана, Ю. Семенка, Г. Сенька (Юрія Сенька), О. Раян та ін. Серед сучасних вітчизняних дослідників опозиційного фольклору варто виділити доробки В. Борисенко, І. Бугаєвича, Я. Гарасима, О. Делії, І. Дзюби, С. Дровозюка, В. Дубравіна, Р. Кирчіва, Т. Конончук, Є. Луньо, Я. Музиченко, В. Пахаренка, В. Сокола, О. Стасюк, Г. Степанченко, М. Чернописького та ін.

Метою публікації є висвітлення ролі фольклору в арсеналі пасивних форм спротиву селянства політиці «суцільної колективізації» та Голодомору 1932–1933 рр. в Україні.

Виклад основного матеріалу

Переходячи до аналізу місця та ролі опозиційного фольклору серед форм селянського опору, спершу спробуємо дати пояснення тому, що таке власне опір? Це складне питання, на яке неможливо дати просту відповідь, так як ми намагаємося вмістити термін в більшу кількість питань і часто безладних дефініцій. По суті, опір включає в себе поняття опозиції – активної, пасивної, вміло замаскованої, приписуваної чи навіть припущеної. Оскільки більшість вітчизняних та зарубіжних дослідників відносять фольклор до числа пасивних форм опору, то саме про цю групу буде йти мова далі.

Пасивний опір, як характерна і глибоко вкорінена поведінка «нижчих класів» (у немарксистському розумінні цього поняття), був широко розповсюджений у 1930-ті рр., ставши буквально способом життя. Пасивний опір до деякої міри розпізнати важче, ніж більшість видів активного опору. Автором було встановлено, що така форма опору може включати: відмови селян продавати хліб за низькими держцінами; відмови виконувати плани посівних; відмови створювати насінневі фонди; імітацію праці у колгоспах та / або неякісну роботу; листи-скарги до «доброго» вищого партійного керівництва; невихід на роботу до колгоспів; переховування зерна; тасмний продаж, моріння голодом або забій селянами власної худоби з метою не допустити її колективізації та, звичайно, опозиційний фольклор [6, 212].

Категорія пасивного опору може бути розширена і включити в себе те, що Дж. Скотт назвав «зброєю слабких» або «щоденними формами опору». До останніх він включив усі

елементи пасивного опору, зазначені вище, а також ще більш суб'єктивні місцеві розмови, ритуальне, вдаване невігластво, симуляції та обман, фальшиву поступливість. Дж. Скотт вважає ці поняття народним «мистецтвом опору», категорією аналізу, що розширює рамки опору для визнання автономної чи напівавтономної народної культури чи культур, що існують паралельно з домінантною культурою [8].

Як бачимо, у протистоянні з владою селяни застосовували звичний арсенал форм спротиву, вибір яких зумовлювався їх ефективністю та реакцією з боку влади. Згадані форми селянського опору характеризувалися прагматизмом, гнучкістю та здатністю до пристосування, що в боротьбі з могутньою та репресивною владою були життєво важливим ресурсом. Селяни вдавалися до насильства лише в крайньому разі, коли відчай і жага помсти досягали такого рівня, що могли штовхати їх на відкритий конфлікт.

Антирадянський фольклор, який зародився в часи громадянського збройного протистояння 1917–1921 рр. був однією з форм соціальної мімікрії та водночас предтечою більш широкого за своїм змістом феномену – опозиційного фольклору. За допомогою цього засобу народ в іронічно-глузливій формі висвітлював різноманітні негативні суспільні тенденції, політику влади, окремих партійних діячів, а то й керівництво держави. У той же час опозиційний фольклор як форма опору став природною відповіддю на неприродний «радянський фольклор», що масово насаджувався культивувався у народі. Перефразовуючи Ю. Колісника [5, 31], можна стверджувати, що тривале самозбереження селянського світу-культури в умовах жорсткого тиску тоталітарної системи стало можливими завдяки несприйняттю нав'язуваних ідеологічних концепцій, показником чого був опозиційний фольклор. Не можна не погодитися з думкою російських дослідників О. Архіпової та С. Неклюдова, що ретельна увага держави до фольклору – річ досить рідкісна [1]. Додаймо, що ретельна увага тоталітарної держави до цього феномену – річ взагалі унікальна, але лише доти, доки фольклор не спрямовується проти неї самої.

У 1920-х – 1930-х рр. влада і суспільство опинилися в ситуації своєрідної прямої взаємодії, без посередництва відчужених під час революції ієрархічних механізмів колишньої соціальної і культурної системи. За таких умов народ вдався до використання традиційної культури в процесі взаємодії з владою [1]. Саме в таких умовах найбільш чітко виступає феномен, який можна назвати «культурою народного спротиву». За В. Лінн, – це притаманний селянству особливий стиль комунікації, поведінки та взаємодії з елітами, основні традиції якого були властивими для різних країн у різні періоди. У цьому стилі – прагнення диктувати свою волю владі, протестувати проти її кроків, що поєднується зі спробами пристосуватися до встановленого нею режиму [7, 13].

У рамках дослідження опозиційного фольклору доцільно звернутися до однієї з форм активного селянського опору, якою були листівки та анонімки, що містили не тільки погрози фізичної розправи з місцевими комуністами та активістами, але й заклики до непокори та селянського повстання проти влади. Лише протягом 1930 р. ДПУ зареєструвало в Україні 1211 листівки. Серед них 282 були повстанського характеру; проти колективізації – 880, проти хлібозаготівель – 41; проти податку та само обкладення – 14; релігійних за змістом – 31; монархічних – 17; антисемітських – 23; проти розкуркулення – 2; троцькістських та інших «ухильницьких» – 2; антирадянських – 52 [4, 206]. З урахуванням цього, а також з огляду на розробку автором статті (з урахуванням доробку попередніх дослідників) відповідної системи таксономії, видається доцільним і перспективним завданням подібний структурний аналіз зразків опозиційного фольклору. Втім, цьому ще має передувати ретельна і масштабна пошукова робота, бо незважаючи на публікацію окремими дослідниками таких збірок народної творчості, критичної маси матеріалу все ще бракує.

Проте, для розуміння природи і значення опозиційного фольклору доцільно звернутися до його класифікації за об'єктом критики. Наведемо найбільш розповсюджені групи: 1) проти антиселянської політики влади; 2) проти комбідів та інститутів, що становили опору радянської влади на селі; 3) проти вищого керівництва СРСР; 4) проти місцевих активістів та посадовців; 5) проти національної політики більшовиків; 6) проти кампанії атеїзму; 7) проти «суцільної колективізації»; 8) проти політики Голодомору тощо.

З огляду на вищесказане, можемо прийти до **висновків**, що саме традиція була для «селянської культури опору» одним із ресурсів мобілізації, легітимації діяльності, обґрунтування своїх інтерпретацій політики держави та відповідей на неї. Складовою цієї традиції був, природно, фольклор.

Аналіз тогочасної народної творчості дає змогу якнайкраще визначити деякі суттєві риси свідомості українського селянства. На відміну від листів-скарг до вищих органів влади, зразки опозиційного фольклору майже не містять сюжетів про «доброго» правителя; селяни визначали радянську владу як чужу для них. Типові вислови, що це влада «жидів і кацапів» (відображення побутового рівня етнічної свідомості та певної етнічної напруги), що В. Ленін та Й. Сталін кати та уособлення антихриста, доповнювались висловами про те, що голова сільради або голова колгоспу теж чужі. Протиставлення себе як єдиного світу селян-трудівників ворожому світу влади супроводжувалось неоднозначними закликами, що варіювались від ідеї українського національного об'єднання до побудови радянської влади без більшовиків чи, навіть, ностальгії за дореволюційними часами.

Злам багатовікових звичаїв селянського життя у ході колективізації загострив есхатологічні настрої, передчуття кінця світу, апокаліпсису [3, 143–144]. Це, в свою чергу, також породило цикл опозиційного фольклору з релігійним підґрунтям – т. зв. «фольклор чудес» (В. Дяків).

Хоча прояви пасивного опору є предметом багатосторонніх тлумачень та пояснень, їх об'єктивну реальність не можна ставити під сумнів, беручи до уваги контекст і результати поведінки селян в колгоспах. Мотивовані цілою низкою не завжди чітко визначених причин, вони використовували різні форми пасивного опору, серед яких помітне місце займав опозиційний фольклор.

Література

1. Архипова А. Фольклор и власть в закрытом обществе / А. Архипова, С. Неклюдов. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://magazines.russ.ru>
2. Бугаєвич І. Дожилася Україна... (народна творчість часів голодомору і колективізації на Україні) / І. Бугаєвич. – К. : Український письменник, 1993. – 29 с.
3. Васильєв В. Селянський опір колективізації в Україні (1930-ті рр.) / В. Васильєв // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – К. : НАН України, Ін-т історії України, 2005. – Вип. 31. – С. 140–150.
4. Ганжа О. Опір селянства політиці суцільної колективізації в Україні / О. Ганжа // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К. : Інститут історії України НАН України, 2000. – № 5. – С. 200–215.
5. Колісник Ю. Усно-народна творчість як складова інформпростору радянської України / Ю. Колісник // Теле- та радіожурналістика, 2010. – Вип. 9. – С. 30–36.
6. Компанієць О. В. Народний опір політиці «суцільної колективізації» в Україні на зламі 1920-х – 1930-х рр.: витоки, періодизація, форми, цілі / О. В. Компанієць, В. К. Мотуз // Українська минувшина: джерела, постаті, явища. – К., 2015. – С. 209–222.
7. Линн В. Крестьянский бунт в эпоху Сталина. Коллективизация и культура крестьянского сопротивления / В. Линн. – М., 2010. – 367 с.
8. Scott J. Everyday forms of peasant resistance / J. Scott. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://libcom.org>

References

1. Archipova, A. & Nekludov, S. (2010). *Folklore and Power in a Closed Society Retrieved from: <http://magazines.russ.ru>* (in Rus.)
2. Bugaevich, I. (1993). *Ukraine has Achieved... (Folklore of the Great Famine «Total Collectivization» Times)*. K.: Ukrainian writer (in Ukr.)
3. Vasiliev, V. (2005). Peasant Resistance to Collectivization in Ukraine (1930th). *History of Ukraine: Little-Known Names, Events, Facts, 31, 140-150* (in Ukr.)
4. Ganzha, O. (2000). The Peasants Resistance to Policy of Total Collectivization in Ukraine. *Issues of History of Ukraine: Facts, Opinions, Search, 5, 200-215* (in Ukr.)
5. Kolisnyk, Y. (2010). Oral Folklore as Part of the Information Field in Soviet Ukraine. *TV and radio journalism, 9, 30-36* (in Ukr.)
6. Kompaniyets, O. & Motuz, V. (2015). People's resistance to the policy of total collectivization in the late 1920th – 1930th: origins, periods, forms, goals. *Ukrainian past: sources, figures, events. Kyiv, 209-222* (in Ukr.)
7. Lynne, V. (2010). Peasant Rebels under Stalin. *Collectivization and the Culture of Peasant Resistance*. Moscow: ROSSPEN (in Rus.)
8. Scott, J. Everyday forms of peasant resistance. Retrieved from: <http://libcom.org> (in Eng)

Kompaniyets Alex Viktorovuch

4th year student of the Institute of History and Philosophy ChNU them. B. Khmelnytsky

Opposition Folklore as a Form of Popular Resistance to the Policy of «Complete Collectivization» and Great Famine (Holodomor) 1932–1933 in Ukraine

Abstract. The article is refer to the problems of functioning of opposition folklore as one of the passive forms of peasant «culture of resistance» to the policy of «total collectivization» and the Great Famine (Holodomor) of 1932–1933 in Ukraine, shows conditions of its emergence and evolution in the early 1930th., proved the thesis that opposition folklore was one of the factors of peasant identity in coordinates plane «friend or foe».

Key words: «the total collectivization», the Great Famine (Holodomor) 1932–1933, «culture of resistance», self-identification, the opposition folklore, satire.

Introduction. During the «total collectivization» and Great Famine (Holodomor) 1932–1933, peasantry tried to resist the «strangers» – representatives of the other, not-peasant world, largely operated as a social group with common economic interests, whose identity was formed in conflict with other social groups («strangers»).

Despite that, there are at least half of the hundreds of thousands publications about various aspects of collectivization and Great Famine, the opposition folklore was wrote a little bit. This, in turn, led to a losing of a valuable source of that era. It was got into the field of view of researchers only recently, and therefore still waiting for a thorough and comprehensive study.

The **purpose** of research is to study the role of folklore in the arsenal of passive forms of resistance peasants policy of «complete collectivization» and the Great Famine (Holodomor) of 1932–1933 in Ukraine.

Methods of researching are represented by: analysis of sources; comparative method; generalization; the common logical methods.

Results. Nor should we forget that the forms of peasant resistance are not just a product of the social ecology of the peasantry. The parameters of resistance are also set, in part, by the institutions of repression. To the extent that such institutions do their 'work' effectively, they may all but preclude any forms of resistance other than the individual, the informal, and the clandestine.

Thus, it is perfectly legitimate – even important - to distinguish between various levels and forms of resistance: formal-informal, individual collective, public-anonymous, those which challenge the system of domination – those which aim at marginal gains.

Many of the forms of resistance we have been examining may be 'individual' actions, but this is not to say that they are uncoordinated. Here again, a concept of coordination derived from formal and bureaucratic settings is of little assistance in understanding actions in small communities with dense informal networks and rich, and historically deep, sub-cultures of resistance to outside claims. It is, for example, no exaggeration to say that much of the folk-culture of the peasant 'little tradition' amounts to a legitimation, or even a celebration, of precisely the kinds of evasive and cunning forms of resistance we have examined. In this and in other ways (for example, tales of bandits, peasant heroes, religious myths) the peasant subculture helps to underwrite dissimulation, poaching, theft, tax evasion, avoidance of conscription and so on. While folk-culture is not co-ordination in the formal sense, it often achieves a 'climate of opinion' which, in other more institutionalised societies, would require a public relations campaign.

Originality. Author in complex showed problems of functioning of opposition folklore as one of the passive forms of peasant «culture of resistance» to the policy of «total collectivization» and the Great Famine (Holodomor) of 1932–1933 in Ukraine, proved the thesis that opposition folklore was one of the factors of peasant identity in coordinates plane «friend or foe».

Conclusion. Review of the newest researches and publications shows that cases of passive resistance are the subject of multilateral interpretations and explanations of their objective reality can not be put into question, taking into account the context and the results of the behavior of peasants on collective farms (kolkhoz). Peasants, which were motivated by a number not always clearly defined reasons, used various forms of passive resistance, among them a prominent place occupied opposition folklore.

Keywords: «Collectivization» Holodomor 1932–1933. «Culture of resistance» identity, opposition folklore satire.

УДК 93.1(45+57)«19»

КАЛИТВЯНСЬКА Вікторія Леонідівна,
аспірантка кафедри археології та
спеціальних галузей історичних знань

**ВІКТОР ПЕТРОВИЧ ДАНИЛОВ – ВИЗНАЧНИЙ ДОСЛІДНИК
АГРАРНОЇ ІСТОРІЇ СРСР ХХ ст.**

У статті представлені дані про наукову діяльність історика-аграрника ХХ століття – В. Данилова. Аналізуються його наукові праці, простежується нетипова для тоталітарної системи, їх концептуальна побудова, яка не залежала від соціально-політичної ситуації в країні. Велику увагу приділено аналізу поглядів вченого на так звані «білі плями» в історії, реалізацію міжнародних проектів, у виконанні яких брали участь російські та зарубіжні історики. Підкреслюється роль історика у становленні нової генерації істориків 70-90-х рр., яка прийняла активну участь у розробці сучасних напрямків і проблем аграрної історії та історіографії.

Ключові слова: В. Данилов, «білі плями» історії, колективізація, кооперація.

Актуальність теми дослідження обумовлена необхідністю ґрунтовного вивчення наукової та громадської діяльності В. Данилова в контексті головних віх вітчизняної історії кінця ХХ – початку ХХІ ст. Потреба вивчення обраної проблематики викликана винятковою цінністю поглядів видатного історика, дисидента на тогочасні аграрні перетворення, а також тим, що майже немає спеціальних наукових праць, присвячених ученому. А ми маємо віддати належне людині, яка за все своє життя не лише без страху висловлювала свої думки, а й відстоювала їх, хоч це було і не легко, а іноді і небезпечно в тогочасному тоталітарному суспільстві. В академічному плані дослідження різних аспектів його життя необхідно для створення біографії В. Данилова як громадсько-політичного діяча й науковця, котрий зробив вагомий внесок у розвиток національної та світової науки, а також історіографічного огляду його численних змістовних праць.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Основу статті становлять друковані праці дослідника, а також архівні документи за період роботи В. Данилова в Інституті історії СРСР АН СРСР. На особливу увагу заслуговують виступи В. Данилова, оприлюднені ним на симпозіумах, чисельних конференціях та круглих столах, оскільки вони задокументовані та якнайкраще висвітлюють погляди вченого.

Виклад основного матеріалу

В. Данилов – лідер істориків-аграрників другої половини ХХ ст. – початку ХХІ ст. Підтвердженням цього є факт його нагородження в 2004 р. Російською академією наук найвищою нагородою для російських істориків – медаллю С. Соловйова. Тільки після передчасного відходу з життя вченого, педагога і громадянина стало зрозуміло, наскільки є важливим для науки і особливо аграрної історіографії його праці, неоціненним є внесок у вивчення актуальних проблем історії селянства, організацію найбільших наукових проектів, підготовку кадрів істориків-аграрників [1, 148].

Вже в кандидатській дисертації проявилися «Даниловський стиль» і «Даниловський почерк», котрі згодом принесли йому заслужену повагу колег. У своєму дослідженні та опублікованій монографії, хоча і в обережній формі, молодий дослідник фактично спростував викладений в «Короткому курсі ВКП (б)» міф про зрілість матеріально-технічних передумов колективізації, готовності до неї радянського села. Привівши достовірну статистику про реальну кількість тракторів, сільськогосподарських машин напередодні і в період суцільної колективізації, темпах їх надходження в колгоспи, він довів, що основу матеріально-технічної бази сталінських колгоспів складав селянський інвентар, отриманий в результаті усуспільнення. Самі колгоспи з точки зору їх технічної оснащеності залишалися на «мануфактурної» стадії розвитку. Це зовсім не відповідало ленінському кооперативному

плану, згідно з яким найважливішою умовою і стимулом об'єднання селян у колгоспи повинні були стати механізація і тракторизація села [2].

Таким чином, вже на самому початку свого творчого шляху Віктор Петрович Данилов показав себе сміливим і переконливим дослідником. Його оцінки ґрунтувалися на достовірній і різноманітній джерельній базі, тобто на вивчених ним архівних джерелах. Опора на достовірні джерела, пошук нових знань з даної проблеми завжди були принциповою позицією історика в його дослідницькій роботі.

Повною мірою вона проявилася в одному з найяскравіших подій в історії радянської історичної науки і життя В. Данилова – драматичній дискусії про долю написаного на початку 1960-х рр. під його керівництвом двотомника «Колективізація сільського господарства в СРСР. 1927–1932» [3, 295].

Скориставшись можливостями «хрущовської відлиги», навколо Данилова об'єдналася група таких же, як він, захоплених і талановитих дослідників – М. Іваницький, М. Вілцан, М. Богденко, І. Зеленін, названих згодом «могучою кучкою», зуміла створити унікальну працю – першу наукову історію колективізації сільського господарства в СРСР [4, 303].

Його особливістю було те, що автори працювали з раніше недоступними дослідникам архівними фондами і займали принципову позицію: слідували тексту документа, а не вказівкам влади і офіційним тодішнім оцінками. Хоча вони це робили в рамках марксистської ідеології та ідеям комунізму, не зазіхаючи на основи існуючого політичного ладу, але в результаті вийшла дивна книга, яка вразила всіх фахівців новизною фактів і висновків, написана на дуже високому науковому та художньому рівні. У ході її обговорення деякі історики назвали її написання справжнім науковим подвигом, а більшість колег Данилова з Інституту історії АН СРСР вимагали її якнайшвидшої публікації, незважаючи на наявні в ній окремі неточності [4, 300].

Ця праця хоча і не була опублікована, та понині залишається чудовою пам'яткою і символом одного з кращих досягнень радянської історіографії, її невдалою спробою вирватися з ідеологічних і адміністративних пут існуючої системи. Що ж нового сказали автори про колективізацію? По-перше, що сталінська колективізація і ленінський кооперативний план – це різні речі. У ході колективізації були порушені найважливіші принципи ленінського плану залучення широких мас селянства в соціалістичне перевлаштування села. Ще в кандидатській дисертації Данилов довів, що матеріально-технічні передумови колективізації виявилися недостатніми.

І в першому томі двохтомника, незважаючи на люті нападки на нього adeptів «Короткого курсу ВКП (б)», яких підбурював його головний гонитель і задрісник, завідувач відділом науки ЦК КПРС С. Трапезников, він залишився вірний собі. Він рішуче відстоював тезу про відсутність «потрібних передумов» колективізації, їх «недостатню зрілість», оскільки ні про які 100 000 тракторів для колгоспів, про які писав В. І. Ленін, розробляючи свій кооперативний план, і мови не було. Сталінські колгоспи створювалися на «мануфактурній базі» [4, 307].

Іншим відступом від ідей Леніна з питання про соціалістичну перебудову сільського господарства було порушення принципів поступовості і добровільності колективізації. Данилов вказав, що досвід участі селян у кооперації був ще недостатнім для кардинального їх повороту в бік великого громадського виробництва. Наприклад, до початку суцільної колективізації лише 50 % селянських господарств були охоплені найпростішими формами кооперації і лише близько 20 % найпростішими виробничими об'єднаннями [5, 74]. Тому колективізація і проводилася за допомогою адміністративного примусу.

Не маючи тоді доступної нам зараз інформації, Данилов і його колеги у своїй колективній праці підкреслили вирішальну роль Й. Сталіна в так званих «перегинах на місцях», зазначивши, що саме він був головним ініціатором «великого перелому» і тому повинен нести відповідальність за всі його негативні наслідки. Вони відстоювали цю тезу на прикладі аналізу обставин затвердження знаменитої постанови ЦК ВКП (б) від 5 січня 1930 р. «Про темп колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву» [4, 302]. Данилов вказав, що саме за ініціативою Сталіна була дана установка

на створення до осені 1930 р. в основних зернових районах не просто колгоспів, а колгоспів як «перехідних форм до комун». А що таке коммуна – добре розуміли місцеві активісти. На досвіді минулих хлібозаготівельних штурмів вони також знали, що будь-яке завдання зверху необхідно не тільки виконати, але й перевиконати. Звідси і особливе завзяття на місцях у досягненні поставленої цілі [4, 306], тобто, за перегинами стояла тінь вождя. Вони були результатами його тиску і форсування темпів колективізації.

Антисталінський акцент авторського колективу викликав різку реакцію з боку апологетів вождя. Але Данилов твердо стояв на антисталінських позиціях [6, 44]. Він слідував ним не тільки при обговореннях проблем колективізації, а й у своїй діяльності як секретар парткому Інституту історії АН СРСР. У 1960-ті – на початку 1970-х рр., поряд зі своїми колегами і друзями-шістдесятниками К. Тарновським, М. Гефтерою, О. Анфімовим, С. Якубовською та іншими він рішуче протистояв відродженню сталінізму в історичній науці [4, 53]. Він у своїх виступах закликав за її звільнення від ідеологічних пут і як автор викликав великий резонанс у науковій громадськості. Переконливим прикладом цьому є написана, але не опублікована у розглянутий період стаття Данилова і Якубовської «Про фігуру замовчування» [7, 153]. Правда і нічого крім правди, ніяких «білих плям» і «фігур замовчуння» у складній історії СРСР – ось його головне життєве кредо як історика і громадянина. Йому він залишався вірним і згодом, в тому числі в умовах незалежної Росії.

З висоти сьогодення та отриманих нових знань про колективізацію, насамперед завдяки особистому внеску самого Данилова, ми можемо констатувати, що вже на початку 1960-х рр., не маючи нині розсекречених архівних матеріалів, він і його колеги прийшли до висновків, які зараз розділяє переважна більшість російських і зарубіжних вчених (матеріальна невідповідність колективізації, її насильницький характер і т. д.). У першій радянській науковій історії колективізації автори не торкнулися теми голоду 1932–1933 гг. і не розкрили відомі в той час масштаби репресій режиму проти селян в роки колективізації, оскільки не мали доступу до відповідної інформації в архівах. Але навіть те, що вони змогли сказати в тих складних умовах про цю велику трагедію радянського селянства і країни в цілому, заслуговує поваги. У своїй основі це був науковий підхід до розглянутої проблеми в рамках наявних можливостей. Опублікована стенограма обговорення на вченій раді Інституту історії АН СРСР двотомника з історії колективізації 29 липня 1965 р. та інші матеріали показують, як сміливо і послідовно Данилов захищав свої наукові підходи до даної проблеми.

Але сила адміністративного ресурсу, яку залучили сталіністи виявилася сильнішою. Вони не дали вийти в світ новаторській книзі. Вже підготовлений до видання двотомник був «загублений Відділом науки ЦК КПРС» [8, 217]. Його публікацію зірвали, організувавши бюрократичний спектакль з доопрацювання рукопису з ініціативи Трапезнікова. Зрештою набір був відмінений в тіпографії. Радянський читач так і не отримав можливості познайомитися з цією прекрасною книгою. Наукове вивчення колективізації в СРСР було загальмоване аж до початку перебудови. У результаті у вітчизняній і зарубіжній історіографії досі немає справді наукової історії колективізації, і її написання залишається одним із першочергових завдань російських істориків-аграрників.

Згодом у суспільстві запанував неосталінізм, «нове направлення» зазнало розгрому, справжнє наукове дослідження стало долею «диваків» і «невдах», до числа яких зарахували й В. Данилова. Але він як колишній фронтовик не занепадав духом, довівши своїм прикладом, що для справжнього вченого наука понад усе і чесно займатися нею можна навіть у самих несприятливих умовах.

У ситуації фактичного остракізму офіційних структур він вів себе дуже гідно як вчений і громадянин, для якого істина була дорожчою кар'єри. Таким він залишився і до останніх днів свого життя, справедливо названий його друзями «справжнім лицарем історичної науки», прикладом для колег і учнів у справі служіння науці. У даному контексті творча спадщина Данилова несе в собі великий моральний і виховний потенціал для багатьох поколінь російських і зарубіжних істориків.

Приклад Данилова – це приклад збереження своїх переконань, репутації вченого, подолання життєвих перешкод без плазування перед сильними світу цього, втрати честі та гідності. У 1970-ті – першій половині 1980-х рр., залишаючись «білою вороною» радянської історіографії, Данилов продовжує дослідження найбільш актуальних аспектів історії сільського господарства і селянства СРСР. Він аналізує еволюцію селянського господарства і соціальну структуру радянського села в умовах НЕП, історію дореволюційної та радянської кооперації, російської поземельної общини, займається проблемами сільської культури і побуту [9, 148]. Як згадував один з провідних сучасних істориків-аграрників Росії, колишній колега і друг Данилова Сергій Альбертович Єсіков, що працював з ним над збіркою документів про рух в Тамбовській губернії, Віктор Петрович мріяв написати монографію про селянську культуру. Були зібрані необхідні матеріали. Але через нестачу часу йому не вдалося втілити свій план. Можна тільки уявити, якою цікавою для читача стала книга Данилова про селянську культуру.

У розглянутий період Данилов активно бере участь у роботі симпозиумів з аграрної історії Східної Європи, підготовці до друку різних колективних праць з аграрно-селянської проблематики [10, 6]. Він стає неформальним лідером радянських істориків-аграрників. Його роботи значно перевершують написані «в потрібному руслі» на аналогічні теми праці його гонителів – Трапезникова та ін. Читаючи створені Даниловим в доперебудовний період праці з історії доколгоспного села, вражає, наскільки точними і вивіреними є їх основні висновки, наскільки різноманітна їх джерельна база. За своїм рівнем вони не поступаються класичним працям західної історіографії. Фактично більшість з них зберігає свою актуальність і для сучасних дослідників, є орієнтиром і прикладом справжньої наукової творчості. Тому не випадково, що найбільш важливі з них перекладено іноземними мовами ще до початку перебудови в СРСР і в її перші роки незалежності [11, 103].

Повною мірою дослідницький талант Данилова розкрився в роки перебудови і в наступний період. Мабуть, навряд чи можна знайти більш яскравий приклад реалізації людиною закладеного і не реалізованого раніше потенціалу, ніж діяльність Данилова на ниві історичної науки в 1990-і рр. і на початку 2000-х рр. Він дуже поспішав зробити те, про що мріяв все життя. І займався тим, що було необхідно з погляду великої науки і потреб часу, поспішаючи висловити все, про що не можна було раніше говорити в повний голос.

Гласність і відкриття архівів визначили стратегію і тактику творчої позиції Данилова. Він звернувся до найбільш злободенних проблем вітчизняної історії ХХ століття: революції, колективізація, сталінського режиму, пострадянського розвитку сільського господарства Росії, історичних коренів її сучасних соціально-економічних та суспільно-політичних проблем. З доповідями на ці теми він активно виступав у пресі, на різних «круглих столах», наукових конференціях [12, 118].

У центрі уваги Данилова виявилися так звані «білі плями» радянської історії, насамперед Громадянська війна, колективізація сільського господарства, фігури раніше замовчуваних лідерів більшовиків та ін. Він першим у вітчизняній історіографії підняв проблему голоду 1932–1933 рр. і кваліфікував його як результат колективізації та злочин сталінського режиму [30]. Він запропонував по-іншому оцінити політичну програму головних опонентів і конкурентів Сталіна у боротьбі за владу (Л. Троцького, М. Бухаріна та ін.), Висунувши ідею «бухарінської альтернативи» сталінської колективізації [13, 5].

У 1990-і рр. справжньою трибуною для вільних дискусій і знаменною подією в науковому житті Росії став організований Даниловим за підтримки його колеги і друга Теодора Шаніна теоретичний семінар «Сучасні концепції аграрного розвитку». В. Данилов – це не тільки історик-аграрник, а й дослідник, який вивчав актуальні проблеми джерелознавства та історіографії. Його праці на цю тему – яскраве свідчення таланту вченого, його великого внеску в розробку не тільки проблем аграрної історії Росії, але і чисто теоретичних питань вітчизняної історичної науки. Вони також зберігають свою актуальність, науково теоретичну і практичну значимість для сучасних дослідників історії Росії і не втраять її і для наступних поколінь.

Слідуючи кращим традиціям В. Ключевського, М. Блока та інших видатних вчених, Данилов дав аналіз кризових явищ в радянській історіографії. Він міркував про завдання історичної науки, про методи історичного дослідження, особистості історика. Звертаючись до досвіду радянської історіографії, в тому числі аграрної, як історик-марксист і щирий прихильник ідеї соціалізму, Данилов вважав, що основним джерелом кризи історичної науки «стало її підпорядкування політиці аж до перетворення в простий засіб вирішення поточних завдань (пряме командування, політичний характер оцінок робіт істориків і т. д.)» [13, 6].

Саме «заморожування марксистської теоретичної думки в суспільних науках», на його думку, зумовило «її непідготовленість до сучасної суспільної кризи». З цим важко не погодитися. «Головна небезпека, а вона вже не в майбутньому, а в сьогодні, полягає у встановленні нової «однодумності», у новому диктаті з боку політики та ідеології», – дуже своєчасно вказав Данилов у статті «Сучасна російська історіографія: у чому вихід з кризи?» [10, 7].

Як наказ сучасним дослідникам та російській владі прозвучали його слова: «Справжній вихід – у свободі наукової думки і наукового слова, так само гарантованої представникам всіх світоглядних та наукових напрямів і шкіл» [11, 103]. Оцінки Даниловим аграрної політики в СРСР – Росії свідчать про його глибоке розумінні суті проблеми. Для ефективного сільського господарства, на думку Данилова, важлива не форма власності, а форма організації виробництва, оптимальна для конкретного регіону, а також державна підтримка сільського виробника – фермера, члена кооперативу, агрохолдингу і т. д.

Висновки

Таким чином, якщо сформулювати основні ідеї концепції аграрної історії СРСР ХХ століття Данилова, то вони будуть наступними: найважливіша роль селянської громади; реально існуючої і нереалізований в результаті зламу непу Сталіним потенціал кооперації і соціалізму; здійснена без необхідної матеріально-технічної бази і селянської підтримки, насильницька колективізація, яка призвела до вкрай тяжких наслідків для селянства і країни, в тому числі в довготривалій історичній перспективі; сталінізм і його спадщина – причина краху соціалізму в СРСР. Творча спадщина Віктора Петровича Данилова – це безцінне надбання не тільки російської, а й світової історичної науки.

Література

1. Данилов В. П. Создание материально – технических предпосылок коллективизации сельского хозяйства / В. П. Данилов. – М. : Изд-во АН СССР, 1957.
2. В подготовленной к печати рукописи «Коллективизация сельского хозяйства в СССР. 1927–1932. В. П. Данилов был автором введения и четырех первых глав, Н. А. Ивницкий – автором двух глав (V–VI), М. Л. Богденко – автором VII и VIII глав, И. Е. Зеленин – автором IX – XI глав, В. П. Данилов и И. Е. Зеленин – авторами XII главы. Рукопись была датирована 1964 г. и насчитывала 798 страниц.
3. Данилов В. П. История крестьянства России в XX веке / В. П. Данилов. – Избранные труды: в 2 ч. – Ч. 2. – С. 295.
4. Данилов В. П. История крестьянства России в XX веке / В. П. Данилов. – Избранные труды: в 2 ч. – Ч. 1. – С. 52–307.
5. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – М., 1984. – Т. 5. – С. 74.
6. Данилова Л. В. Партийная организация Института истории АН СССР в идейном противостоянии с партийными инстанциями. 1966–1968 гг. / Л. В. Данилова // Вопросы истории. – 2007. – № 12. – С. 44–83.
7. Кондрашин В. В. Аграрная история России XX века: актуальность, состояние, проблемы, перспектива изучения / В. В. Кондрашин // Материалы межрегиональной научно-практической конференции «Моя малая Родина». – Выпуск 8. Степановка; Пенза, 2011. – С. 153–154.
8. Данилов В. П. Об уровне кооперирования крестьянских хозяйств в СССР накануне коллективизации / В. П. Данилов // Ленинский кооперативный план и его осуществление в СССР: тезисы докладов. Институт истории СССР АН СССР. – М., 1969 – С. 217.
9. Выступление В. П. Данилова на совещании историков КПСС и историков СССР 28 апреля 1987 г. // Вопросы истории КПСС. – 1987. – № 7. – С. 148–149.
10. Выступления Данилова на круглом столе «Коллективизация: истоки, сущность, последствия» (октябрь 1988 г.) // История СССР. – 1989. – № 3. – С. 6–7.
11. Выступления Данилова на круглом столе советских и американских историков (январь 1989 г.) // Вопросы истории. – 1989. – № 4. – С. 102–103.

12. Данилов В. П. Дискуссия в западной прессе о голоде 1932–1933 гг. и «демографической катастрофе» 30–40 гг. в СССР / В. П. Данилов // Вопросы истории. – 1988. – № 3. – С. 116–121.
13. Данилов В. П. Научно-исследовательский проект «Крестьянская революция в России. 1902–1902 гг.» (Вместо предисловия) / В. П. Данилов, Т. Шанин // Крестьянское восстание в Тамбовской губернии в 1919–1921 гг. («Антоновщина»). Документы и материалы. – Тамбов. – 1994. – С. 5–6.

References

1. Danilov, V. P. (1957). *Create logistics prerequisites for the collectivization of agriculture*. – М.: Publishing House of the USSR Academy of Sciences (in Ukr.)
2. In a manuscript prepared for printing «*Collectivization of agriculture in the USSR. 1927–1932*» V. Danilov was the author and the introduction of fourth first chapters, N. A Ivnikskii – the author of two chapters (V–VI), M. L. Bogdenko – writer VII and VIII chapters, I. E Zelenin – the author IX–XI chapters V. P. Danilov and I. E. Zelenin – the authors of the twelfth chapter. The manuscript was dated 1964 and consisted of 798 pages. (in Rus.)
3. Danilov, V. P. The history of Russian peasants in the twentieth century. *Selected works: in two parts, 2*, 295. (in Rus.)
4. Danilov, V. P. The history of Russian peasants in the twentieth century. *Selected works: in two parts, 2*, 52-307 (in Rus.)
5. *KPSS Resolutions and Decisions of Congresses, Conferences and Central Committee plenums*. (1984). М., 5, 74 (in Rus.)
6. Danilova, L. V. (2007). Party organization of the Institute of History of the USSR in the ideological confrontation with the party authorities. 1966–1968 years. *Questions of history, 12*, 44-83 (in Rus.)
7. Kondrashin, V. V. (2011). Agrarian history of Russia of the twentieth century: the relevance, status, problems and prospects of studying. *Proceedings of the Interregional Scientific and Practical Conference «My Little birthplace»*. Stepanovka; Penza, 8, 153-154 (in Rus.)
8. Danilov, V. P. (1969). On the level of cooperation of farms in the Soviet Union on the eve of collectivization. *Leninist cooperative plan and its implementation in the USSR: abstracts. History Institute of the USSR Academy of Sciences*. М. (in Rus.)
9. Speech by V. P. (1987, April 28). Danilov at a meeting of historians and historians of the Soviet Union Communist Party, 1987. *Questions of history of the CPSU, 7*, 148-149 (in Rus.)
10. Speech by Danilova at the round table «The collectivization: the origins, nature, implications» (1988, October). *History of the USSR, 3*, 6-7 (in Rus.)
11. Speech by Danilova at the round table of the Soviet and American historians (1989, January). *Questions of history, 4*, 102-103 (in Rus.)
12. Danilov, V. P. (1988). Debate in the Western press about famine in 1932–1933 and «demographic catastrophe» 30–40 years in the USSR. *Questions of history, 3*, 116-121 (in Rus.)
13. Danilov, V. P. & T. Shanin. (1994). Research project «peasant revolution in Russia. 1902–1902 gg.» (Instead of foreword). *Peasant uprising in Tambov province in 1919–1921. («Antonovschyna»). Documents and materials*. – Тамбов, 5-6 (in Rus.)

Kalytyyanska Viktoriya Leonidivna.

graduate student of the department of archeology and historical knowledge of special areas of Cherkasy National University. B. Khmelnytsky

Victor Petrovych Danylov – things researcher agricultural history USSR twentieth century.

Abstract. Introduction. Research topic due to the need of thorough scientific study and social activities V. Danilov major milestones in the context of the national history of the late XX – early XXI century. The need to study selected issues caused exceptional value looks outstanding historian, a dissident in the then agrarian reforms as well as the fact that almost no special scientific papers on scientists.

Purpose this study is that based on available counted and unpublished materials and archives to explore the features of scientific, historical and social activities V. Danilov.

Methods. Method of scientific cognition and objectivity.

Results. Is the possibility of using its material in monographs generalizing works on contemporary history. Material conclusions and generalizations contained in the work, expand knowledge about the problems of the peasants of the twentieth century. Results of the study can be used in the classroom institutions of higher education, in particular to prepare lectures modern history of Ukraine, the Ukrainian village life.

Originality. The scientific novelty of the proposed research is to develop a problem statement and a comprehensive study and analysis of scientific and historical heritage of the scientist. It is assumed that new aspects will be studied in addressing the most pressing issues and locus of Soviet agriculture.

Conclusion. Thus, if the main ideas formulate the concept of Soviet agrarian history of the twentieth century Danilov, they will be the following: the essential role of the peasant community; real and resulting

unrealized break NEP Stalin potential cooperation and socialism; carried out without the necessary material and technical base and peasant support, cruel collectivization that led to very serious consequences for the peasantry and the country, including in the long historical perspective; Stalinism and its heritage – the reason for the collapse of socialism in the USSR.

Keywords: *V. Danilov, «white spots» of history, collectivization, cooperation.*

Надійшла до редакції – 21.12.2015

Затвержена до друку – 22.12.2015

УДК 94(477)«1941/1944»-053.66:930.2

Г. М. Голиш, Л. Г. Лисиця

Становище неповнолітніх українців у перший період німецько-радянської війни та в умовах нацистської окупації (1941–1944 рр.)*Добірка документів та матеріалів*

Однією з актуальних і поряд з цим малодосліджених вітчизняною та зарубіжною наукою проблем соціальної історії є становище дітей та підлітків України в період війни СРСР з нацистською Німеччиною та її союзниками. Відтак, значний гносеологічний інтерес та велике практичне значення має формування джерельної бази зі вказаної проблематики, злободенність якої значно посилюється воєнними діями на Сході України, що викликали до життя сучасне покоління «дітей війни». У запропонованій добірці задля реалізації едиційної мети на загал подано 22 документи та матеріали (чи їх фрагменти), з яких можна почерпнути цінний емпіричний матеріал для аналізу історичного феномену, пов'язаного з долями наймолодших представників українського соціуму в екстремальну воєнну добу. Переважна частина запропонованого контенту має архівне походження (фонди Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Державного архіву Київської області) й подає текстову інформацію. Окремі матеріали почерпнуті з ретроперіодики й відносяться до масових джерел, вони, як і архівні документи лише частково введені в науковий обіг саме укладачами цієї добірки. Два цікаві документи виявлено і в маловідомому загалу виданні діаспорної історичної літератури. Уся подана нижче джерельна інформація має оригінальний і прикладний характер та дозволяє забезпечити об'єктивний дитячий дискурс війни.

Зокрема, документ № 1 переконливо засвідчує той факт, що вже в перші дні війни неповнолітні громадяни стали жертвами ворожих бомбардувань. Документи № 3 та 7 дають уявлення про суттєві зміни в організації навчально-виховного процесу в загальноосвітніх школах, а № 2 та № 8 – про участь дітей та підлітків у патріотичних рухах цивільного населення на допомогу фронту. Поряд з цим неповнолітні стали об'єктом масових мобілізаційних компаній та примусового працевикористання, що було рудиментом воєнно-комуністичних методів (№ 6). Як впливає зі змісту документу № 4 (зберігається у фондах Національного музею Великої Вітчизняної війни) окремі підлітки ставали бійцями винищувальних батальйонів. Про неймовірні труднощі влаштування евакуйованих вихованців дитбудинків України в східних районах СРСР йдеться в добірці фрагментів архівних документів за № 5.

Наступні матеріали віддзеркалюють особливості становища українських дітей і підлітків за нацистського окупаційного режиму. У документі № 11 подано бачення окупаційної влади стосовно життя юних українців за «нового порядку». Про застосування щодо неповнолітніх методів примусового працевлаштування та насильницького вивезення до німецького Райху можна почерпнути інформацію з документів №№ 9, 10, 12, 13. Обґрунтувати думку про те, що окупанти були налаштовані на деінтелектуалізацію та духовне зомбіювання юних українців дозволяють документальні матеріали, пов'язані з освітньо-виховною політикою нацистів в підокупаційній Україні (№№ 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22).

Не меншої уваги заслуговують маловідомі документи, вміщені у виданні канадського дослідника українського походження З. Зеленого (№№ 14, 15). Вони яскраво ілюструють способи маніпулювання нацистів свідомістю юних громадян України.

Підсумовуючи, слід підкреслити, що археографічний аналіз наведених джерел засвідчує їхню значну репрезентативність та неабиякий евристичний потенціал. Хоча майже всі вони носять автентичний характер, все ж з огляду на об'єктивно-суб'єктивну природу більшість матеріалів відзначаються значним ступенем ідеологічно заангажованості й тому

вимагають надзвичайно прискіпливого аналізу та критичного ставлення до них з боку дослідника.

Сподіваємося, що наведена тематична сукупність джерел стане в пригоді дослідникам, які будуть звертатися до наукового осягнення практично цілинної проблеми становища неповнолітніх українців в період Другої світової війни. Поза всякими сумнівами, робота з укладання документальних добірок в межах означеної гносеологічної ніші повинна мати своє продовження, позаяк має очевидну джерелознавчу перспективність.

№ 1

Лист колгоспниці А. Миртвяченко

23 червня 1941 р.

с. Жуляни

22 червня німецькі фашисти налетіли на наше село. Вороги скинули бомби і вбили шістьох моїх родичів: дочок Уляну, Пелагею, Галину, невістку Мотрону, внука Василя і внучку Антоніну... Я, мати шістьох убитих радянських громадян, разом зі своїми односельцями прошу вас відомстити за моїх дітей і жорстоко покарати фашистських варварів*.

ЦДАВО України. – Ф. Р-4620. – Оп. 3. – Спр. 29. – Арк. 141

Машинопис. Оригінал

№ 2

Письмо пионеров М. Горного и Г. Святкового в редакцию газеты «Юный пионер»**

29 юния 1941 г.

г. Киев

Как же сидеть дома, когда фашистские звери напали на священные рубежи нашей Родины? Мы горим желанием хотя бы чем-нибудь помочь нашему народу...

Юный пионер. – 1941. – 29 юния. – № 51. – С. 1

№ 3

Оборонна робота в школі

3 липня 1941 р.

с. Рижанівка

Звенигородського району

Київської обл. ***

У Рижанівській середній школі Звенигородського району Київської обл. 200 учнів здали норми на значок ППХО, 56 учнів – ГПО, 40 учнів – ВС, 43 учні – ЮВС, 120 учнів – ГСО. Проведені загальношкільні оборонні змагання піонерів і школярів... Учні подавали допомогу у підготовці призовників села до мобілізації в Червону Армію.

ЦДАВО України. – Ф. Р-4620. – Оп. 3. – Спр. 29. – Арк. 103

Машинопис. Оригінал

№ 4

Фрагмент из справочной карточки бойца народного ополчения г. Киев Т. А. Лаухиной

июль – сентябрь 1941 г.

г. Киев

*Цього листа було опубліковано в газеті «Красная Армия». Тут же повідомлялося, що в результаті авіа-нальоту нацистів загинуло понад 10 дітей, які гралися на одній з вулиць с. Жуляни.

**Під такою назвою цей друкований орган ЦК ЛКСМУ і республіканської ради піонерських організацій виходив від 1933 до липня 1941 р. Від 1944 р. газеті було повернуто назву, яку вона мала в 1924–1928 рр.: «Юный Ленинец».

***Тепер – Черкаської області

Была зачислена рядовым бойцом в роту Кагановического района комсомольского полка народного ополчения. Бойцов обучали стрельбе по танкам, тушению пожаров. Научившись, они стали показывать жильцам домов, как тушить «зажигалки». На позиции вывели в район Голосеевского леса, где бойцы окопались. В окопе было два ящика бутылок с горючей зажигательной смесью, несколько гранат. У каждого бойца – винтовка.

Первый бой приняли в августе – приняли участие в уничтожении немецкого десанта, выброшенного на Голосеевский лес. Немецкий десант был обмундирован в форму советских войск НКВД, но их выдавала немецкая речь. Получив приказ об отступлении, командование комсомольского полка приняло решение об отводе девушек с позиций обороны. Им выдали шинели, пайки; двигались в направлении Борисполя. Попали в окружение. Лаухина Т. А. вернулась обратно в Киев в начале октября...

Муж Лаухиной Т. А. был арестован, сидел в Лукьяновской тюрьме, удалось оттуда сбежать. Разыскивая его, фашисты взяли Лаухину в гестапо по ул. Криленко 15. А в октябре 1942 г. ее мужа расстреляли в Бабьем Яру*...

*Фонди Національного музею
історії Великої Вітчизняної війни
1941 – 1945 рр. – КВ-41560; П-237
Машинопис. Оригінал*

№ 5

Телеграммы из Краснодара и Сердобска

*август 1941 г.
г. Краснодар,
г. Сердобск***

В Краснодарском крае находится 5000 эвакуированных детей детдомов Украины. Запасы питания отсутствуют. Обмундированием дети не обеспечены. Прошу срочно урегулировать вопросы нормального финансирования детдомов вашей республики.

Запредисполкома Пасикова

Херсонские детдома 1 и 2 находятся в Краснодарском крае. 350 детей прибыли 11 августа. Средств существования не имеем. Финансируйте!

Предисполкома края Васильев

500 детей, эвакуированных из киевских детдомов, попали в тяжелое положение в городе Сердобске из-за отсутствия теплой одежды.

Без подписи

ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Спр. 360. – Арк. – 1–2, 9

Машинопис. Оригінал

№ 6

Витяг з постанови РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 29.04 1942 р. № 68 «Про порядок мобілізації на сільськогосподарські роботи в колгоспи, радгоспи і МТС працездатного населення міст і сільських місцевостей по Ворошиловградській, районах Харківської та Сталінської областей»

*29 квітня 1942 р.
м. Київ*

Відповідно до постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 13 квітня 1942 р. № 507 постановляємо:

1. ...Залучити на сільгоспроботи учнів 6 – 10 класів шкіл.
2. Працюють всі учні від 14 років.
3. Учні працюють роздільними групами (хлопці і дівчата).

*У повоєнний час Т. О. Лаухіна працювала в механічному цеху заводу «Комуніст» (м. Київ). Нагороджена медаллю «За оборону Києва».

**Пензенська обл. Російської Федерації

4. ...Тривалість робочого дня – 6–8 год.
5. Оплата праці – на рівні з колгоспниками.
6. Особи, які ухиляються від мобілізації на сільськогосподарські роботи, або самовільно пішли притягуються до карної відповідальності і засуджуються до примусових робіт до 6 місяців і утримання 25 % заробітної плати.

ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 2. – Арк. 36–39

Машинопис. Оригінал

№ 7

Витяг зі звіту Наркомату освіти УРСР

не пізніше червня 1942 р.

м. Київ

...На кінець 1941/1942 навчального року у Ворошиловградській, Харківській і Сталінській областях працювали 1352 школи з контингентом 154429 учнів...

Школи розпочинали заняття з великим запізненням. У багатьох перерва в навчанні становила 3–4 місяці...

ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 1. – Арк. 3–4

Машинопис. Оригінал

№ 8

Доповідна записка РНК УРСР Народного комісаріату освіти «Про роботу шкіл УРСР в 1941–1942 рр. та про підготовку до нового навчального року»

17.05. 1942 р.

м. Київ

...Взимку та навесні 1942 р. учні Половинчанської неповно середньої школи зібрали 252 цн зерна, 206 цн картоплі. Зібрано і відремонтовано 36 комплектів кінської збруї. Учні Тетерівської школи цього ж району зібрали і відремонтували 40 борін.

Реалізуючи рішення РНК СРСР та ЦК ВКП (б) від 17.09. 1941 р. «Про вивчення сільськогосподарської справи учнями 7 – 10 класів та підготовку до весняно-польових робіт» у школах вивчається тракторна справа.

ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 5. – Арк. 62

Машинопис. Оригінал

№ 9

Відозва голови м. Київ до молоді міста Києва

*1942 р.**

м. Київ

Кращі мешканці Києва виявили своє бажання та добровільно виїдуть до Німеччини на роботу, якої поки-що всі не мають у Києві, бо не всі зруйновані жидо-більшовиками підприємства відбудовано.

Закликаю молодь м. Києва виїхати на роботу до прекрасної Німеччини.

На практичній роботі в Німеччині ви набудете кваліфікацію та разом з культурним німецьким народом свої сили і здібності використаєте для боротьби з більшовизмом.

Вам буде забезпечено добре харчування та культурні умови житла. Ваші утриманці в Києві одержуватимуть допомогу.

Зголошуйтеся до районних управ щоденно! Можуть виїхати на роботу хлопці і дівчата 14–18 років. Перший ешелон молоді вийде з Києва 4 травня.

*Форостовський***

*Точнішої дати встановити не вдалося

**Голова м. Київ за окупації

№ 10

Витяг із таємного меморандуму штабу армійської групи «Центр» про наміри трудової мобілізації підлітків

не пізн. 1942 р.

Армійська група «Центр» має намір відправити на територію імперії [Німеччини] 40 – 50 тис. підлітків віком від 10 до 14 років. Бюро молоді почало про це переговори з організацією Тодта. Ця організація має 2 роки навчати підлітків для підготовки з них кваліфікованих робітників для праці в Райху...

Ця акція має на меті не лише запобігти посиленню військової могутності ворога, але також скоротити його біологічний потенціал у майбутньому*...

ЦДАВО. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 324. – Арк. 52

Машинопис. Оригінал

№ 11

Аналітична служба окупаційної влади про становище молоді в Харківському регіоні

Не пізніше літа 1942 р.

м. Харків

Молоддю Харкова до останнього часу ніхто не займався. Влітку 1942 року спостерігалася наступна картина: приблизно 20 – 25 % всіх молодих людей мали роботу з повним чи частковим робочим днем. У цієї групи у цілому не було причин для турбування. Як мінімум 75 % знаходилися під наглядом та вихованням батьків і опікунів.

Навчання у школах не проводилося, офіційні органи піклувалися тільки про неповнолітніх дітей (віком до 14 років), які розміщувалися в дитячих будинках, для дітей-сирот також були організовані декілька дитячих будинків.

Звичайно, не всі діти були охоплені вихованням та опікунством, через недостатні можливості влаштування багато дітей були кинуті напризволяще.

Невелике число дітей виховувалися та забезпечувалися в домашніх умовах, за надійними оцінками їх чисельність не перевищували 10% від загального числа дітей.

Основна маса молодих людей не підпадала під домашній, адміністративний чи виховний вплив, мала сприятливі можливості для підробітку чесними та нечесними способами.

Діти-сироти були лише частково або випадково розміщені в дитячих будинках, фактично вони залишалися самі по собі. У такому ж небезпечному становищі знаходилися діти хворих та бідних батьків, які посилали дітей добувати гроші та продукти харчування. Перед страхом покарання сформувалася ця група небезпечних злодіїв та нечестивців.

Важко повірити, що матері з полегшенням здавали своїх дітей (мова йде про жінок, у яких не було чоловіків, які були призвані на роботи або померли). Для підтвердження приводяться два приклади із відомчих документів.

Одна жінка принесла 3 неповнолітніх дітей до відділу забезпечення міської адміністрації, так як вона не могла більше їх утримувати, вона знайшла роботу за межами Харкова. Вказана жінка здала квартиру та передала деякі речі дітей, загорнуті в хустину.

35-річна жінка, яка завербувалася на роботу у Німеччині, залишила 4 своїх дітей віком 10, 12, 14 та 16 років без документів та будь-яких засобів для існування, у драному одязі, на

*Це була не єдина вербувальна акція щодо неповнолітніх українців. Так, у 1943 р. німецькою воєнною владою та колабораціоністами була проведена спеціальна операція під кодовою назвою «Neu action» («Сіно»), яка передбачала відправку до Райху кількох десятків тисяч малолітніх «остарбайтерів».

базарі. Цей окремий випадок став відомим випадково, можна впевнено стверджувати, що подібних випадків було багато.

Таке не материнське відношення жінок сприяло радянській агітації, яка звинуватила німецьку адміністрацію у легковажному відношенні до сімейних зв'язків.

У відношенні радянських методів виховання слід відмітити, що всі небезпеки, недоліки, несправедливість могли відобразитися на молоді, яка прагла до самостійності, але за радянського часу існував певний порядок, наприклад, обов'язкове навчання у школі.

У молоді спостерігається дуже велика спокуса добування грошей чи товарів, часто дуже простими способами.

Тисячі молодих людей займаються перенесенням валіз на вокзалах (для цього вони обладнують невеличкі возики), купівлею та продажем всляких товарів, особливо продуктів харчування, бакалійними товарами, простими цінностями. Найбільш привабливими для таких молодих бізнесменів є площі перед вокзалами та 2 харківських базари.

Навкруг більш старших дівчат крутиться таємна проституція, у розпорядку дня молоді також крадіжки, пограбування квартир, володарі яких знаходяться на роботі, а також окремо розташованих будинків, крадіжки у садках (фрукти та овочі), втягнення військовослужбовців вермахту у сумнівні ігри (наприклад, чорне – виграє; червоне – програє).

Створення банд в даний час є винятком. Мабуть, їх формування стримується страхом жорстокого покарання.

Існує реальна небезпека, що наступної зими будуть створюватися молодіжні банди, якщо погіршиться забезпечення продуктами харчування та молодь не буде мати успіху у своїй комерційній діяльності.

Складається загальна картина: 20 – 25 % молодих людей мають роботу, 10 % виховуються та забезпечуються вдома, декілька процентів знаходяться під контролем адміністрації та забезпечуються нею.

Маса харківської молоді вештається по місту та його околицях, влаштовується на тимчасову роботу, займається крадіжками та сумнівним бізнесом. Абсолютну більшість молоді, яка виглядає жалісно, складають 12000 дітей та підлітків.

Німецьке командування спільно з міською адміністрацією перевіряє різні пропозиції, направлені на покращення існуючого становища та недопущення поглиблення хаосу наступної зими. Для виконання таких запланованих наступних заходів, як створення трудових таборів, примусова робота, не вистачає місць.

Було прийняте рішення тільки відносно таких заходів, які дають надію на успіх. Це відкриття початкових класів народних шкіл, воно дозволить охопити шкільним навчанням дітей віком від 8 до 11 років, а також залучення юнаків віком 14 – 17 років до навчання на учбових підприємствах, у професійних училищах та подібних закладах.

Передбачається, що вказані заходи охоплять тільки ту категорію, про яку мова йшла вище, але все ж залишаються 12 – 13-літні діти поза контролем та без зайнятості.

Планування полягає в наступному: будуть відновлені та створені нові навчальні підприємства, виробничі школи, професійні училища. Всі молоді люди віком 14 – 17 років, які не мають постійної (зареєстрованої) роботи чи не зайняті будь-яким чином у німецьких організаціях, повинні пройти реєстрацію у визначені дні в районних комісаріатах.

Більшість на даний час вже взята на облік. Після консультації у спеціалістів кожному персонально з урахуванням особистих побажань буде надане місце в одному з навчальних закладів.

Там кожний юнак буде забезпечений харчуванням, а якщо він буде виконувати практичну роботу, то йому буде виплачуватися заробітна плата. Хто до встановленого строку не зареєструється, буде примусово притягнутий до покарання.

ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – спр. 3094. – Арк. 571–574

Рукопис. Копія

№ 12

Постанова Сумської міської управи про притягнення до трудової повинності молоді та боротьбу з провокаторами

*14 квітня 1943 р.
м. Суми*

У доповнення до постанови від 5 грудня 1942 р. № 74 міська управа постановляє:

1. Залучити до трудової повинності молодь з 1923 по 1930 рік народження включно*.
2. Відповідальність покладається на батьків, чи осіб, які їх замінюють.
3. За злісне ухиляння молоді від трудової повинності дозволити інспекції служби молоді накладати на батьків підлітків штраф до 500 рублів або застосовувати такі міри: надурочна робота, позбавлення продуктів харчування...

ЦДАВО України. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 306. – Арк. 27

Машинопис. Оригінал

№ 13

Витяг з публікації в газеті «Миргородські вісті» про мобілізацію окупаційною владою підлітків на сільськогосподарські роботи

*Липень 1943 р.
м. Миргород*

Всіх підлітків віком починаючи з 12 років, поскільки вони придатні до сільськогосподарських робіт за станом здоров'я, залучати до них. Підлітків, що відвідують школу, залучати через школу... Винні в ухилянні будуть покарані.

Оголошення про допомогу на жнивах // Миргородські вісті. – 1943. – 1943. – 25 липня. – № 59 (193). – С. 1

№14

Звернення окупаційної влади до української молоді

Не пізніше 1943 р.

Українська Молоде! Твоє місце між нами!

У великій боротьбі за «бути чи не бути» європейського континенту, ніхто краще не зрозумів значення цієї боротьби, як молодь Європи.

Європейська молодь далека від того, щоби легковажно забавляючись, очікувати рішального дня, вона відчуває інстинктивно, що вона теж втягнена в цей бій, зокрема тому, що вона покликана по скінченні цієї війни, при відбудові Європи взяти в ній рішальну участь.

У Німеччині навіть десятилітні починаються своїм вкладом праці до перемоги. Вони збирають прядиво, вони працюють як вістуні при летунстві. П'ятнадцятилітні діють активно як помічники в протилетунській обороні. Великі тисячі з них відзначені воєнними відзнаками, тому що вони в найтяжчій для свого народу хвилині мимо своєї молодости стояли в рядах оборонців.

Так є у Франції, в Словаччині, Італії, Мадярщині, Болгарії та Румунії. Всюди вступає молодь в ряди своїх старших друзів.

*Щодо нижнього вікового порогу неповнолітніх українців, які залучалися до примусової праці, то він варіювався залежно від конкретних обставин і в міру ускладнення військово-економічного становища нацистської Німеччини набув стійкої тенденції до зниження. Тоді як у початковий період окупації об'єктом експлуатації були переважно підлітки 12 – 15 років, то з причин зростання дефіциту робочої сили з 1943 р. мобілізувалися навіть 8 – 10-річні діти

Українська Молоде, чи хочеш цим подіям, які Тебе безпосередньо обходять приглядатися бездільно? Саме в цьому моменті, коли Твоя тісніша Батьківщина zagrożена большевизмом, коли щодня приноситься криваві жертви на те, щоби Галичина лишилася тим, чим вона є, а саме європейською країною.

Також Ти мусиш включитися у боєвий фронт, у фронт молоді Європи, що бореться! Також Ти мусиш дати свій вклад в оборону краю та народу!

Для того вступай у ряди СС-Юнаків, як помічник протилетунської оборони! Ти будеш боротися в цій спільноті для свободи Твоєї Батьківщини в Європі Єдності, Свободи та Справедливості. Тільки в цей спосіб можеш стати сміло перед обличчям Твоїх старших товаришів, які сьогодні борються в рядах СС Стрілецької Дивізії «Галичина»!

Ти ще замолодий, щоб бути вояком на фронті, Ти покликаний до того, щоб бути вояком у запіллі.

Помічники протилетунської оборони – це юнаки у віці 15 – 20 літ, які у всіх zagrożених налетами частинах Європи працюють при протилетунських гарматах. На цьому, такому відповідальному та почесному пості можеш виповнити свій обов'язок.

Йде про Твою будучність, про будучність Твого Народу! Ця найтяжча з усіх воєн мусить знайти свій побідний кінець!

Перемога Німеччини – це перемога Європи, – отже вона забезпечує і Твою будучність. Якщо Ти сам не можеш стояти ще на фронті – то через Твою участь звільниться один вояк для фронту.

Як помічник протилетунської оборони в рядах СС-Юнаків пізнаєш Європу, її мови, її культуру. Ти вступиш у дружній союз європейської молоді. Перед Тобою стоїть весела та щаслива будучність.

Ти матимеш ті самі харчі, помешкання та однострій, що й німецька Молодь у воєнній службі. З Тобою будуть так само поводитися, як і з нею.

ТВОЇ БАТЬКИ ОДЕРЖАТЬ ДОПОМОГУ ТА ОХОРОНУ! ТВОЯ БУДУЧНІСТЬ ЗАПЕВНЕНА!

ТВОЯ БАТЬКІВЩИНА БУДЕ НА ВІКИ ТВОЄЮ!*

Зелений З. Українське юнацтво у вирі Другої світової війни / З. Зелений. – Торонто, 1965. – 280 с. – С. 229

№ 15

Витяг зі звернення окупаційної влади до українських батьків

Не пізніше 1943 р.

...Є дві речі, що мають для 15 – 20 літнього юнака велике значення: 1) шкільна наука, 2) співжиття з однолітками в налаштованих умовах. В таборах юнаків-СС буде Ваш син матиме запевнене і одне і друге. А чи можете Ви дати йому те дома? Чи не є важне для Вас батьків мати свідомість, що Ваш син у безпечному місці, під доброю опікою? Ваш 15- чи 18-літній син починає саме простувати крила. Ваш хлопець стає чоловіком. І саме на карного, самопевного, творчого, військово вишколеного члена національної спільноти виховують його в таборах помічників протилетунської оборони. А власне таких людей завжди треба українському народові.

І хоча Ваше серце здригається на думку про розлуку з Вашою дитиною, мусите ділати так, як наказує Вам розум.

Не слід нам в наші неспокойні і так важливі для майбутнього дні бути тільки глядачами, коли маємо можливість активно брати участь в боротьбі за добро нашого народу. Хіба-ж

*Навесні 1943 р. з огляду на великі втрати особового складу вермахту, німецьке командування вирішило залучити до поповнення своїх військ, зокрема обслуги зенітних гармат, молодих людей віком 15 – 20 років, а в тому числі й з окупованих теренів України. Вербування здійснювалося через спілку «СС-юнацтво»

Ваш син не гідний того, щоби стояти нарівні з молоддю других європейських народів? Хиба ж українські батьки не є гідні стояти поруч батьків других європейських народів?

Молодь Європи бореться проти спільного ворога, а матері всіх європейських народів глядять спокійно у майбутнє, що його виборять їхні сини. Там, де ціла Європа бореться проти спільного ворога – большевизму, не сміє забракнути української молоді!

Як будете роздумувати над Вашим рішенням, мусите взяти під увагу особисте добро Вашої дитини і політичні та національні інтереси народу. Як з однієї, так з другої точки бачення мусите признати, що служба Вашого сина в рядах юнаків-СС так йому, як цілому українському народові принесе тільки користь.

Подбайте отже про добро Вашого сина вже тепер, коли трапляється добра нагода,

Спокійно дивимосся в майбутнє. Українська молодь зі зброєю в руках буде гарантом того, що Українці вже вневдовзі займуть належне їм місце в спільноті європейських народів.

Українські батьки! Представники Українського Центрального Комітету і Військової Управи підписали відповідні відозви і летючки цієї акції і її гаряче піддержують.

*Зелений З. Українське юнацтво у вирі Другої світової війни
/З. Зелений. – Торонто, 1965. – 280 с. – С. 228*

№ 16

Роз'яснення окупаційної влади м. Біла Церква щодо причин закриття шкіл

фрагмент

25 січня 1942 р.

м. Біла Церква

...Рейхскомісар України закрив школи... з міркувань народного здоров'я*... та що нема придатного для виховання молоді учбового матеріалу... Шкільна справа менш важливе завдання, як встановлення нового порядку, відбудова промисловості і сільського господарства...

Шкільні питання // Дзвін (Біла Церква). – 1942. – 25 січня. – № 4. – С. 2

№ 17

Aus der Dokumenten Reichsleiter A. Rosenberg über ukrainische Schulbildung «Das Schulwesen in Kiew»

April 1942

s. Berlin

Die Schulen wurden nach westeuropaischen Muster eingerichtet. Es sollen in Kiew 67 Volksschulen errichtet werden. Im Oktober vorigen jahres hat in 50 Schulen bereits den Unterricht begonnen. Die Volksschulen werden von 17000 Kinder besucht doch gibt es ungefaer 25000 Schulpflichtige.

In kurzyen Zeit werden 24 Gymnasien eröffnet, darunter 10 Knabenschulen, wovon 2 humanistische und 8 Realgymnasien, sowie 14 Lyzeen für Madchen. In der erste Gymnasieklasse dürfen diejenigen Schuler eintreten, die drei Klassen der Sowjetischen Zehnjahresschule beendet haben. Zur 7 Klasse werden diejenigen zugelassen, die nein Klasse der vorerwachten Zehnjahrschule absolviert haben. Die 8 Gymnasieklasse wird in diesen Jahre überhaupt nicht eröffnet.

Schuler mit dem abgeschlossenen Zehnjahreslehrgang werden zum Studium an der Universitat nur dann zugelassen, wenn sie besondere Prüfungen in bestimmten Fachern bestandet haben. In ganzen soll es ungefahr 35000 Schuler der Volk- und Mittelschulen geben.

З документів рейхслайтера А. Розенберга про українську шкільну освіту «Система шкільної освіти у Києві»

*Нестача палива для шкіл породжувала масові простудні захворювання серед учнів

Школи були обладнані за західноєвропейським зразком. Згідно з наказом у Києві було відкрито 67 народних шкіл. У жовтні того року викладання розпочалося уже в 50 школах. 17 тис. дітей пішли навчатися в народні школи, хоча повинно було бути приблизно 25 тисяч учнів.

За короткий час було відкрито 24 гімназії, серед них (в тому числі) 10 чоловічих шкіл, із яких 2 гуманітарні і 8 реальних гімназій, а також 14 ліцеїв для дівчаток. В першому класі гімназії могли навчатися лише ті учні, які закінчили 3 класи радянської десятилітньої школи. У 7-й клас допускалися ті учні, які закінчили 9-й клас вищезгаданої школи. 8-й клас гімназії в цьому році взагалі не відкривався.

Учні, які закінчили 10-літню школу, могли продовжити своє навчання в університеті. Якщо вони витримали особливі екзамени з певних дисциплін. Загалом народні і середні школи мали охопити навчанням приблизно 35 тис. учнів.

Переклад з німецької Голиша Г. М.
ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 70. – Арк. 199

Машинопис. Оригінал

№ 18

Нова концепція освіти й виховання

5 листопада 1941 р.

м. Київ

...Українська національна школа, що ґрунтується на засадах виховання молодого покоління на здорових націоналістичних основах вимагає нових форм роботи, нової методології у викладанні всіх дисциплін. Гнилий советський «інтернаціоналізм» і облудний сталінський «демократизм», що становив альфу і омегу комуністичної моралі, мусить поступитися перед прищепленням почуття національної гідності і загальнолюдської моралі, властивої кожній порядній людині...

Українське слово (м. Київ). – 1941. – 5 листопада

№ 19

Звіт 53-ї загальноосвітньої школи м. Києва про роботу за час від 4.11 до 25.12.1941 р.

Грудень 1941 р.

м. Київ

...У виховній роботі чільне місце зайняло прищеплення учням почуття національної гідності, свідомості, що вони звільнені від жидівсько-більшовицького панування, прищеплення любові до звільненої з лабет жидо-більшовиків батьківщини...

Директор Левицький.
ДАКО. – Ф. 2356. – Оп. 6. – Спр. 64. – Арк. 2–3

№ 20

Гасла для використання у навчальному процесі народних шкіл, затверджені штадткомісаріатом м. Київ

18 червня 1942 р.

м. Київ

Велика Німеччина звільнила нас від більшовизму, допоможемо Німеччині нашою відданою працею!

Діти, вчіться – народна школа є підготовкою до праці.

Вчися. Це тобі дає Велика Німеччина.

Фюрер Адольф Гітлер каже: «Те, що нам потрібно – це інстинкт і воля».

Лише працюючі корисні для суспільства!

Націонал-соціалістична Німеччина є країною робітників, селян і вояків!

Пильністю, слухняністю та завзятою волею відбудови віддячте фюреру за те, що він звільнив вашу працю.

Велика Німеччина бореться за новий лад у Європі. Українці! Допомагайте їй своєю відданою працею!

Українці! Хто допомагає фюреру, той допомагає сам собі!

Велика Німеччина – наша визволителька, сумлінною працею віддячимо їй!*

ДАКО. – Ф. Р-2362. – Оп. 6. – Спр. 44. – Арк. 13

Машинопис. Оригінал

№ 21

Витяг із рекомендацій учителям щодо організації навчально-виховного процесу в народних школах

15 травня 1943 р.

м. Полтава

...Не треба механічно цілими годинами говорити про минуле життя даного селищного пункту, коли над головою німецькі літуни роблять свої учбові польоти; в таких випадках вчитель повинен бути досить гнучким і перевести тему розмови на щось сучасне, актуальне. Наприклад, почати говорити про німецьку армію, про можливості, які відкриваються перед Україною, як членом великої європейської родини народів.

Виховання молоді без шкільного навчання // Педагогічний інформаційний бюлетень. – Полтава. – 1943. – 15 травня. – №2 – С. 1

№ 22

Витяг із рекомендацій учителям щодо методів впливу на недисциплінованих учнів

15 травня 1943 р.

м. Полтава

...Ніхто не може мати щось проти того, якщо особливо тепер, в воєнний час, як засіб підтримати дисципліну, учитель застосує метод фізичного впливу на недисциплінованого учня. Цього вимагає час. Тілесні покарання іноді бувають необхідні. Але треба пам'ятати, що удари та стусани в такі органи тіла, як вуха, очі, череп, в область серця та в нижню частину живота ні в якому разі не дозволені. Це заборонено. Але від ляпасу по щоці ніхто не вмере, так само як не коштуватиме життя, якщо вдарити учня ковинькою... При цьому, треба дотримуватись міри, знати міру. Якщо...вчитель нанесе якийсь фізичне пошкодження учневі, то...учитель буде покараний...

Дисципліна в школі // Педагогічний інформаційний бюлетень. – Полтава. – 1943. – 15 травня. – № 2 – С. 2

Надійшла до редакції – 12.11.2015

Затвержена до друку – 17.11.2015

*Ці гасла рекомендувалися для навчальних закладів підкупаційної України.

Рецензія на книгу: Гаврилюк О. За волю України! Лисянщина під час національно-визвольних змагань в 1917–1920-х роках у контексті загальноукраїнських подій. – Вишгород : ПП Сергійчук М. І., 2015. – 440 с.

У видавництві «ПП Сергійчук М. І.» у червні 2015 р. з друку вийшла науково-популярна книга Олександра Гаврилюка. Праця видана за редакцією відомого в Україні та й за її межами доктора історичних наук, професора Володимира Сергійчука. Рецензент – кандидат історичних наук Станіслав Степенькін.

Хвалебно, що у книзі, як зазначає редактор видання, «...згадуються фактично всі, хто не склав зброї за Українську державу, коли з осені 1920 року Уряд УНР опинився в екзилі», а в книзі присутня думка про те, що «центр українського національно-визвольного руху на Наддніпрянщині перемістився в Холодний Яр...». Проте, при аналізі книги привертає увагу, у який спосіб автор наповнив її матеріалом і чи висловлені у ній думки є дійсно авторськими? Редактора видання не підвела наукова інтуїція, яка базується на високій професійності, коли він говорить, що для нього особисто виявилось особливо несподіваним «подвижницький здвиг» О. Гаврилюка. А далі – у першій частині наступного речення: «Людина, здавалося б, далека за основною професією від наукових пошуків...» – ось суть, яка й наклала свій відбиток на дану працю. Нижче на основі фактів заперечимо другу частину того ж речення редактора про те, що автор «демонструє справді цілісний підхід до висвітлення минулого свого краю». Автор не демонструє свого наукового підходу, адже методика дослідження, яку обрав Олександр Миколайович, базується на переписуванні матеріалів з книг, статей, збірників матеріалів тощо. А щоб урізноманітнити бібліографічну складову праці та придати роботі наукового характеру, він посилається на ту ж літературу та архівні документи, на які посилаються дослідники, з чіх книг О. Гаврилюк і переписував текст. Відтак праця не є самостійною, вона побудована на використанні інших творів, поєднує собою матеріали з цих творів і є компілятивною. Книга «За волю України...» створена на підставі чужих матеріалів без самостійного дослідження. Архівні джерела автором не опрацьовувались, а запозичені з інших творів.

Виграє книга лише за рахунок редакторської обробки та комп'ютерної верстки. Доцільно відзначити, що у розмові з редактором видання В. Сергійчуком виявилось, що останній навіть не здогадувався, що автор майбутньої книги представив йому до редагування матеріали з відповідними текстовими запозиченнями й переписаними посиланнями як свої. О. Гаврилюк, як після видання першої праці у 2012 р. (Таємниці минулого козацької Лисянки / За ред. В. Сергійчука; [рецензент – С. Степенькін]. – К. : ПП Сергійчук М. І., 2012. – 308 с.), так і під час підготовки цієї, проігнорував поради рецензента та наші поради не допускати списувань і запозичень у подальшому. Він повторив свої дії, що й спонукало нас написати дану рецензію.

Аби не бути голослівним перейдемо до конкретики. Зібрана нами більше ніж за 20 років наукова база з історії Лисянщини як окремого мікрорегіону в контексті регіональної та загальноукраїнської історії та докторська дисертація з історіографії селянського повстанського руху 1917–1921 рр. дає можливість для порівняння та аналізу сучасних праць із проблематики, яку намагався висвітлити О. Гаврилюк.

То ж найперше, що привертає увагу, це те, що період зазначений у назві роботи, не співпадає з роками, вказаними автором у вступі, коли він окреслює час, про який розповідається у роботі. Так, у назві читаємо «національно-визвольні змагання в 1917–1920-х роках», а в тексті ті ж національно-визвольні змагання автор датує вже 1917–1921 роками (с. 9, 10). Водночас у післямові книги (с. 316–320) усі події, про які йдеться у праці, О. Гаврилюк, хронологічно зачисляє до 1917–1920-х років (с. 316), в іншому випадку – до 1917–1921 років (с. 316, 317).

У короткій анотації до книги (с. 2) автор двічі згадує селянський повстанський рух і двічі датує його по-різному – 1917–1923 та 1918–1923 рр. Приступаючи до висвітлення теми національно-визвольних змагань, О. Гаврилюк мав би знати, що верхня межа селянського

повстанського руху в історіографії окреслюється неоднозначно: одні дослідники твердять, що він завершився ще 1920 р., інші переконані, що його кінець співпадає із закінченням Української революції в 1921 р. Також вчені називають 1922 р., 1923 р., середину 1920-х років, окремі з них селянський повстанський рух у видозмінених своїх проявах доводять до початку 1930-х років. Тож О. Гаврилюку варто було б в книзі не лише уніфікувати хронологію цього руху, а й обґрунтувати свій вибір. Це була б авторська позиція. Проте її немає. Та й не може бути, оскільки навіть в анотації майже вся її друга половина списана О. Гаврилюком з нашої статті «Селянський повстанський рух на Київщині 1917–1923 рр.: сучасна історіографія проблеми» (див. Український історичний журнал. – 2010. – № 3. – С. 186–204). Читачеві для порівняння другої частини анотації та усвідомлення наявності плагиату наводимо повний текст із нашої статті: «Повстанський рух 1918–1923 рр. у цьому регіоні – це приклад організації й активного збройного опору селян загарбникам – німецько-австрійським, денікінським, більшовицьким військам; непримиримість українських селян щодо зволікання українських урядів у вирішенні аграрного питання; протидія політиці більшовиків в українському селі, спрямованої на впровадження чужих українському селянинові форм господарювання, класове розшарування тощо (див. с. 200).

У книзі відсутня історіографія проблеми. Автор мав би показати, що зробили його попередники у дослідженні даної теми, а над чим ще потрібно працювати. Виходячи з останнього О. Гаврилюк мав би обґрунтувати актуальність теми, визначити мету та поставити відповідні дослідницькі задачі для її досягнення. Ці усталені атрибути наукового дослідження у праці відсутні. Автор обмежився абзацом у чотири речення (с. 9–10), зазначивши, що він намагається зробити у роботі, та назвавши лише прізвища окремих дослідників, чий праці стали, як він пише, «важливими для підготовки даної книги» (с. 10). Наявність у даній роботі історіографії питання дала б можливість автору виокремити вклад авторів у дослідження даної проблеми, визначити стан дослідження питання, детально визначити малодосліджені сторони теми, сприяла б уникненню побудови праці на відомих матеріалах, допомогла б автору зосередитись в дослідженні на науковій новизні.

Перший розділ «Лисянщина в Російській імперії на зламі епох» не відповідає темі книги і побудований здебільшого на матеріалах досліджень «Шевченків край. Історико-етнографічне дослідження» (К. : Наукова думка, 2009. – 546 с.), серед авторів якої відомі науковці – професори В. Колесник, Т. Конончук, О. Кузьминець, Т. Чухліб, Н. Щербак, В. Мельничко та ін. та «Історія регіонів України: Лисянщина» (автор В. Щербатюк; К.: Логос, 2002. – 428 с.) (див. посилання розділу № 15–37). Так, тема книги стосується національних визвольних змагань на Лисянщині у 1917–1920-х роках, а матеріали розділу починаються із XVI ст. і закінчуються подіями в Російській імперії березня 1917 р. Якщо автор хотів цим матеріалом підвести виклад події до 1917 р., то це доцільно було б зробити в інший спосіб, а не виносити матеріал в окремий розділ праці, який хронологічно виходить за її межі.

У наступному розділі «Революційні зміни 1917 року» матеріал та його посилання на Державний архів Київської області (далі ДАКО) за № 47–52, 62, 63 списані із дослідження «Шевченків край...» (див. текст на с. 178–179 та посилання на с. 491). Подібне привласнення матеріалу з посиланнями на першоджерело простежується по всіх розділах книги. Наведемо лише окремі з них. У розділі «Україно-російська війна взимку 1917–1918 років. Вимушені союзники УНР» матеріал за посиланням № 32 ідентичний посиланню за № 31 книги «Шевченків край...» (с. 491), матеріал за посиланням № 52 відповідає посиланню за № 335 книги «Історія регіонів України: Лисянщина» (с. 394). У розділі «Державний переворот в Україні. Гетьманат П. Скоропадського» матеріал за посиланням № 17 дублює відповідний матеріал і посилання № 56 книги «Шевченків край...» (с. 492). У розділі «Зміни в політиці Директорії. Рейд отамана Ю. Тютюнника на Звенигородщині (травень–липень 1919 р.)» значною мірою побудований на нашій монографії «Селянський повстанський рух в Україні 1917–1921 років: українська історіографія» (К. : Наукова думка, 2012. – 528 с.). Так, матеріал за посиланням № 37 (с. 172; йдеться про рейд отамана Мірошниченка) відповідає тексту зазначеної нашої книги на с. 183–184, де ми аналізуємо працю О. Доценка і посилаємось на

усі його публікації з журналів «Літопис Червоної Калини» за 1932–1933 рр. (посилання № 279 с. 405), таке ж посилання робить і О. Гаврилюк, хоча, описуючи сам рейд, мав би послатись на конкретну сторінку праці О. Доценка, якби, звичайно, він із нею працював. Тут же, подаючи опис отамана Мірошниченка, (див. посиланням № 38, с. 172–173), О. Гаврилюк дублює матеріал і саме посилання № 280 (с. 405) з нашої монографії. Розділ «Амністія чи кривава боротьба» автор побудував майже повністю на архівах ДАКО, Галузевому архіві Міністерства Оборони (далі ГА МО) України, Державному архіві Черкаської області (далі ДАЧО) (див. посилання на с. 428–430), які переписав із книг «Історія регіонів України: Лисянщина», «Шевченків край...» (див. посилання у цих книгах)... Можна продовжувати. Однак, щоб переконатись у компліятивності матеріалу книги та наявності плагіату достатньо й цього.

Дивовижно, як автор заповзято привласнює архівні матеріали. Але ж в архіві існує визначений порядок роботи з документами, який дозволяє перевірити, хто і коли з ними працював. А ще дивує, що у книзі майорять посилання не лише архіви України, а й Російської Федерації, зокрема, на архіви ФСБ. Тут варто поцікавитись книгою відомим в Україні авторам, чії праці О. Гаврилюк також використав – О. Реєнту, О. Рубльову, Р. Пирогу, Т. Клименко, М. Ковальчуку, Р. Ковалю, О. Бондаренку, Ю. Шатайлу та ін. Скажу відверто, за свою наукову діяльність подібне я зустрічаю вперше!

У розділі «Додатки» документи розміщені не у хронологічному порядку. На перший план О. Гаврилюк виніс інформацію за власним підписом про сучасні події, в яких брав активну участь, назвавши її проектом «Увічнення пам'яті козака-бандуриста Антіна Огійовича Митяя». Матеріал важко назвати документом. Скоріш за все, це виклад подій з фотографіями. Скористався автор і нашим листом, де ми на його ж звернення повідомляли щодо можливого напису на пам'ятному знакові учасникам Звенигородського збройного повстання та надали коротку довідку про повстання. І лише далі автор вміщує документи 1917–1923 рр., посилаючись на статті, збірники документів, архіви, запозичивши посилання з тих праць, які використав, складаючи, таким чином, у читача враження про свою роботу в цих архівах. Так, лише із «Шевченкового краю...» запозичені додатки № 22, 23, 26, які у цій праці надруковані відповідно на 401, 402 та 405 сторінках, а посилання на архівне першоджерело, які переписав О. Гаврилюк, значаться на 513 та 514 сторінках.

Окремо слід сказати щодо фотографій книги. Під окремими фотографіями автор вказує джерело їх походження, під іншими уникає цього. Водночас на сторінці 37 зазначено «Фото ЦДАКФД ім. Г. С. Пшеничного», на сторінці 40 таке ж посилання без ініціалів Пшеничного. Фотографія на с. 37 і посилання на архів запозичені із книги «Історія регіонів України: Лисянщина» (див. с. 153). Щоправда автор зробив помилку у підписі, пропустивши слово «з'їзду».

Окремо слід сказати щодо фотографій книги. Під окремими автор вказує джерело їх походження, під іншими уникає цього. За науковими підходами підписи під фото мали б бути уніфіковані. У книзі подані різні варіанти: «Павло СКОРОПАДСЬКИЙ» (с. 38), «Данило ТЕРПИЛО» (с. 145), «О. О. КОВАЛЕНКО» (с. 122), «В. ОСКІЛКО» (с. 163), «Василь Степанович ЧУЧУПАК» (с. 169) тощо. В одних випадках автор пояснює хто це, в інших уникає цього і дає лише ініціали (інколи ймення) з прізвищами (див. с. 32, 173, 285, 306 та ін.) або лише прізвища (с. 140). Для пересічного читача виникають незручності: якщо генерал-хорунжий армії УНР В. Сікевич (с. 56), отаман Уваров (с. 168) та ін. відомі здебільшого фахівцям, то кулеметників з Лисянщини Ф. Клівака (с. 71, до речі, фото копійоване із с. 136 дослідження «Історія регіонів України: Лисянщина») та повстанця О. Коваленка (с. 122) й ін. навіть не всі місцеві краєзнавці знають. Невдалими є фотографії на сторінках 102, 105, 273. На першій і другій видно лише контури кількох будівель. З третьої, за підписом «м. Сміла», не зрозуміло, що на ній зображено взагалі. Виникає питання про їх доречність. Водночас фото на сторінці 121 «Ідуть повстанці червня 1918 року...» запозичене з видання «Шевченків край...» з точною версією підпису та посиланням кадру на документальний фільм і архів (див. с. 190), фото на с. 157 та підпис – із довідника з історії

Лисянщини «Край козацький» статті «Боярка» авторів В. Щербатюка, М. Демчука та О. Березовського (див. с. 34). В цьому контексті окрему увагу привертають фотографії книги, розміщені на сторінках 112, 113 та 150. На перших двох – православні церкви сіл Вотилівка і Ріпки, збудовані XVIII ст., на іншій – Верещацька церква. Перші дві були знайдені нами в архіві Інституту Рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського і вперше опубліковані в розділі «Церкви: трагічна історія» дослідження «Історія регіонів України: Лисянщина», остання сфотографована 1999 р. автором даної рецензії (див.: Історія регіонів України: Лисянщина. – С. 191, 193, 196). Ці фотографії з відповідними підписами успішно перекочували до книги О. Гаврилюка. Цікаво, що у тексті, де розміщено ці фотографії, жодного слова не йдеться про церкви зазначених сіл. Щоправда тут же на одному розвороті книги, на сусідній сторінці автор згадує с. Верещаки: подає матеріал про діяльність загону отамана Туза у Звенигородському повіті і вбивство у селі більшовицького активіста П. Данька (с. 151), посилаючись на книгу «Край козацький», допустивши бібліографічні помилки у її назві (с. 411). Водночас падає у вічі, що на цій же сторінці О. Гаврилюк, характеризуючи діяльність отамана С. Туза, оперує архівною справою «Про боротьбу з бандою Туза» (до речі, назва подана з помилкою – «При боротьбу...»), не працювавши раніше із нею в архіві. Ця справа віднайдена нами у Державному архіві Київської області. На її основі за авторством В. Щербатюка опублікована стаття «Архівна справа «Про боротьбу з бандою Туза» як джерело з вивчення історії селянського повстанського руху в Українській революції 1917–1921 років» (Див.: Гілея (науковий вісник): Збірник наукових праць. – К., 2009. – Вип. 22. – С. 188–196.). О. Гаврилюк посилається не на статтю, звідкіля бере відомості, а на наше посилання у статті – аркуш 5 справи архіву. Тут же із сторінки 198 книги «Шевченків край...» О. Гаврилюк запозичує слово в слово інформацію про нетерпимість Туза до ворогів та про його участь 1918 р. у Вільшанському більшовицькому партизанському загоні, не подаючи жодних посилань. Далі до кінця сторінки переписує із зазначеної вище нашої статті матеріал про отамана Туза, подаючи вже на цей раз посилання на статтю. Виникає логічне питання: а де ж наукова новизна праці, матеріали взяті із чужих досліджень, з них списані й посилання!

Компілятивний метод створення книги присутній по всій роботі. Так, окреслюючи у вступі шевченків край (с. 7, третій абзац знизу), автор запозичує (без посилань!) вирази та словосполучення із дослідження «Шевченків край...», зокрема, зі сторінки 6, де ми визначаємо Малу Батьківщину Тараса Шевченка. У вступі книги (с. 6) автор подає надзвичайно вагому з наукової точки зору цитату академіка І. Крип'якевича, яка характеризує значення Лисянщини в історії. Проте не посилається ні на відомого академіка, ні на наші праці, зокрема, на довідник «Край козацький», де ми використовуємо цю цитату як епіграф до книги (див. с. 3). Справа у тому, що цитата у такому вигляді, як вона запозичена О. Гаврилюком, починається зі слів «... Лисянщина бере безнастанну участь...» і закінчується «...гасла визвольної боротьби...» скорочена нами. Проте, якби автор працював із твором І. Крип'якевича «З минулого Шевченкової батьківщини», то він би знав, що скорочене нами речення у вченого починається так: «Від часу повстання Богдана Хмельницького Лисянщина бере безнастанну участь...».

Яскравим підтвердженням плагіату є посилання на сторінці 13 за № 7, у якому автор відсилається на с. 50 своєї попередньої праці «Таємниці минулого козацької Лисянки» (К. : 2012. – 308 с.). Так, в останній автор на вказаній сторінці, використовуючи матеріал, посилається на книгу відомого краєзнавця М. Лубка «Знаменитий і багатолюдний град» (Полтава : Вісті, 1998. – 264 с.; див. с. 91) та ще на праці Ю. Мицика, С. Степенькіна, В. Щербатюка, О. Беззубець (посилання за № 113 на с. 50) і цим визнає їх власність, то у книзі «За волю України...», використана раніше думка М. Лубка (вона найточніше відповідає тексту за відповідним посиланням) та матеріали інших, стають уже власністю О. Гаврилюка, бо виходячи з посилання № 7 с. 13 книги «За волю України...» він посилається уже на себе, на с. 50 своєї попередньої праці.

Автору притаманні й неточності у використанні матеріалів інших праць. Так, на сторінках 15–16 подається інформація про Лисянську волость 1917 р. Посилання

О. Гаврилюк робить після «Степана Коваленка» (№ 18) на 116 сторінку книги «Історія регіонів України: Лисянщина». Однак у тексті книги, на яку він посилається, відсутні три останні речення, які автор подає у своїй книзі.

Існують й інші погрішності – помилки у прізвищах авторів: с. 10 – М. Ларега (потрібно М. Лаврега), с. 401 – Івченко М. (потрібно Іванченко М.), с. 429 – Місцевич К. (потрібно Місевич К.), с. 434 – Дубенець І. (потрібно Дубинець І.); у назвах окремих розділів змісту книги, зокрема, на с. 437 – «сваволою» (потрібно сваволею); у назвах використаних книг, збірників, зокрема, на с. 400 – «Шевченківський край» (потрібно Шевченків), с. 439 – «Мединські скрижалі» (потрібно Медвинські) тощо. Примітно, що автор зробив помилку навіть у прізвищі рецензента книги, написавши Степенькин, коли він – Степенькін, що нашо́вхує на думку чи була співпраця автора із рецензентом.

Повсюдне запозичення в тексті книги матеріалів із праць інших авторів та посилання О. Гаврилюка на використані тими ж авторами джерела, що їх він видає за свої, інші недоліки нівелюють його працю як наукове, науково-популярне видання та цінність його в цілому. Автором книги «За волю України...» порушено авторське право, Закон України «Про авторське право і суміжні права». Окрім відповідальності за порушення, існує ще й питання моральної сторони, адже хто як не О. Гаврилюк, працюючи на посаді судді Київського апеляційного господарського суду, будучи посадовою особою, повинен дотримуватися законів та дбати про своє моральне обличчя у повсякденному житті, піклуватись про свій статус у науковій сфері, якщо такою бажав займатись.

В. М. Щербатюк
доктор історичних наук, професор

Надійшла до редакції – 01.10.2015
Затверджена до друку – 05.10.2015

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

БУНДАК Олена Анатоліївна – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри соціально-гуманітарних наук та суспільних відносин Луцького інституту розвитку людини Університету «Україна»

ГОЛИШ Григорій Михайлович – кандидат історичних наук, доцент, директор наукової бібліотеки ім. М. Максимовича Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

ГОЦУЛЯК Віктор Володимирович – доктор історичних наук, професор кафедри археології та спеціальних галузей історичних знань

ДЗЮБЕНКО Юлія Вікторівна – аспірантка кафедри археології та спеціальних галузей історичних знань Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

ЄРМІЛОВ Валерій Семенович – кандидат медичних наук, доктор історичних наук, доцент кафедри природничо-математичної освіти та інформаційних технологій Миколаївського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти

КАЛИТВЯНСЬКА Вікторія Леонідівна – аспірантка кафедри археології та спеціальних галузей історичних знань Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

КАЮК Анна Олександрівна – аспірантка кафедри археології та спеціальних галузей історичних знань Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

КОМПАНИЄЦЬ Олексій Вікторович – студент 4 курсу ННІ історії та філософії ЧНУ ім. Б. Хмельницького

КОРНОВЕНКО Сергій Валерійович – доктор історичних наук, професор кафедри інтелектуальної власності та цивільного права

ЛИСИЦЯ Лариса Григорівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри археології та спеціальних галузей історичних знань Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

МАГАСЬ В'ячеслав Олегович – кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних наук Житомирського військового інституту ім. С. П. Корольова

МАСНЕНКО Віталій Васильович – доктор історичних наук, професор кафедри історії та етнології України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

МЕЛЬНИЧЕНКО Василь Миколайович – кандидат історичних наук, професор кафедри археології та спеціальних галузей історичних знань Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

МИХАЙЛЮК Юрій Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та етнології України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

МОРОЗОВ Анатолій Георгійович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри археології та спеціальних галузей історичних знань Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

ОРЛЕНКО Олена Михайлівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних наук Харківської державної академії фізичної культури

СПЕКА Ірина Сергіївна – аспірантка кафедри археології та спеціальних галузей історичних знань Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

ХРАМЦОВА Ірина Анатоліївна – аспірантка Кременчуцького Національного університету ім. М. Остроградського

ЧАБАН Анатолій Юзефович – доктор історичних наук, професор кафедри археології та спеціальних галузей історичних знань Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

ЧЕРЕВКО Олександр Володимирович – доктор економічних наук, професор, ректор Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

ЩЕРБАТЮК Володимир Михайлович – доктор історичних наук, професор кафедри теорії та історії держави і права Національної академії внутрішніх справ

**ВІСНИК
ЧЕРКАСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія історичні науки
№ 22 (355). 2015

Відповідальний за випуск
Чабан А. Ю.

Відповідальний секретар
Лисиця Л. Г.

Комп'ютерне верстання
Любченко Л. Г.

Підписано до друку Формат 84x108/16.
Ум. друк. арк. 15,0. Тираж 300 пр. Зам. № 4436

Виготовлено з оригінал-макету у видавничому відділі
Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького
Адреса: 18000, м.Черкаси, бул.Шевченка, 81, кімн. 117,
Тел. (0472) 37-13-16, факс (0472) 37-22-33,
e-mail: vydav@cdu.edu.ua, <http://www.cdu.edu.ua>
Свідоцтво про внесення до державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК №3427 від 17.03.2009 р.